

НА КОРИЦАМА:

Ћеле-кула, 19. век

COVER OF THE BOOK:

Scull-tower, 19th Century

ЗБОРНИК

UDK 069 (497.1)

YU ISSN 0352-8979

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ

БРОЈ 16-17

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:
Татјана Трајковић-Филиповић

РЕДАКЦИЈА:
Милоје Васић
Љиљана Тојага-Васић
Марина Влаисављевић
Наташа Дрча
Александар Јовановић
Радoje Костић
Надежда Пешић-Максимовић
Марица Максимовић
Срђан Марковић
Франц Цурк

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ
Веселинка Станојевић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Жељко Цајић

ФОТОГРАФИЈЕ
Ненад Младеновић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ
Снежана Драмбареан

ЛЕКТОР
Наташа Раденковић

ШТАМПА
Графика Галеб, Ниш, 2009

Ниш, 2008.

P A P E R S

The National Museum of Niš

Volume XVI-XVII

EDITOR-IN-CHIEF

Tatjana Trajković-Filipović

EDITORIAL STAFF

Miloje Vasić

Ljiljana Tojaga-Vasić

Marina Vlasiavljević

Nataša Drča

Aleksandar Jovanović

Radoje Kostić

Nadežda Pešić-Maksimović

Marica Maksimović

Srđan Marković

Franc Curk

EDITORIAL STAFF SECRETARY

Veselinka Stanojević

TECHNICAL EDITOR

Željko Cajić

PHOTOS

Nenad Mladenović

TRANSLATED INTO ENGLISH BY

Snežana Drambarean

PROOFREADER

Nataša Radenković

PRINTED BY

Grafika Galeb, Niš, 2009.

ЗБОРНИК

САДРЖАЈ - CONTENTS

Војислав Филиповић	ПРАИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА У ОКОЛИНИ СВРЉИГА	9
Vojislav Filipović	PREHISTORIC SITES IN THE VICINITY OF SVRLJIG	32
Булатовић Александар Алексић Александар Bulatović Aleksandar Aleksić Aleksandar	ИСТОРИЈАТ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ПРАИСТОРИЈСКИХ НАЛАЗИШТА НИШКОГ КРАЈА	43
	THE MAP OF PREHISTORIC SITES IN NIŠ	51
Александар Јовановић Aleksandar Jovanović	ТРАЧКО СВЕТИЛИШТЕ НА БЕЛАВИ КОД ПИРОТА	55
	THRACIAN SANCTUARY ON BELAVA NEAR PIROT	67
Душанка Јанковић -Михалцић Dušanka Janković - Mihaldžić	НАЛАЗ РИМСКОГ БРОНЗАНОГ НОВЦА ИЗ 346/7. ГОДИНЕ ИЗ НИША	71
	A FIND IF ROMAN BRONZE COINS DATING FROM 346/347 FROM NIŠ	79
Весна Црноглавац Vesna Crnoglavac	ВИЗАНТИЈСКИ НОВАЦ (1118-1261) ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ	81
	BYZANTINE COINS (1118-1261) FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ	108
Љиљана Тојага-Васић Ljiljana Tojaga Vasić	ДУВАН И НИШ У 19. ВЕКУ	121
	TOBACCO AND 19 TH CENTURY NIŠ	130
Ива Трајковић Iva Trajković	ПРОФЕСИОНАЛНО СТОЧАРЕЊЕ ЦРНОВУНАЦА (ГРКА, ЦИНЦАРА) КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА И ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА НА ПРОСТОРУ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ	131
	PROFESSIONAL DAIRY CATTLE BREEDING OF „CRNOVUNCI” (GREEKS, TZINTZARS) AND LOCAL POPULATION IN SOUTH-EAST SERBIA IN LATE 19 th AND EARLY 20 th CENTURIES	140
Драгана Амедоски Јована Шаљић Dragana Amedoski Jovana Šaljić	МОСТ НА НИШАВИ У ОСМАНСКО ДОБА	145
	THE BRIDGE ON THE NIŠAVA RIVER	151
Борислава Лилић Borislava Lilić	ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША У ДРУГОМ СРПСКО - ТУРСКОМ РАТУ 1877/78. У СПИСИМА САВРЕМЕНИКА	155
	LIBERATION OF NIŠ IN THE SECOND SERBIAN-TURKISH WAR 1877/78 IN CONTEMPORARIES' RECORDS	172
Борислава Лилић Borislava Lilić	ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША 1918. ГОДИНЕ	173
	BREKTHROUGH OF SALONIKA FONT AND LIBERATION OF SOUTH-EAST SERBIA	184

Небојша Ђокић Оливера Думић Nebojša Đokić Olivera Dumić	СРПСКА ОФАНЗИВА 1809. ГОДИНЕ И БИТКА НА КАМЕНИЦИ SERBIAN OFFENSIVE OF 1809 AND BATTLE OF KAMENICA	185 207
Милан Ранђеловић Milan Randjelović	ЋЕЛЕ КУЛЕ У ВОЈНОЈ ТРАДИЦИЈИ ТУРАНСКИХ НАРОДА SCULL TOWERS IN THE MILITARY TRADITION OF TURANIAN NATIONS	209 232
Радоје Костић Radoje Kostić	ОФИЦИРИ ИЗ НИША ПАЛИ У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918. ARMY OFFICERS FROM NIŠ IN THE SERBIAN LIBERATION WARS 1912-1918	235 251
Зоран Стевановић Zoran Stevanović	ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ САВЕЗНИЧКОГ БОМБАРДОВАЊАНИША У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ALLIED BOMBARDMENT OF NIŠ IN THE 2 nd WORLD WAR	255 259
Ранко Баришић Ranko Barišić	ПЕХАР МОНАХА САВЕ ХИЛАНДАРЦА THE GOBLET OF MONK SAVA HILANDARAC	263 271
Миле Симић Mile Simić	ЧУВАЊЕ И ДЕПОНОВАЊЕ ПРЕДМЕТА У НИШКОМ МУЗЕЈУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА МЕТАЛНЕ ПРЕДМЕТЕ SAFEKEEPING AND DEPOSITING OF EXHIBITS IN THE IN THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ WITH SPECIAL REFERENCE TO METAL ITEMS	275 294
Драгана Ишљамовић Dragana Išljamović	ИЗБОР ОДГОВАРАЈУЋИХ ТРЕТМАНА ПРИ КОНЗЕРВАЦИЈИ ПРЕДМЕТА ОД БРОНЗЕ НА ПРЕДМЕТИМА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ SELECTION OF APPROPRIATE CONSERVATION TREATMENTS OF BRONZE ELEMENTS ON THE EXHIBITS BELONGING TO THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ	295 306
Татјана Трајковић – Филиповић Драган Милановић Александар Булатовић	РЕВИЗИОНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА ЛОКАЛИТЕТА БУБАЊ КОД НИША У 2008. ГОДИНИ	309
Булатовић Александар Чершков Тони Дрча Слободан Алексић Александар	ИЗВЕШТАЈ О ЗАШТИТНИМ АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ МЕДИЈАНА ЈУГ	319
Бранка Иванић	ПРИКАЗ КЊИГЕ - МАНАСТИР СВ. БОГОРОДИЦЕ У СИЋЕВАЧКОЈ КЛИСУРИ	325
Миша Ракоција	МЕЂУНАРОДНИ СИМПОЗИЈУМ ВИЗАНТОЛОГА НИШ И ВИЗАНТИЈА VII	331
Исправка		
Франц Цурк	КОНЗЕРВАЦИЈА АРХИЈЕРЕЈСКЕ МИТРЕ	339

АРХЕОЛОГИЈА

ARCHAEOLOGY

ПРАИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА У ОКОЛИНИ СВРЉИГА

Територија источне Србије, са изузетком Ђердапске клисуре и подручја појединих општина, и дан-данас представља једну од археолошки најнеистраженијих области наше земље. На самоме дну ове лествице, налази се засигурно и територија општине Сврљиг, иако се она по свом географско-комуникационом потенцијалу јасно издваја као једно од перспективнијих археолошких подручја. Исто тако, општина Сврљиг највећим делом граничи се са појединим, релативно добро истраженим областима, какве су територије општина Ниш, Алексинац и Књажевац, што само ствара донекле лажну слику и доприноси мањкавости у археолошким интерпретацијама. Овај проблем не читује се само у погледу праисторијске археологије, већ и на примерима античке и средњовековне проблематике. Тако се десило да, услед слабог познавања античке археологије овог подручја, иако је још Феликс Каниц убицирао *Timacum Maius* код сврљишког села Нишевца још пре 150 година, археолошки подаци „пребаце“ локацију овог римског града на територију општине Књажевац, небројено много пута боље истражену, како рекогносцирањима, тако и археолошким ископавањима.¹

Поменути Каницова интересовања,² уједно су и пионирски радови на археологији сврљишке области. Прва озбиљнија истраживања на овој територији уследила су крајем XIX stoleћа и то у Преконошкој пећини, где су извршена и мања „прекопавања“ од стране учених људи тога доба - Мачаја, Хофмана, Цвијића и Јовановића.³ Иако су ова истраживања изнедрила више палеонтолошког но археолошког материјала, из поменутих радова јасно се види да је један од циљева тадашњих истраживања било и откривање остатака „преисторијског пећинског човека“.

Након Другог светског рата, Археолошки институт САН извршио је рекогносцирање мањег обима на територији Сврљига, али је овога

¹ С. Јовановић, Античке комуникације на горњем Тимоку. *Гласник САД* 14, 1998, 41-55; О проблематици убицације *Timacum Maius*-а: V. Petrović and V. Filipović, The Newly Discovered Section of the Roman Naissus - Ratiaria Road and the Problem of Ubication of Timacum stations, *Balkanica XXXVIII*, 2008, у штампи.

² Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Београд: СКЗ и Рад, 1986 (1909), 350. и даље.

³ Ф. Хофман, Трагови преисторијског човека у Србији, *Гласник СУД*, књ. LI, 1882, 10. и даље; Ј. Цвијић, Преконошка пећина. *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. III, 1891, 272. и даље; Ђ. Јовановић, Фауна Преконошке пећине. *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. III, 1891, 300. и даље.

пута предмет интересовања био једино Сврљиг град и његова непосредна околина у периоду позне антике и средњег века.⁴ Немерљиви допринос овога рада било је документовање и три цркве на потезу Бањица, од којих барем једна датира из рановизантијског периода. Нажалост, након 60 година светиње су претрпеле значајна оштећења, првенствено од стране локалних трагача за благом.⁵ На нове археолошке радове требало је чекати све до 1984. и 1985. године, када су Б. Гавела и З. Калуђеровић у две кратке кампање извршили ископавања у Преконошкој пећини, али том приликом нису дошли до значајних резултата и одговора на питање живота палеолитских заједница на овоме простору.⁶ Главни разлог био је тај, што су пећински седименти Преконошке пећине прекопавани небројано много пута, како од стране претходних истраживача, тако и од локалних трагача за благом.⁷ Тадашњим ископавањима, ипак, у одбаченој и поремећеној земљи прикупљено је и на десетине керамичких уломака.⁸

У три истраживачке кампање 1974, 1982. и 1984. године, стручњаци Завода за заштиту споменика културе Ниш извршили су теренско рекогносцирање у циљу документовања покретних и непокретних културних добара на подручју општине Сврљиг. Нажалост, том приликом изостао је озбиљнији рад на откривању археолошких налазишта, а регистрована су само четири археолошка локалитета и три утврђена града.⁹ У последњих 10 година извршене су још две истраживачке кампање заштитног карактера, прва на средњовековној цркви у селу Рибаре,¹⁰ а друга на античком комплексу Румењак у селу Преконога.¹¹

После деценијских иницијатива и дугогодишњих правно-бирокаратских одлагања, 2001. године формирана је Завичајна музејска збирка Сврљиг у склопу Културног центра Сврљиг, која је уз стручну помоћ и сарадњу стручњака из Народног музеја у Нишу и Завода за заштиту споменика културе у Нишу започела са прикупљањем етнолошких, историјских и археолошких података и грађе са територије општине. Слободно можемо рећи да је оснивање Збирке донело доста користи и

⁴ Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици источне Србије II. *Старинар* Н.С. II, 1951, 221. и даље.

⁵ О овоме проблему: В. Филиповић и С. Миливојевић, Уништавање археолошких локалитета, утврђења и сакралних места у области Сврљига, *Етно-културолошки зборник*, у штампи. Током 2006. године, од стране локалних „златара“ делимично је откопана и четврта, до сада нерегистрована црква, а том приликом је оштећено неколико гробова који се на основу нумизматичких налаза опредељују у период XII-XIII столећа.

⁶ З. Калуђеровић, Праисторија Сврљига у: *Језик, култура и цивилизација. Културна историја Сврљига, Књ. II* (ур. С. Петровић). Ниш – Сврљиг: Просвета и Народни универзитет, 1992, 74-75. Оскудна теренска документација и материјал са ових ископавања налазе се у Археолошком институту у Београду.

⁷ Оваква пракса настављена је и током последњих година.

⁸ З. Калуђеровић, *op. cit.*, 74-75.

⁹ Б. Андрејевић, Споменици културе. у: *Језик, култура и цивилизација. Културна историја Сврљига, Књ. II* (ур. С. Петровић). Ниш – Сврљиг: Просвета и Народни универзитет, 1992, 215. и даље.

¹⁰ Истраживања су извршена током 1999. и 2000. године и за сада је доступан само прелиминарни извештај о овој цркви специфичне основе и пропорција, в. Н. Станковић, Остаци цркве на локалитету Манастириште Св. Петке Русалне код Сврљига, *Гласник ДКС* 27, 2003, 84-86.

¹¹ Истраживања су извршена током 1997. године и резултати до сада нису објављени. Захваљујем се Тонију Чершкову из Завода за заштиту споменика културе Ниш на усменим информацијама.

значајних података, како поменутим дисциплинама, тако и самом Сврљигу и Културном центру. Од свога формирања, од локалног становништва прикупљен је значајан фондус покретног материјала и историјских докумената, али и значајни подаци о археолошким локалитетима на овој територији.¹²

Током 2006. и 2007. године, аутор овога рада и С. Миливојевић обишли су већину локација са којих, према наводима мештана, потичу археолошки налази.¹³ Краткотрајна истраживачка кампања изведена је током новембра 2007. године, када су извршена детаљнија рекогносцирања и сондажна археолошка ископавања мањег обима на локалитету Сигнал у селу Палилула.¹⁴

Прва потпунија и до сада једина сазнања о праисторијским локалитетима и налазима са територије Сврљига потичу из рада З. Калуђеровића и Н. Ђурић, објављеног 1991. године.¹⁵ Додуше, нешто доцније објављена је допуњенија верзија истог рада, нажалост, без нових и значајних података.¹⁶ Истраживачи су овом приликом регистровали само четири археолошка налазишта из периода праисторије.¹⁷ Са друге стране, радова везаних за период антике и средњег века на територији Сврљига било је знатно више,¹⁸ као и значајних налаза попут миљоказа Филипа Арабљанина или сада изгубљене плочице од белог мермера са грчким натписом, посвећене Хери Сонкетени. Треба поменути и, чини се, нехајно заборављени налазак златног прстена са христомоном, који највероватније потиче из окружења античког Сврљига, сада у Народном музеју у Београду.¹⁹

Из овако до сада предочене слике најлакше би било прихватити да је територија Сврљига била слабо насељена у праисторији, што би

¹² Велике заслуге за формирање Збирке има њен оснивач и руководиоца, г. Славиша Миливојевић, без чијег би изузетног залагања већина археолошког материјала остала у поседу приватних колекционара, а највећи број налазишта никада не би био картиран. До сада је регистровано преко 60 локалитета, археолошка збирка броји више од 1000 инвентарисаних предмета, нумизматичка колекција преко 900 комада. Највећи број археолошког материјала из Збирке потиче од поклона мештанина села Варош, Љубомира Стевановића. Користим и ову прилику да се захвалим г. Миливојевићу на уступљеним подацима и археолошком материјалу.

¹³ У току је израда обимнијег дела о археолошкој слици Сврљига, а налазишта су посећена у оквиру провере постојећих података.

¹⁴ Истраживања су организовали Републички завод за заштиту споменика културе Београд и Завичајна музејска збирка Сврљиг. У току је припрема рада о резултатима ископавања локалитета Сигнал. О претходним налазима, в. В. Филиповић, *Керамика старијег гвозденог доба са локалитета Сигнал и Облик у селу Палилула код Сврљига*, *Зборник* 15, 2006, 9-19.

¹⁵ З. Калуђеровић и Н. Ђурић, *Сврљиска котлина у праисторији*. *Зборник* 6-7, 1991, 9-18.

¹⁶ З. Калуђеровић, *op. cit.*

¹⁷ З. Калуђеровић и Н. Ђурић, *op. cit.*; З. Калуђеровић, *op. cit.*

¹⁸ П. Петровић, *Станице Timacum на путу Naissus - Ratiaria и античко насеље код села Равна*. *Старинар* XXVI, 1976, 43-56; исти, *Антички Сврљиг у: Језик, култура и цивилизација. Културна историја Сврљига, Књ. II* (ур. С. Петровић). Ниш – Сврљиг, Просвета и Народни универзитет, 1992, 121-132; исти, *Les forteresses de la basse antiquite dans la region du Haut Timok*. *Starinar* XLV-XLVI, 1995, 55-66; Ђ. Бошковић, *op. cit.*; С. Петровић *Успон Сврљига између два светска рата* (1919-1941), Сврљиг, Етно-културолошка радионица, 2006, 23. и даље.

¹⁹ М. Валтровић, *Старо-хришћански прстен*. *Старинар* XI, књ. 3. и 4, 1894, 97-100, 97. и даље, Т. III/5.

био најкоректнији закључак, а тим путем би се и лако оправдао мали број регистрованих праисторијских налазишта, што је не тако редак аргумент у циљу оправдавања неистражености појединих подручја. Како ћемо касније видети, територија Сврљига не само да није слабо насељена или изолована у праисторији већ њена област још од неолита прати динамику развоја култура у околини с обзиром на то да се налази на ретко проходном правцу Поморавље – Подунавље долином Сврљишког Тимока.

Природне карактеристике и комуникациони правци

Територија општине Сврљиг највећим делом обухвата Сврљишку котлину која се налази у средњем току Сврљишког Тимока, омеђену са свију страна високим планинским врховима Девике, Калафата, Тресибабе и Сврљишких планина. Она представља целовиту предеону географску целину у источној Србији и једну од најмаркантнијих попречних котлина у карпатско-балканском луку источне Србије, а уједно је и једна од пространијих котлина у Србији.²⁰

Најлакша веза са Нишком котлином и комуникацијама које је она отварала јесте превој Грамада (555 m), где је својевремено била гранична караула између Србије и Турске, а на Грамади постојало је и мање античко утврђење из III века. Према северу, Сврљиска котлина повезивала је Поморавље и Понишавље са областима Тимока и даље ка Дунаву. Ка Нишави се могло и источним обронцима Сврљишких планина, уз Сврљиски Тимок, па преко Бабине главе, мада је тај пут био тежи услед непогодне конфигурације терена.

Са друге стране, Сврљиска котлина повезана је и са долином Мораве Топоничком реком, односно, њеним притокама Копајском, Белом и Гојмановачком реком, што је правац често занемариван у стручној литератури. Како ћемо доцније видети, баш на ушћу Беле и Гојмановачке реке налази се локалитет Царине, са налазима из гвозденог доба и античког периода.

Методологија истраживања

Теренска рекогносцирања изведена су током 2006. и 2007. године, када је посећено више од 60 локалитета са којих је покретни археолошки материјал доспео у Завичајну музејску збирку Сврљиг преко поклона и откупа. Иако већина материјала припада античком и средњовековном периоду, регистрован је и знатан број праисторијских налазишта, до сада незабележен у стручној литератури.

²⁰ П. Голубовић, Област. у: *Језик, култура и цивилизација. Културна историја Сврљига*, Књ. II (ур. С. Петровић), Ниш – Сврљиг, Просвета и Народни универзитет, 1992, 21. и даље.

Ради што веће прецизности лоцирања археолошких налазишта коришћен је GPS уређај Garmin Geko 201 којим се данас добијају најпрецизније могуће координате локалитета, са грешком до 1 m по X и Y очитаним вредностима, те до 5 m у погледу Z вредности, тј. надморске висине. Овако добијене координате (X, Y и Z) лако се могу унети у друге GPS уређаје, што поновну посету било ком локалитету чини крајње једноставном. Како је приметио А. Црнобрња,²¹ категорије попут имена власника или броја катастарске парцеле променљиви су подаци, посебно током дугог низа година.

Исто тако, мора се имати у виду и да поједина подручја у Србији (добар пример јесте територија Сврљига) остају без сеоске популације, што ће археологе за неколико деценија оставити без главних извора информација и потенцијалних теренских водича. Стога се коришћење GPS уређаја намеће као нужна потреба било ком теренском раду које има за циљ откривање нових и евентуално обилажење већ познатих локалитета.

Сви добијени и доступни подаци уношени су у *Картон археолошког налазишта* аутора А. Ђорђевића, археолога Народног музеја у Београду, а који се у нашем раду показао као референтно и комплетно документационо решење везано за овај вид теренског истраживања. Регистрована налазишта фотографисана су неколико пута, а та врста документације доступна је у дигиталном облику.

Сваки локалитет обрађен је као посебна целина са следећим подацима:

- редни број локалитета, насељено место, име локалитета и број локалитета на карти;
- географске координате налазишта према подацима очитаним на GPS уређају;
- хронолошко опредељење и тип локалитета;
- опис локалитета;
- опис археолошког материјала.

Услед недостатка времена или ближих упута од стране мештана, поједина налазишта нису посећена, али је, такође, било случајева да нисмо успели да лоцирамо одређене локалитете са којих потичу покретни налази, као што је то пример са локалитетима Одбој у селу Грбавче или Рашинац у близини села Пирковца.

²¹ А. Црнобрња, Археолошка налазишта на територији Обреновца (1). *Годишњак града Београда* LII, 2006, 62. и даље.

Каталог локалитета и археолошког материјала

1. Село Варош, Сврљиг град и подграђе са северне стране, бр. 1

X - 43° 28.438' • Y - 22° 05.670' • Z - 512 m

Енеолит, бронзано доба, старије и млађе гвоздено доба / утврђење

Стара тврђава Сврљиг град налази се на левој обали Тимока, на високој стени изнад ушћа речице Белице. Приступ граду могућ је једино из правца северозапада, уском стазом којом се долази до вештачки проширене пукотине у природној стени, одакле се и улази на плато утврђења. Са северне стране локалитета, испод утврђења, регистровани су бројни археолошки налази који су ту вероватно доспели ерозијом са виших делова терена и који се везују за Сврљиг град. Археолошки материјал и нумизматички налази сведоче о дуготрајном и непрекинутом коришћењу овог простора, у периоду између VIII века пре Христа до XIX века.

1. Бронзана калотасто испупчена апликација већих димензија од фино обрађеног бронзаног лима, пресвученог племенитом патином. Налаз представља завршетак већег појаса или апликацију која се пришивала на одећу или лаки кожни оклоп. Делимично је оштећен и његов првобитни изглед није могуће реконструисати, јер поред осталог, не познајемо никакве сличне налазе. Предмет је богато украшен техником пунктирања. Цео руб уоквирен је већим пунктовима изведеним цевастом алатком, док је на лепезасто проширеном крају пунктиран низ од четири троугла који се додирују теменима. У томе делу налазе се и две грубо изведене перфорације, вероватно за качење, тј. пришивање предмета за подлогу. Бронзани лим, сечење, пунктирање. Гвоздено доба, VII-VI век пре Христа. (Т. I/1, сл. 1²², инв. 841)
2. Малтешки крст мањих димензија од танког бронзаног лима. На два краја налазе се перфорације и у једној је присутна алка за качење од танке бронзане жице. Крст је направљен сечењем бронзаног лима, али тај поступак није урађен најпрецизније, па су краји донекле неправилни. Бронзани лим, сечење. Димензије: 1.6 x 1.6 cm. Старије гвоздено доба. (Т. I/2, инв. 382)
3. Бронзано патинирано калотасто дугме са високим ваљкастим вратом, чији се други крај завршава тањирастим проширењем. Пуноливена калота и тањирасто проширење делимично су оштећени. Бронза, ливење. Висина: 1.7 cm, пречник калоте: 2.3 cm, пречник тањирастог проширења: 1.4 cm. Гвоздено доба II-III. (Т. I/3, инв. 455)
4. Мања тробрида стрелица скитскога типа са скривеним усадником, пирамидалног облика. Бронза, ливење. Дужина: 1.9 cm. Гвоздено доба, VI век пре Христа. (Т. I/4, инв. C-93/1)

²² Цртеже материјала израдили су А. Капуран и М. Поповић, а фотографије В. Филиповић.

5. Тробрида стрелица скитскога типа са усадником. Бронза, ливење. Дужина: 2.3 cm. Гвоздено доба, VI век пре Христа. (Т. I/5, инв. С-93/2)
6. Тробрида стрелица скитскога типа са скривеним усадником, делимично оштећена. Бронза, ливење. Дужина: 2.5 cm. Гвоздено доба, VI век пре Христа. (Т. I/6, инв. С-93/3)
7. Тробрида стрелица скитскога типа са скривеним усадником, делимично оштећена. На крају усадника, на телу стрелице, перфорација. Бронза, ливење. Дужина: 2.5 cm. Гвоздено доба, VI век пре Христа. (Т. I/7, инв. С-93/4)
8. Три фрагмента бронзаних колутастих привезака којима, вероватно, недостаје стубасти део за качење. Бронза, ливење. Гвоздено доба, VII-VI век пре Христа. (Т. I/8)
9. Стругач на поломљеном сечиву. Неолит – Енеолит (?). (Т. I/9)
10. Преломљени одбитак од квалитетне сировине, можда део сечива. Неолит – Енеолит (?). (Т. I/10)
11. Фрагмент обода и трбуха зделе зидова средње дебљине, средњефине фактуре, светлоцрвене боје и углачане површине. Енеолит. (Т. I/11)
12. Фрагмент обода и трбуха плитке зделе зидова средње дебљине, средње фактуре, црвене боје. Енеолит. (Т. I/12)
13. Фрагмент рамена посуде благе S профилације, дебљих зидова, средњефине фактуре, тамнобраон боје. На фрагменту украс у виду вертикалних дубоких уреза. Енеолит. (Т. I/13)
14. Фрагмент посуде, зидова средње дебљине, средњефине фактуре, браон боје са мањом, хоризонтално бушеном дршком. Бронзано доба. (Т. I/14)
15. Фрагмент трбуха велике посуде дебelih зидова, fine фактуре, црвене боје са масивном језичастом дршком. Бронзано доба – Старије гвоздено доба. (Т. II/1)
16. Фрагмент трбуха велике посуде debelih зидова, средње фактуре, сиве боје са масивном правоугаоном језичастом дршком са већим утиском са горње стране. Бронзано доба – Старије гвоздено доба. (Т. II/2)
17. Фрагмент трбуха веће посуде deblih зидова, средњефине фактуре, црвене боје са језичастом дршком. Бронзано доба – Старије гвоздено доба. (Т. II/3)
18. Фрагмент трбуха веће посуде зидова средње дебљине, средње фактуре, црвене боје са језичастом дршком од које почиње орнамент изведен утисцима прста. Бронзано доба – Старије гвоздено доба. (Т. II/4)
19. Фрагмент обода и трбуха веће зделе зидова средње дебљине, средњефине фактуре, окер боје са делимично истрвеним браонкастим премазом. Обод је заравњен и на једном месту језичасто проширен. Старије гвоздено доба. (Т. II/5)
20. Фрагмент мањег пехара или шоље S профилације танких зидова, fine фактуре, сиве боје са делимично истрвеним браонкастим премазом. Старије гвоздено доба. (Т. II/6)
21. Фрагмент равног обода и трбуха већег лонца deblih зидова, средњефине фактуре, сиве боје, на појединим местима делимично углачаног. Старије гвоздено доба. (Т. II/7)

22. Фрагмент трбуха мање посуде тањих зидова, fine фактуре, споља браон, а унутра црне боје, који је украшен жигосаним кругом са утиском у средини, а изнад траком дубљих мањих убода. Старије гвоздено доба. (Т. II/8)
23. Фрагмент рамена и трбуха посуде S профилације дебљих зидова, fine фактуре, црне боје, полиране површине. Старије гвоздено доба. (Т. II/9)
24. Фрагмент посуде S профилације рађене на витлу, зидова средње дебљине, fine фактуре, сиве боје, углачане површине. Млађе гвоздено доба (?). (Т. II/10)

2. Село Варош, локалитет Облик, бр. 2

X - 43° 29.454' • Y - 22° 05.859' • Z - 508 m

Старије и млађе гвоздено доба / утврђење

Локалитет Облик налази се поред Сврљиг града, на окомитој стени која се са свих страна вертикалним одсеком спушта ка Тимоку. Прилаз локалитету могућ је једино са запада, из пукотине између Облика и Зубера, мада је и тај прилаз готово вертикалан и изискује велики напор. Са Облика потичу бројни налази покретног археолошког материјала, али и античке опеке.²³ На основу керамичких налаза описаних у претходном *Зборнику*,²⁴ али и металних налаза од бронзе и гвожђа, локалитет се може определити у период између VIII и I века пре Христа, имајући у виду праисторијске налазе. Локалитет је коришћен и доцније, у античком, византијском и средњовековном периоду, али за разлику од Сврљиг града, са Облика нема налаза везаних за период турске владавине.

1. Бронзано масивније дугме са дужом ваљкастом нитном која се ка крају купасто шири, са задње стране. На лицу дугмета облика равног диска представљено је пет концентричних кружница у форми пластичних ребара и централном удубљеном тачком. Бронза, ливење. Пречник: 1.9 cm. Гвоздено доба II-III. (Т. III/1, инв. 156)
2. Фрагмент кружног дела појаса у облику точка са четири паоца. Са спољне стране предњег дела налазе се истрвени делови орнамента - два плића жлеба. На средини је мало удубљење. Бронза, ливење. Пречник: 2 cm. Гвоздено доба, VI век пре Христа. (Т. III/2, инв. 671)
3. Тело мамузе лучног облика са повијеним крајевима и широким тањирастим завршецима. На средини мамузе налази се оштри повијени трн за обадање коња. Гвожђе, ковање. Дужина: 7.1 cm. Млађе гвоздено доба, II-I век пре Христа. (Т. III/3, инв. 154)
4. Фрагмент обода мање зделе или шоље танких зидова, средњефине

²³ В. Филиповић, *op. cit.*

²⁴ *Ibid.*

фактуре и црвене боје. На ободу се налазе једва приметни утисци, а испод обода орнамент у виду овалних убода. Старије гвоздено доба. (Т. III/4)

3. Село Нишевац, јужно подграђе Сврљиг града и Бањица, бр. 3

X - 43° 28.292' • Y - 22° 05.693' • Z - 333 m

Неолит, енеолит, бронзано доба / тип локалитета непознат

Бањица је потез који обухвата јужно подграђе Сврљиг града, као и простор са десне стране реке Белице, леве притоке Сврљишког Тимока. Из Бањице потичу бројни предмети који се хронолошки могу одредити од млађег неолита, па преко бакарног и бронзаног доба, те античког и византијског периода све до краја средњег века. На овом простору регистрован је јак термоминерални извор који је целом потезу дао назив, а након великих земљотреса током XVIII века извор је пресахнуо.

1. Фрагмент - уздужна половина каменог чекића са делом отвора за држаље, црне боје. Горња и доња страна су равне, а позади је јасно издвојена кружна ударна површина, са видљивим траговима употребе. У отвору за држаље види се велики број ситних паралелних линија насталих приликом бушења секире. На преломљеном профилу оштрице виде се глачане површине, што указује на секундарно коришћење. Димензије: 7.7 x 5 cm. Енеолит или бронзано доба. (Т. III/5, инв. 9)
2. Задњи део каменог чекића са делом отвора за држаље, сиво-беле боје и зрнасте структуре. Димензије: 4.7 x 4 cm. Неолит, енеолит или бронзано доба. (Т. III/6, инв. 355)
3. Фрагмент - уздужна половина каменог чекића са делом отвора за држаље, сиво-црне боје. Задња страна је равна. Димензије: 8 x 4.5 cm. Неолит, енеолит или бронзано доба. (Т. III/7, инв. 356)
4. Камена језичаста глачана секира сиве боје, делимично оштећена. Димензије: 9.3 x 5.8 cm. Неолит или енеолит. (Т. III/8, инв. 357)
5. Камена језичаста секира, светло сиве боје. Доња страна је равна. Димензије: 9.4 x 3.2 cm. Неолит или енеолит. (Т. III/9, инв. 358)
6. Фрагментовани задњи део секире-чекића са већим отвором за држаље. Димензије: 6 x 5 cm. Неолит или енеолит. (Т. III/10, Народни музеј Ниш, инв. 4867; према: Стојић и Јоцић 2006)²⁵
7. Половина камене кугле (буздована?) са већим отвором за држаље. Пречник: 5.5 cm. Неолит или енеолит. (Т. III/11, Народни музеј Ниш, инв. 4868; према: Стојић и Јоцић 2006)²⁶
8. Фрагмент веће посуде разгнутаг обода, средње дебelih зидова, fine фактуре, окер боје и делимично углачане површине. Бронзано доба. (Т. IV/1)

²⁵ М. Стојић и М. Јоцић, *Археолошка грађа Србије - Ниш*. Београд - Ниш, Археолошки институт и Народни музеј, 2006, 216.

²⁶ *ibid.*

4. Село Варош, локалитет Песак - Турско гробље, бр. 4

X - 43° 28.748' / 43° 28.873' • Y - 22° 04.992' / 22° 03.021' • Z - 483 m / 488 m
Енеолит / тип локалитета непознат

Према раније публикованом налазу крстасте бакарне секире²⁷ на локалитету Песак у селу Варош очекивао се праисторијски локалитет. Обиласком потеза Ђурина бара, југозападно од села, регистровани су остаци камених надгробних турских нишана, док се на околним њивама налазе уломци керамике рађене на витлу, који датирају из средњовековног или доцнијег периода.²⁸

1. Крстаста бакарна секира са усадником за држаље. Бронза, ливење. Дужина секире: 23 см. Енеолит. (Т. IV/2, Народни музеј Ниш, инв. 4565; према: Калуђеровић 1992)

5. Село Палилула, локалитет Сигнал 2, бр. 5

X - 43° 29.037' • Y - 22° 06.128' • Z - 332 m

Старије гвоздено доба, млађе гвоздено доба / насеље (?)

Локалитет лежи на десној речној тераси Трстенице, леве притоке Сврљишког Тимока, насупрот некрополи Сигнал 1. Ради се о пространом платоу са кога потичу бројни налази праисторијске керамике. Имајући у виду карактер праисторијског материјала, вероватно је реч о насељу које се хронолошки може определити у период старијег, али и млађег гвозденог доба.

1. Фрагмент обода мање зделе или шоље зидова средње дебљине, fine фактуре и црне до браон боје. Испод обода плитке хоризонталне паралелне канелуре. Старије гвоздено доба. (Т. IV/3)
2. Фрагмент равног благо истакнутог обода веће посуде дебелих зидова, лоше фактуре и окер до црвене боје. Испод обода масивнија пластична трака украшена штипањем. Старије гвоздено доба. (Т. IV/4)
3. Фрагмент обода веће посуде, дебелих зидова, fine фактуре и црне боје. Обод је широк, заравњен и разгрнут. Старије гвоздено доба. (Т. IV/5)
4. Фрагмент трбуха веће посуде дебелих зидова, средњевине фактуре, црвене боје са великом језичастом дршком. Старије гвоздено доба. (Т. IV/6)
5. Фрагмент дна веће посуде танких зидова, средњевине фактуре, браон до црне боје. На дну је видљив део правоугаоног урезаног орнамента или пре, знака. Гвоздено доба. (Т. IV/7)

²⁷ *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Каталог изложбе, Ниш, Народни музеј, 1971, 41; 3. Калуђеровић и Н. Ђурић, *op. cit.*, 12.

²⁸ Турско гробље, тј. камени нишани налазе се у пространој храстовој шуми недалеко од џамије, сада очуване само у темељној зони.

6. Фрагмент веће зделе изразите S профилације, фине фактуре, танких зидова, црвене боје, рађене на витлу. На уломку видљиви остаци бојења. Млађе гвоздено доба. (Т. IV/8)

7. Фрагмент равног, благо наглашеног обода веће посуде тањих зидова или поклопца, средњефине фактуре, окер до браон боје, рађене на витлу. Спољни део украшен је метличастим орнаментом. Млађе гвоздено доба. (Т. IV/9)

6. Село Палилула, локалитет Сигнал 1 (Завртњак), бр. 6

X - 43° 29.154' • Y - 22° 06.364' • Z - 329 m

Старије гвоздено доба, IX-VII век пре Христа / некропола

Некропола лежи на левој речној тераси Трстенице, леве притоке Сврљишког Тимока. Локалитет је регистрован 2006. године, а на њему је изведена и краткотрајна истраживачка кампања сондажног карактера, новембра 2007. Ради се о некрополи скелетно сахрањених покојника похрањених у већу камену конструкцију (?). С обзиром на чињеницу да су покојници постављени у средину конструкције, али и на само 20-30 cm од површине, очуваност појединих костију и покретних налаза веома је лоша. До сада су откривена три скелетно сахрањена покојника приближне оријентације исток-запад са главом на западу. Посебну занимљивост представља откриће сахрањеног одраслог пса средње крупне расе,²⁹ оријентације истоветне са људским скелетима, такође, у гробној конструкцији. На основу керамичких налаза и предмета од бронзе и гвожђа, некропола се прецизно датије у период старијег гвозденог доба, тачније IX-VII столеће пре Христа.³⁰

Некрополу вероватно треба сматрати целином са локалитетом Сигнал 2 и утврђењем Облик.

7. Село Нишевац, Хумка на улазу у клисуру, бр. 7

X - 43° 28.006' • Y - 22° 06.096' • Z - 378 m

Метално доба (?) / некропола

На античком путу који је од села Нишевца кроз клисуру Тимока водио утврђењу Сврљиг град налази се мања хумка, пречника 20 и висине око 1.5 m. Постављена је на једином проширењу у клисури и чини се да је поменути пут трасиран још у праисторији, а да је по доласку римљана само проширен и подзидан.³¹ Хумка је још почетком XX века оштећена, тако што је врх калоте заравњен и у тај простор је постављен заветни

²⁹ Анализу скелетних остатака пса извршила је проф. др Весна Димитријевић са Одељења за археологију Филозофског факултета, те се и овом приликом најсрдачније захваљујем.

³⁰ О претходним налазима: В. Филиповић, *op. cit*; У току је припрема рада о резултатима ископавања 2007. године. Прелиминарни извештај биће доступан у *Археолошком прегледу* 5 Н. С. (2007).

³¹ V. Petrović and V. Filipović, *op. cit*; В. Филиповић, *op. cit*, 12.

крст. Обиласком локалитета 2006. године, регистровани су скорашњи укопи дивљих копача у којима су откривени само расути остаци скелетно сахрањених покојника.

8. Село Нишевац, локалитет јужно од цркве Св. Илије, бр. 8

X - 43° 29.037' • Y - 22° 06.128' • Z - 332 m

Метално доба / насеље (?)

Са локалитета који се налази на око 50 m јужно од цркве Св. Илије у селу Нишевац откривени су уломци керамичких посуда који се на основу општих карактеристика грубо могу одредити у период металних доба.

9. Село Нишевац, локалитет Калница, бр. 9

X - 43° 26.521' • Y - 22° 06.093' • Z - 363 m

Старије гвоздено доба, VI век пре Христа / некропола (?)

Локалитет се налази на потезу између на левој обали Сврљишког Тимока, на ниској речној тераси. На овоме простору још од средине XIX века поједини истраживачи убицвали су римски *Timacum Maius*.

На основу бројних покретних предмета и посебно нумизматичких налаза, локалитет се може датовати од VI века пре Христа, па све до XIX века. Са локалитета потиче налаз бронзаног ажурираног појаса, бронзаног звонастог привеска, дела гвозденог мача и коњске опреме откривен заједно са костима скелетно сахрањеног покојника у каменој конструкцији приликом орања.³²

1. Бронзани привезак цилиндричног облика са тањирастим проширењима на крајевима. Централни део, лоптасто наглашен, украшен је са четири бобичаста испупчења, наспрамно распоређена. Бронза, ливење. Висина: 2.4 cm. Гвоздено доба, VII-VI век пре Христа. (Т. V/1, инв. 324)

2. Апликација од танког бронзаног лима, облика стилизоване људске фигуре раширених руку, оштећена на доњем делу. Са унутрашње стране украшена пунктирањем по крајевима и уздужно, на неколико места пунктови пробијени. Испод средине (предео око пупка?) мање дугме са трном од бронзане жице који је провучен кроз један од пунктова и савијен са друге стране. Бронза, ливење. Димензије: 4 x 3 cm. Гвоздено доба, VII-VI век пре Христа. (Т. V/2, инв. 490)

10. Село Гојмановац, локалитет Царине, бр. 10

X - 43° 28.017' • Y - 21° 55.802' • Z - 306 m

Старије гвоздено доба / насеље (?)

³² Налаз је у припреми за штампу: В. Филиповић, Изузетан налаз композитног ажурираног појаса из старијег гвозденог доба са територије источне Србије, у припреми.

На раскрсници пута Сврљиг-Алексинац-Гојмановац, на ушћу Гојмановачке у Балу реку, налази се пространо поље под називом Царине. На другој речној тераси откривени су бројни уломци праисторијске и античке керамике и један опилак од окресаног камена, а локалитет се може одредити у старије гвоздено доба. На налазишту су видљиве бројне рупе дивљих копача.

1. Фрагмент трбуха веће посуде зидова средње дебљине, лоше фактуре, сиве боје. Видљив је остатак пластичне траке украшен косим урезима. Старије гвоздено доба. (Т. V/3)
2. Фрагмент посуде зидова средње дебљине, средње фактуре, окер боје. На фрагменту се налази део пластичне траке украшен дубоким косим урезима. Старије гвоздено доба. (Т. V/4)
3. Фрагмент равно профилисаног наглашеног обода тањих зидова, средњег фактуре, црвене боје. Старије гвоздено доба. (Т. V/5)
4. Мали део равно профилисаног обода мање посуде тањих зидова, средњег фактуре, браон боје. Старије гвоздено доба. (Т. V/6)
5. Мали опилак од квалитетне камене сировине. Старије гвоздено доба (?). (Т. V/7)

11. Село Гојмановац, локалитет Врбовац, бр. 11

X - 43° 28.338' • Y - 21° 5.028' • Z - 422 m

Праисторија / тип локалитета непознат

На локалитету Врбовац у селу Гојмановац откривена су два већа комада квалитетне сировине за оруђа од окресаног камена, један неправилни одбитак и једно веће језгро. Сви примерци носе видљиве негативе који нису могли настати без људске интервенције, а сам локалитет представља ораницу без било каквог природног камена. Ипак, на основу ове врсте налаза тешко је рећи шта више о карактеру и хронологији овог налазишта.

12. Село Црнојевица, локалитет Кулиште (у селу), бр. 12

X - 43° 23.079' • Y - 22° 11.724' • Z - 473 m

Метално доба (?) / некропола

Локалитет подсећа на већу добро очувану хумку висине преко 3 m и пречника око 30 m, а на њеној периферији саграђена је помоћна зграда, док је на врху хумке постављен камени заветни крст. Приликом зидања зграде власник је открио три прстена који се могу одредити у период турске владавине, али је сигурно реч о хумци, мада питање њене хронолошке одређености остаје отворено.

13. Село Преконога, локалитет Јан кула, бр. 13

X - 43° 22.415' • Y - 22° 06.618' • Z - 549 m

Старије гвоздено доба / тип локалитета непознат

Локалитет се налази јужно од села, на изразитом каменом узвишењу. На терену нису уочени било какви трагови архитектуре или налази покретног материјала, али су видљиве рупе дивљих копача.

1. Фрагмент масивније шупљеливене гривне украшен паралелним жлебовима. Бронза, ливење. Дужина: 3.9 cm, ширина: 1.5 cm. Гвоздено доба I. (Т. V/8, инв. 193/2)

14. Село Преконога, Преконошка пећина, бр. 14

X - 43° 22.820' • Y - 22° 06.129' • Z - 695 m

Средњи палеолит, средњи и млађи неолит, бронзано доба, старије и млађе гвоздено доба / станиште

Пећина се налази у кањону реке Добре, а ради се о систему канала и мањих пећина, од којих је археолошки најзанимљивија Голема дувка, у којој су у протеклих више од 100 година вршена многобројна истраживања.³³ Прилаз пећини данас је олакшан изградњом степеништа, али је и поред тога приступ прилично тежак, што само сведочи о изузетном карактеру овог налазишта, имајући у виду да су скоро сви праисторијски периоди присутни у њеним слојевима. Из Велике дувке потиче бројан покретни археолошки материјал, али и разноврсни палеонтолошки налази. Већина материјала прикупљена је у одбаченој земљи јер су слојеви Велике дувке на сталној мети локалних трагача за златом. У претходним радовима објављен је део откривене керамике,³⁴ али су у међувремену са налазишта, такође, прикупљени уломци грнчарије, алатке од окресаног камена и већи комад малахита. На основу целокупног материјала, локалитет се може окарактерисати као вишеслојни, са покретним налазима из палеолита, старијег и млађег неолита, бронзаног, старијег и млађег гвозденог доба.

1. Троугаони масивнији шиљак – построшка, израђен од квалитетне сировине, унилатерално ретуширан. Алатка вероватно припада средњем палеолиту. (Т. V/9)

2. Фрагмент обода веће лоптасте посуде, зидова средње дебљине, средњелоше фактуре, сиве до окер боје. Средњи неолит. (Т. V/10)

3. Фрагмент веће посуде разгнутаг обода, дебелих зидова, средњелоше фактуре, сиве до окер боје. Средњи неолит. (Т. V/11)

4. Фрагмент веће посуде разгнутаг обода, дебелих зидова, средње фактуре, окер боје. Средњи неолит. (Т. V/12)

5. Фрагмент посуде разгнутаг обода, дебелих зидова, средњелоше фактуре, сиве до окер боје. Средњи неолит. (Т. V/13)

³³ В. горе, ноте 3. и 6.

³⁴ З. Калуђеровић и Н. Ђурић, *op. cit*; З. Калуђеровић, *op. cit*.

6. Фрагмент мање посуде S профилације, тањих зидова, fine фактуре, тамносиве до црне боје. Поред овог, још десетак фрагмената трбуха истих карактеристика. Млађи неолит. (Т. V/14)
7. Фрагмент рамена и трбуха пехара S профилације, тањих зидова, средњевине фактуре, браон боје, са мањом хоризонтално бушеном дршком. Испод дршке утиснути украси облика ластиног репа. Бронзано доба. (Т. VI/1)
8. Фрагмент пехара S профилације, зидова средње дебљине, средњевине фактуре, окер боје са хоризонтално бушеном дршком. Бронзано доба. (Т. VI/2)
9. Фрагмент обода и трбуха веће посуде, зидова средње дебљине, средње фактуре, браон боје. Испод обода украс у виду траке са правоугаоним убодима. Бронзано доба. (Т. VI/3)
10. Фрагмент обода и врата веће посуде разгнutoг обода, зидова средње дебљине, средњевине фактуре, сиве боје. Старије гвоздено доба. (Т. VI/4)
11. Фрагмент углачаног обода и врата веће посуде широког разгнutoг обода, зидова средње дебљине, fine фактуре, црне боје. Старије гвоздено доба. (Т. VI/5)
12. Фрагмент равног обода и врата велике посуде, дебелих зидова, средње фактуре, браон боје. Испод обода масивна пластична трака украшена штипањем. Старије гвоздено доба. (Т. VI/6)
13. Фрагмент равног обода и цилиндричног врата велике глачане посуде, зидова средње дебљине, fine фактуре, сиве боје. Старије гвоздено доба. (Т. VI/7)
14. Фрагмент обода посуде S профилације, танких зидова, fine фактуре, углачаног, сиве боје са украсом у виду црних углачаних трака. Млађе гвоздено доба. (Т. VII/1)
15. Део глачане алатке од изузетно квалитетне сировине црне боје. Хронолошки неопредељива. (Т. VII/2)
16. Велика шкољка окер-наранџасте боје, иступљених крајева. Вероватно служила за глачање. Хронолошки неопредељива. Димензије: 8.3 x 6.7 cm. (Т. VII/3)
17. Мањи комад малахита. Димензије: 4.8 x 2.7 x 2.1 cm. Хронолошки неопредељив.

15. Село Грбавче, пећина Пољана, бр. 15

X - 43° 23.842' • Y - 22° 01.701' • Z - 561 m

Старије гвоздено доба / светилиште (?)

Пећина Пољана (или Дренова глава) налази се изнад клисуре Тајчиног потока у густој шуми подно брда Пољана. Улаз у пећину је изразито узан и низак (1 x 0.7 m), али се по речима мештана, после неколико стотина метара шири у пространу дворану. Услед недостатка адекватне опреме нисмо били у могућности да обиђемо њену унутрашњост, али се на основу керамике ово налазиште може одредити у период старијег гвозденог доба, што одговара утврђењу Пољана (кат 16). Будући да је улаз узан и

да се пећина налази на крајње неприступачном месту, поставља се питање функције овог локалитета. Према речима особе која је из пећине још пре неку годину донела археолошки материјал, у дворани је, поред, керамике било и „малих земљаних кипова“.

1. Фрагмент трбуха веће посуде дебелих зидова, средње фактуре, окер боје са кореном веће тракасте дршке. Старије гвоздено доба. (Т. VII/4)

16. Село Грбавче, утврђење Пољана, бр. 16

X - 43° 23.799' • Y - 22° 01.803' • Z - 567 m

Старије гвоздено доба / утврђење

Локалитет се налази на врху брда Пољана, а на њему нису регистровани остаци одбрамбене архитектуре. Са налазишта потичу бројни уломци праисторијске и средњовековне керамике, а са јужне стране налази се јак извор који не пресушује ни током лета. На основу керамичких уломака утврђење се може одредити у период старијег гвозденог доба.

17. Село Грбавче, локалитет Градац, карта, бр. 17

X - 43° 24.891' • Y - 22° 00.704' • Z - 613 m

Старије гвоздено доба / утврђење

Локалитет се налази на доминантној стени западно од данашњег села и са њега потиче бројни покретни материјал који се првенствено везује за антички, византијски и средњовековни период. На Градцу је откривен и бронзани звонасти привезак који се хронолошки може одредити у период старијег гвозденог доба.

1. Бронзани звонасти привезак са оштећеном алком за вешање на горњем крају. Врат је украшен хоризонталним паралелним жлебовима. Бронза, ливење. Очувана висина: 3.4 cm, пречник звонастог дела: 1.7 cm. Гвоздено доба, VIII-VI век пре Христа. (Т. VII/5, инв. 744)

18. Село Грбавче, непознат локалитет

Енеолит / тип локалитета непознат

Са непознатог локалитета у атару села Грбавче потиче керамички пехар који се може одредити у старији енеолит и културу Бубањ I.

1. Потпуно очуван мањи керамички пехар благе S профилације, тањих зидова, fine фактуре и делимично углачане површине, окер до црвене боје печења. Две масивне хоризонтално бушене дршке не прелазе обод, а почињу од пластичног ребра на средини посуде, које је украшено малим вертикалним урезима. Висина: 4.5 cm, пречник отвора: 8 cm, пречник дна 2 cm. Старији енеолит, Култура Бубањ I. (Т. VII/6)

19. Село Грбавче, локалитет Одбој, бр. 18
Бронзано доба / тип локалитета непознат

Западно од села Грбавча, на северним обронцима Калафата налази се потез Одбој са кога потиче камена секира-чекић из бронзаног доба. Иако је Одбој посећен, услед густе вегетације и ливада зараслих у високу траву није регистрован никакав покретни налаз који би ближе могао одредити сам положај локалитета.

1. Потпуно очувана камена секира-чекић са отвором за држаље, бело-црне боје. На једном крају налази се сечиво, док је супротни крај секире незнатно заравњен. Са бочних страна, паралелно са отвором за држаље, налази се по једно истакнуто заобљено ребро. Димензије: 10.8 x 4.9 x 4 cm. Бронзано доба. (Т. VIII/1, инв. 678)

20. Село Пирковац, потез Рашинац, бр. 19
Старије гвоздено доба / тип локалитета непознат

Са потеза Рашинац источно од села Пирковца потиче бронзано дугме које се може одредити у период старијег гвозденог доба. Услед пространости Рашинаца, ближе лоцирање места са којег потиче поменути налаз није било могуће.

1. Благо калотасто дугме већих димензија од танког бронзаног лима. Са унутрашње стране налази се петља за причвршћавање. Бронза, ливење. Димензије: 4.4 x 4.1 cm. Гвоздено доба I. (Т. VIII/2, инв. 788)

21. Село Лалинац, локалитет Бадалица, бр. 20

X - 43° 26.189' • Y - 22° 02.892' • Z - 407 m

Старије гвоздено доба / насеље

На левој речној тераси Лалинске реке, на потезу Спас, налази се овај локалитет, а положај је вероватно везан и за два издана свеже воде са његове западне стране. Сам локалитет заузима велику површину. Са налазишта потичу бројни уломци праисторијске керамике који се опредељују у период старијег гвозденог доба.

1. Фрагмент фасетираног обода и рамена веће зделе, средње фактуре, окер до црвене боје. Старије гвоздено доба. (Т. VIII/3)
2. Фрагмент косо разгнutoг обода посуде тањих зидова, средње фактуре, црвене боје. На горњој страни обод је украшен урезаним пољима, испуњених шрафирањем. Старије гвоздено доба. (Т. VIII/4)
3. Фрагмент трбуха и рамена благобиконичне зделе са хоризонтално постављеном мањом језичастом дршком на рамену. Са горње стране, дршка је перфорирана до половине. Посуда је средњефине фактуре, окер боје. Старије гвоздено доба. (Т. VIII/5)

22. Село Лалинац, локалитет Рудине
Енеолит / тип локалитета непознат

На локалитету Рудине³⁵ у селу Лалинац откривена је бакарна крстаста секира још 1975. године.³⁶ Током рекогносцирања 2006. године локалитет није могао бити прецизно картиран.

1. Крстаста бакарна секира са усадником за држаље. Бронза, ливење. Дужина секире: 24.5 cm, ширина хоризонталног сечива: 6.8 cm, ширина вертикалног сечива: 3.8 cm, тежина: 980 g.³⁷ (Т. VIII/6; према: Миливојевић 2003)

23. Села Бурдимо и Бучум, локалитет Суви кладенац, бр. 21
X - 43° 25.765' • Y - 22° 14.996' • Z - 620 m
Старије гвоздено доба / насеље

На граници атара села Бурдимо, засеока Падинци и села Бучум, на источним деловима левкасте удолине према селу Бучуму, откривен је већи број уломака праисторијске керамике и фрагмент алатке од квалитетног глачаног камена, а који се могу одредити у период старијег гвозденог доба.

1. Фрагмент трбуха посуде, зидова средње дебљине, fine фактуре, црне боје. Посуда је украшена тракама лажног врпчастог мотива и жигосаним концентричним круговима. Старије гвоздено доба. (Т. VIII/7)
2. Фрагмент обода и врата веће посуде S профилације, зидова средње дебљине, средњефине фактуре, браон боје. Обод је косо засечен ка унутрашњости и украшен је косим зарезима, као и пластична трака на врату. Старије гвоздено доба. (Т. VIII/8)
3. Фрагмент трбуха веће посуде дебелих зидова, средњефине фактуре, окер боје. На трбуху се налази језичаста дршка. Старије гвоздено доба. (Т. IX/1)
4. Део глачане алатке од квалитетног зелено-белог камена. Димензије: 3.4 X 3.3 cm. Старије гвоздено доба (?). (Т. IX/2)

24. Село Манојлица, локалитет Кулиште, бр. 22
X - 43° 24.495' • Y - 22° 18.564' • Z - 550 m
Позно бронзано доба (?) / утврђење

³⁵ У овом случају, назив Рудине везан је за голо брдо или црвену земљу, а не за неки рудник или појаву руде, како би се то дало помислити.

³⁶ С. Миливојевић, Бакарна секира из села Лалинца, *Бдење* 3/4. Сврљиг, Културни центар, 2003, 125. и даље.

³⁷ Секира се не налази у Завичајној музејској збирци, већ је привремено уступљена г. С. Миливојевићу за потребе објављивања.

Локалитет Кулиште налази се на истакнутом платоу изнад Манојличке реке и са њега потиче бројни покретни материјал који се првенствено везује за антички, византијски и средњовековни период. Испод утврђења, на платоу поред Манојличке реке, недавно је багером ископана рупа ширине 0.5, дубине преко 3 и дужине око 6 m из које су сакупљени уломци праисторијске керамике,³⁸ која се оквирно може одредити у период позног бронзаног доба.

1. Фрагмент врата и рамена веће посуде S профилације зидова средње дебљине, фине фактуре, сиве боје са кореном веће дршке. Позно бронзано доба (?). (Т. IX/3)

25. Село Галибабинац, локалитет Селиште
X - 43° 30.934' • Y - 22° 01.269' • Z - 645 m
Метално доба / насеље

Са локалитета Селиште у селу Галибабинац потичу два керамичка пршљенка и два камена тега, који се грубо могу одредити у период металних доба.

1. Кружни керамички пршљенак елипсоидно спљоштен, браон до сиве боје. Димензије: пречник 5.4 cm. Метално доба. (Т. IX/4, инв. 8/1)
2. Неправилни камени тег црне боје са великом елипсоидном перфорацијом. Димензије: 4 x 4 x 2.7 cm. Метално доба. (Т. IX/5, инв. 8/2)
3. Камени пршљенак или тег, неправилне форме, браон боје, пробушен у средини. Димензије: 5.7 x 5.6 cm. Метално доба. (Т. IX/6, инв. 8/3)
4. Елипсоидни, делимично оштећен лак керамички пљоснати пршљенак браон боје. Димензије: 6.3 x 5.9 cm. Метално доба. (Т. IX/7, инв. 8/4)

26. Село Галибабинац, непознат локалитет ка селу Бели Поток
Бронзано доба / насеље (?)

Са непознатог локалитета у атару села Галибабинац, ка селу Бели Поток, потичу бројни уломци керамике који се могу одредити у период старијег бронзаног доба.

1. Фрагмент мањег пехара или шоље танких зидова, фине фактуре, окер боје са мањом тракастом хоризонтално бушеном дршком која не прелази обод. Бронзано доба. (Т. X/1)
2. Фрагмент обода и врата веће посуде танких зидова, фине фактуре, окер боје. Бронзано доба. (Т. X/2)

³⁸ Рупу су, без икаквог разлога, ископали радници локалне приватне фирме која одржава регионални водовод. Види даље: В. Филиповић и С. Миливојевић, *op. cit.*

3. Фрагмент трбуха веће посуде дебљих зидова, на којој се налази корен широке тракасте дршке, fine фактуре, окер боје. Бронзано доба. (Т. X/3)

27. Село Драјинац, непознат локалитет близу Богданице
Бронзано доба / тип локалитета непознат

Са непознатог локалитета у селу Драјинац, ка вису Богданица, потичу уломци праисторијске керамике који се могу одредити у период бронзаног доба.

1. Фрагмент мање посуде S профилације тањих зидова, средњефине фактуре, окер до браон боје. На ободу је део тракасте, хоризонтално бушене дршке која га не прелази. Бронзано доба. (Т. X/4)
2. Фрагмент масивног дебелог дна, средње фактуре, црвене боје. Бронзано доба (?). (Т. X/5)

28. Село Рибаре, непознат локалитет
Неолит или енеолит / тип локалитета непознат

Са непознатог локалитета у селу Рибаре потичу три глачане секире које се хронолошки могу одредити у период неолита.

1. Камена глачана језичаста секира тамносиве боје, делимично оштећена. Димензије: 7.9 x 3.6 cm. Неолит или енеолит. (Т. X/6, инв. 10)
2. Мања глачана језичаста камена секира сиве боје, трапезастог пресека. Задња страна је равна. Димензије: 5.5 x 3 cm. Неолит или енеолит. (Т. X/7, инв. 11/1)
3. Трапезоидна тања глачана камена секира сиве боје. Димензије: 5.1 x 3.4 cm. Неолит или енеолит. (Т. X/8, инв. 11/2)

29. Село Лабуково, локалитет Јаз
Енеолит или бронзано доба / тип локалитета непознат

Са локалитета Јаз у селу Лабуково потиче камена секира – чекић,³⁹ која се може одредити у период енеолита или бронзаног доба. Током рекогносцирања 2006. године локалитет није могао бити прецизно картиран.

1. Камена секира – чекић, израђена од квалитетног камена са рупом за држање. На задњем делу равна површина за ударање, на предњем вертикална оштрица. Дужина: 12 cm. Енеолит или бронзано доба. (Т. X/9, Народни музеј Ниш, инв. 5728; према: Калуђеровић 1992)

³⁹ З. Калуђеровић и Н. Ђурић, *op. cit.*, 11.

Завршна разматрања

Резултати рекогносцирања изнети у овој раду дају обиље нових података и, на неки начин, бришу област Сврљига из списка најнеистраженијих регија у Србији. Археолошким рекогносцирањима откривено је 25 нових локалитета, што поред четири до сада позната чини велики допринос познавању праисторије ове области. Највећи број налазишта регистрован је у средњем току Сврљишког Тимока, између села Нишевац и Палилула, али се мора имати у виду да је овај потез најинтензивније истраживан и да је добар део података добијен од стране мештана којих је овде знатно више него у планинским селима. Исто тако, на овом делу пољопривредни радови су и по неколико пута интензивнији него у депопулисаним селима, где је већина њива необрађена већ целу деценију.

Питање постојања палеолитских култура на територији Сврљига остаје отворено и поред налаза алатке од окресаног камена из Преконошке пећине која носи обележја средњег палеолита. Археолошка грађа из периода неолита релативно је слабо заступљена, али се на основу оскудних налаза и сврљишка регија може ставити у везу са осталим крајевима централног Балкана, тј. са старчевачком и винчанском културом. Археолошки материјал сличних стилско-типолошких одлика потиче из суседних области – нишке,⁴⁰ крушевачке,⁴¹ врањске,⁴² као и из слива Трговишког и Белог Тимока,⁴³ али је на овом степену истражености и познавања грађе немогуће говорити о прецизнијој периодизацији. Хронолошки широко опредељив материјал представљају поједине алатке од глачаног камена, које би се могле приписати како неолитском,⁴⁴ тако и енеолитском периоду.⁴⁵ Енеолитски период значајније је заступљен, а посебно је инструктиван пехар са непознатог локалитета у селу Грбавче који се може приписати култури Бубањ I. Бројне аналогije могу се наћи на локалитетима у окружењу.⁴⁶ Налази крстастих секира од бакра, такође, се приписују енеолитском периоду.⁴⁷

И поред неколико локалитета који се могу приписати периоду

⁴⁰ М. Стојић и М. Јоцић, *op. cit.*

⁴¹ М. Стојић и Г. Чађеновић, 2006, *Археолошка грађа Србије - Крушевац*, Београд-Крушевац, Археолошки институт и Народни музеј, 2006.

⁴² А. Булатовић, *Археолошка грађа Србије - Врање*, Београд – Врање, Археолошки институт и Народни музеј, 2007.

⁴³ С. Јовановић, Праисторијски локалитети књажевачког краја. *Гласник САД* 4, 1987, 120-124; М. Сладић и С. Јовановић. Остаци старијенеолитских насеља са подручја Књажевца. у: *Археологија источне Србије* (ур. М. Лазић). Београд: Центар за археолошка истраживања, 1997, 167-175.

⁴⁴ D. Antonović, *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*, Beograd, Arheološki institut, 2003, 53. и даље.

⁴⁵ М. Лазић и М. Сладић, Енеолитско насеље у Шкондрином пољу код Књажевца. у: *Археологија источне Србије* (ур. М. Лазић), Београд, Центар за археолошка истраживања, 1997, Т. V/2-5.

⁴⁶ *Ibid.*; Н. Тасић. Налазишта и културе из енеолитског периода. у: *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку* (ур. М. Лазић), Бор – Београд, Музеј рударства и металургије и Центар за археолошка истраживања, 2004, 57-99; М. Стојић и М. Јоцић, *op. cit.*; М. Стојић и Г. Чађеновић, *op. cit.*; А. Булатовић, *op. cit.*

⁴⁷ Н. Тасић, *op. cit.*; М. Стојић и М. Јоцић, *op. cit.*

бронзаног доба, налази из овог периода сразмерно су оскудни и тешко одређиви у одређени културни круг, а недостатак налаза од бронзе додатно отежава прецизнију хронолошку периодизацију. Поједини уломци грнчарије могу се повезати са налазима из доњег тока Сврљишког Тимока и локалитета Кадијски крст.⁴⁸

Период старијег гвозденог доба на територији Сврљига највише је заступљен, како покретним налазима, тако и бројем регистрованих локалитета, укупно њих 14. Градинска насеља, пре мања утврђења, подижу се на доминантним висовима често везаним за контролу комуникационих праваца, док насеља налазимо на речним терасама. Поред насеља регистроване су и две некрополе из периода VIII-VI века пре Христа - Сигнал 1 и Калница у селу Нишевац. Релативну непознаницу представљају налази из пећина Пољана и Преконошке, с обзиром на то да нису вршена археолошка истраживања, мада се на основу детаљних истраживања Злотске пећине код Бора⁴⁹ може претпоставити и њихов насеобински карактер. О хронолошкој и културној припадности керамичких налаза било је речи у претходном раду,⁵⁰ а налаз керамике украшене овалним убодима може се везати за област Јужне Мораве и Пчиње, где је хронолошки одређен у крај На А и пре, у На В1/В2, док би у крајевима северно од поменуте области могао бити и нешто каснији.⁵¹ Метални налази од бронзе не могу се повезати са одређеним керамичким материјалом будући да су већином откривени случајно и без икаквог контекста. Ипак, њихова разноврсност и количина сугеришу на утицаје како из Подунавља и са истока,⁵² тако и из области данашње Македоније.⁵³ Треба истаћи бронзане колутасте привеске, вероватно са централном пречагом за качење типа *Ghidici*, чије су аналогije бројне,⁵⁴ а њихово датовање прецизно одређено у VII и VI век пре Христа. Тробриде стрелице скитског типа такође се везују за исти период, а многобројни налази за целу територију централног Балкана.⁵⁵ Посебно су занимљиви примерци апликација од бронзаног лима украшени пунктирањем са локалитета Сврљиг град и Калница, за које немамо аналогije, али се на основу материјала и технике украшавања и ови налази могу одредити у период VII, можда пре VI столећа пре Христа.

Генерално гледајући, период млађег гвозденог доба на територији

⁴⁸ М. Пековић и М. Јевтић, Сондажна археолошка истраживања налазишта Кадијски крст код Књажевца, *Гласник САД* 22, 2006, 111-122.

⁴⁹ М. Јевтић, Гвоздено доба у околини Бора. у: *Бор и околнина у праисторији, антици и средњем веку* (ур. М. Лазих), Бор – Београд, Музеј рударства и металургије и Центар за археолошка истраживања, 2004, 129. и даље.

⁵⁰ В. Филиповић, *op. cit.*

⁵¹ А. Булатовић, Басен Јужне Мораве у прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба, *Старинар* LVIII, у штампи.

⁵² М. Јевтић, *Basarabi kultura na teritoriji Srbije*, doktorska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1992; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR 31, 1977.

⁵³ Z. Videski i S. Temov, *Makedonske bronce*, Zagreb, Arheološki muzej, 2005.

⁵⁴ *Ibid*, сл. кат. 54. и 297; М. Јевтић, *op. cit.*, 117/1-4; R. Vasić, *op. cit.*, Pl. 11/8-16, 20/12.

⁵⁵ М. Стојић, Нови налази врхова бронзаних стрелица скитског типа у Србији јужно од Саве и Дунава, *Зборник Народног музеја у Чачку* XXVIII, 1998, 5-10.

Сврљига недовољно је познат, као и у јужним и источним деловима Србије. Ипак, регистрована су четири локалитета која настављају окупацију налазишта из старијег гвозденог доба, те се у овом контексту може говорити и о одређеном степену континуитета. Најближе аналогije материјалу којим доминирају посуде S профилације налазимо на околним локалитетима попут Медијане,⁵⁶ Дебелице код Књажевца,⁵⁷ Вишицине баште код Зајечара,⁵⁸ Вртишта и Бубња код Ниша,⁵⁹ Рашине окућнице, Три крушке и Кале-Кршевице код Враћа.⁶⁰ Прецизне аналогije за гвоздену мамузу са Облика налазимо на локалитетима Каципуп⁶¹ и Велики ветрен,⁶² што прецизно опредељује овај налаз у период краја II или у I век пре Христа. На овом степену истражености тешко је говорити о етничкој припадности носилаца културе млађег гвозденог доба на територији Сврљига, али је извесно да је једну компоненту засигурно чинило и становништво келтскога порекла.

⁵⁶ С. Перић, Налази латенске керамике са Медијане код Ниша, *Зборник* 10, 2001, 11-18.

⁵⁷ С. Јовановић, *op. cit.*; М. Сладић, Опрема келтског ратника из села Дебелице код Књажевца, *Гласник САД* 6, 1990, 177-180.

⁵⁸ М. Сладић, Вишицина башта – село Гамзиград: насеље позног латена у долини Црног Тимока, *Гласник САД* 21, 2005, 211-222.

⁵⁹ М. Стојић и М. Јоцић, *op. cit.*

⁶⁰ А. Булатовић, *op. cit.*

⁶¹ *Ibid.*, сл. 57.

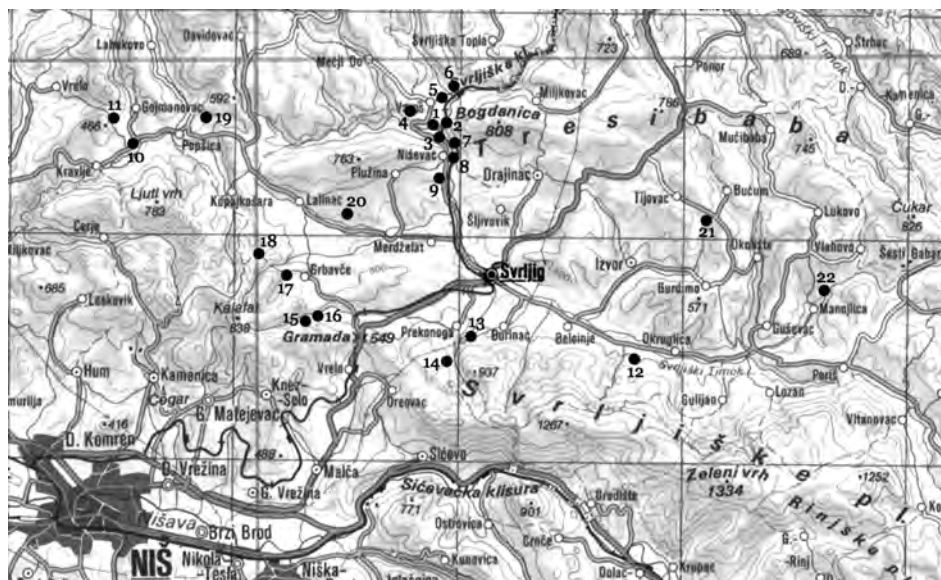
⁶² М. Стојић, *Veliki vetren*, Beograd, Arheološki institut, 2003, 46. и даље, сл. 166, 167, 314-317.

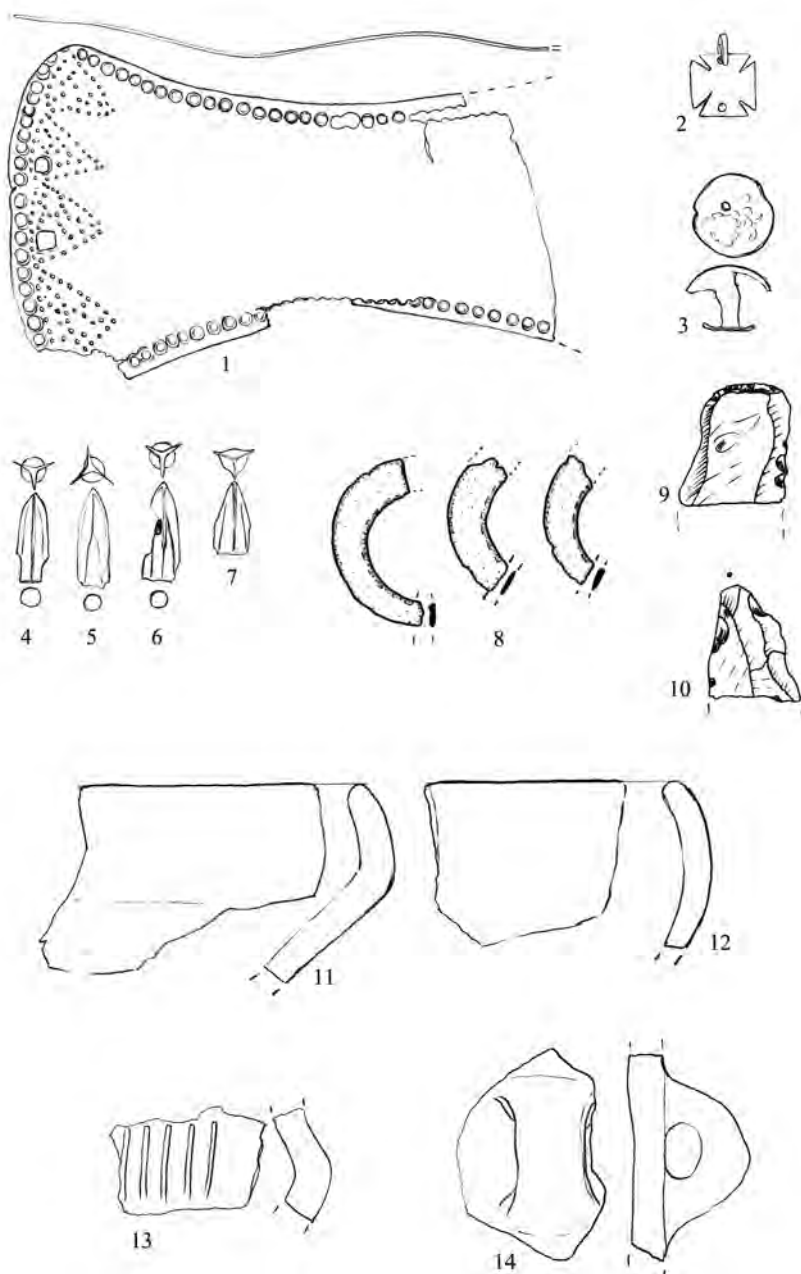
PREHISTORIC SITES IN THE VICINITY OF SVRLJIG

Summary

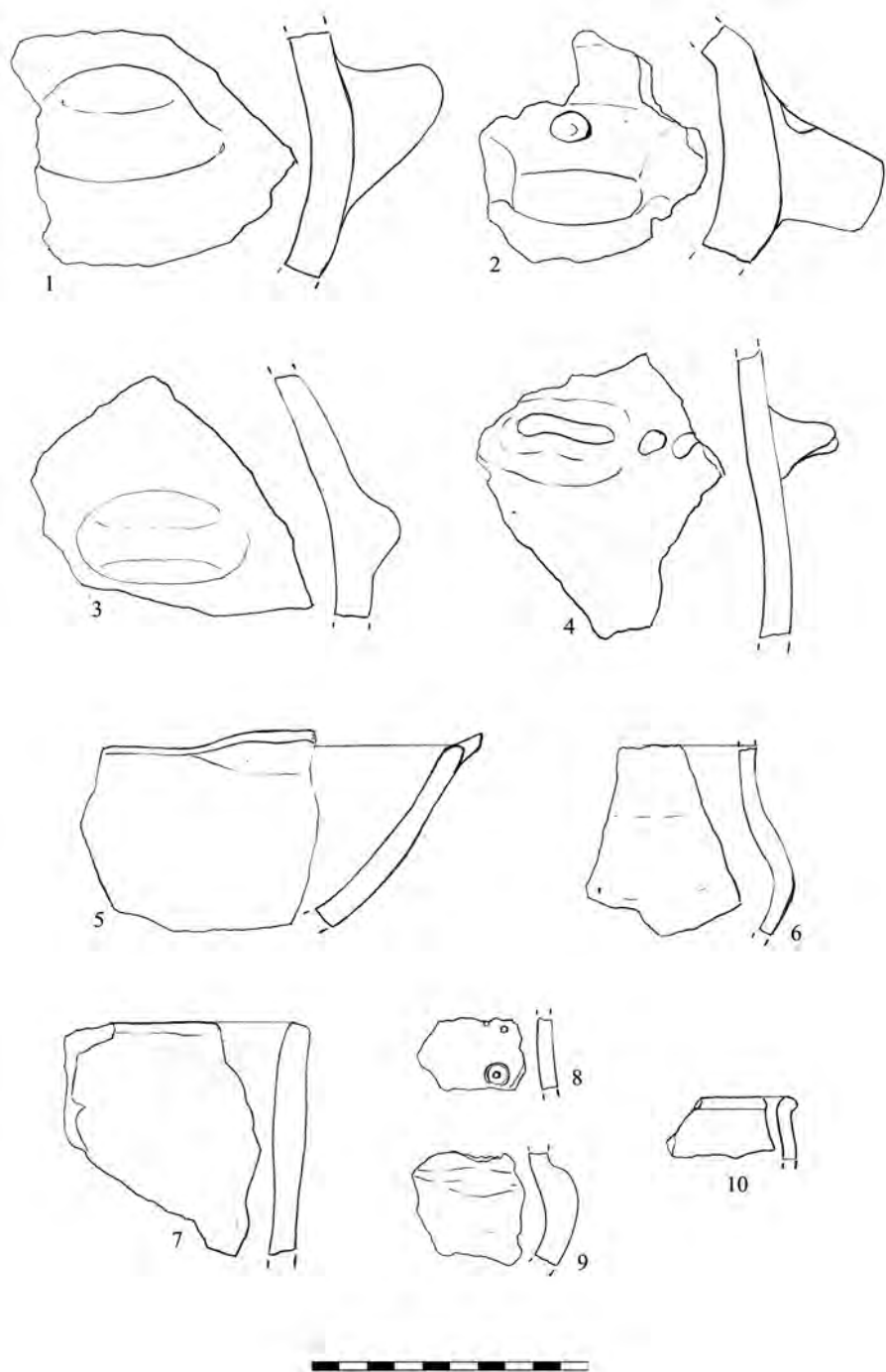
The territory of Eastern Serbia, with the exception of the Djerdap gorge and certain municipalities is even today one of the least archaeologically explored areas of our country. The territory of Svrljig municipality is at the bottom of this list. During 2006, most of the locations with recorded archaeological finds has been revisited, resulting in more than 60 archaeological sites being detected, 29 of which dating to prehistoric periods. In order to ensure greater precision of site locations, a GPS device Garmin Geco 201 was used, with all gathered and available dates being input in to the *Archaeological site card*, by Aca Djordjević of the National Museum in Belgrade.

Translated by author

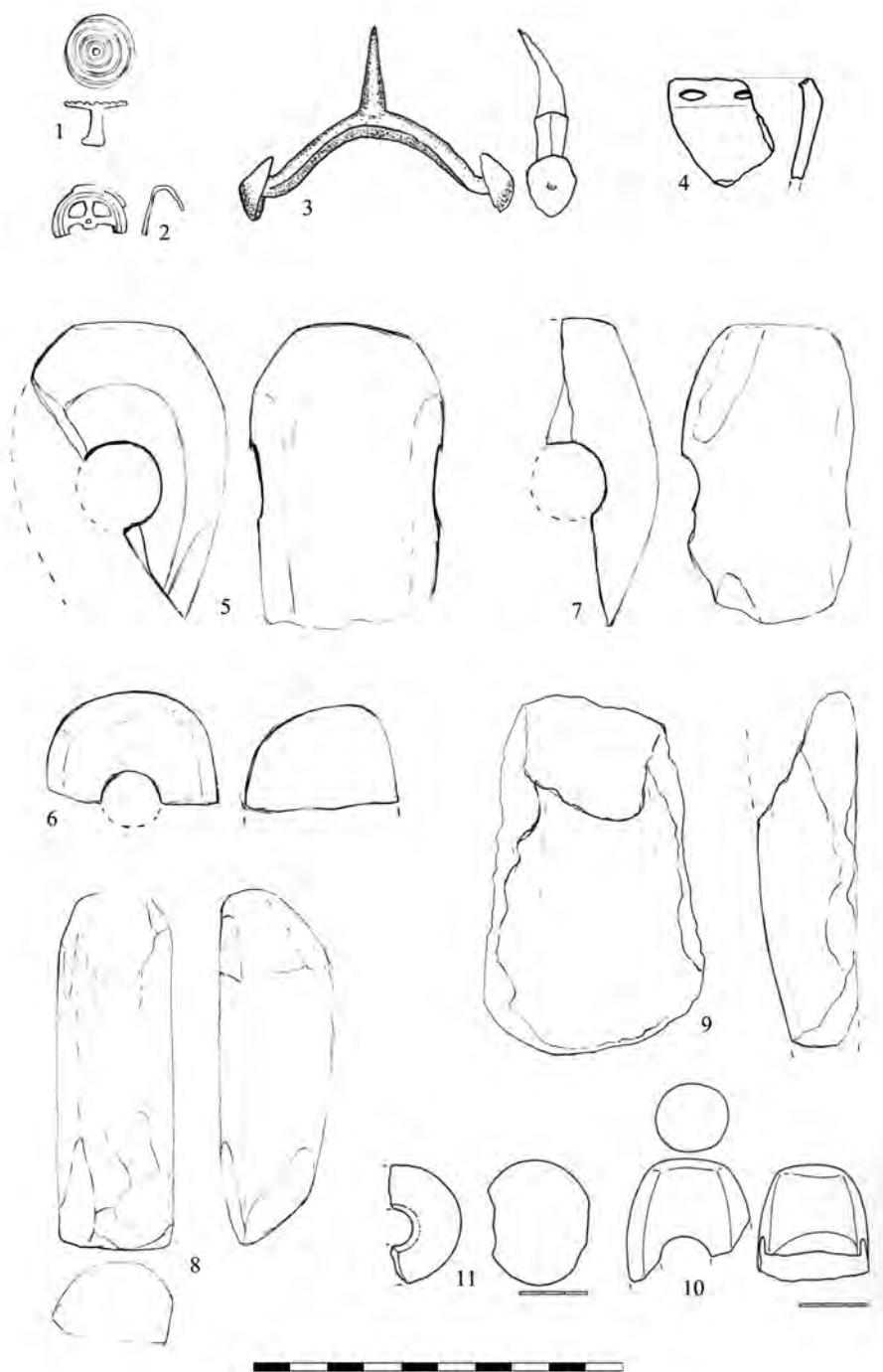

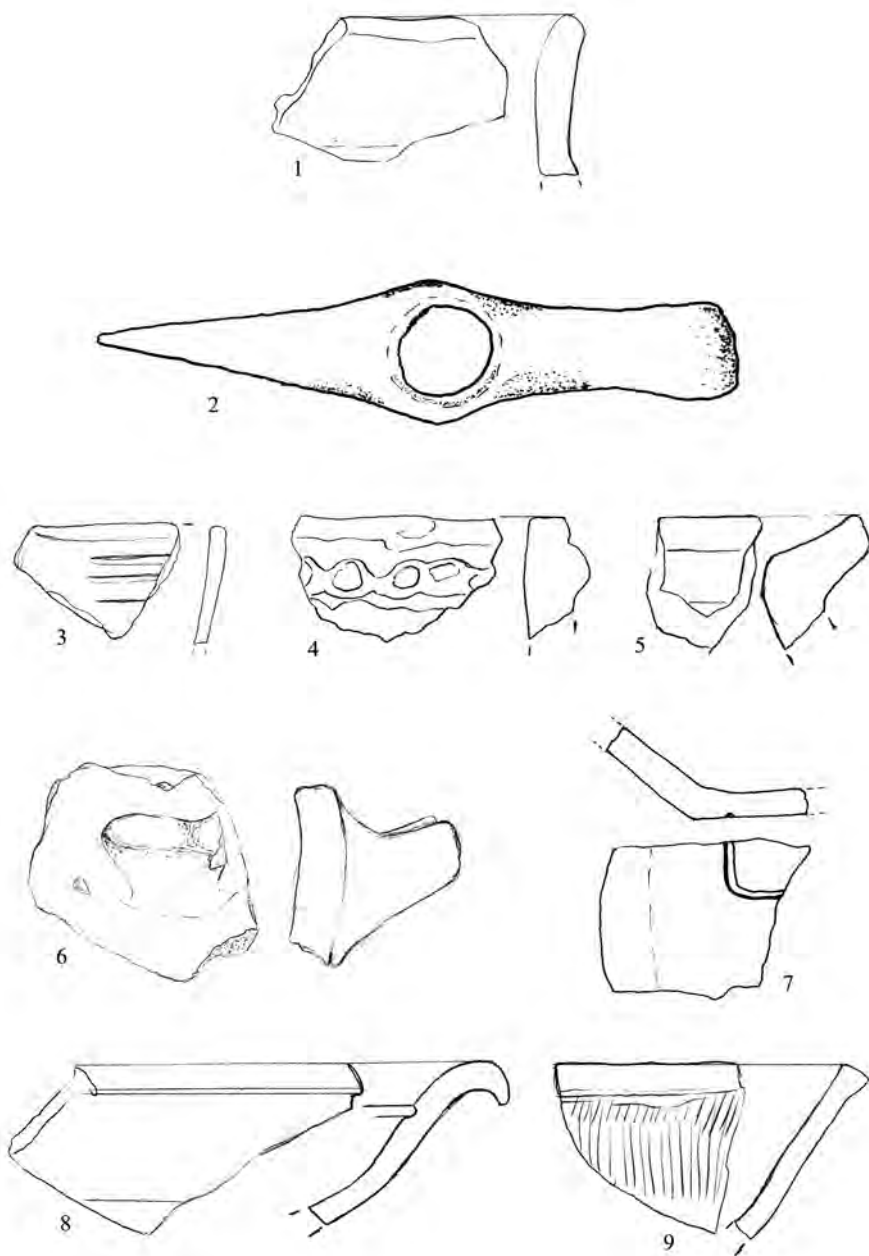
T. I

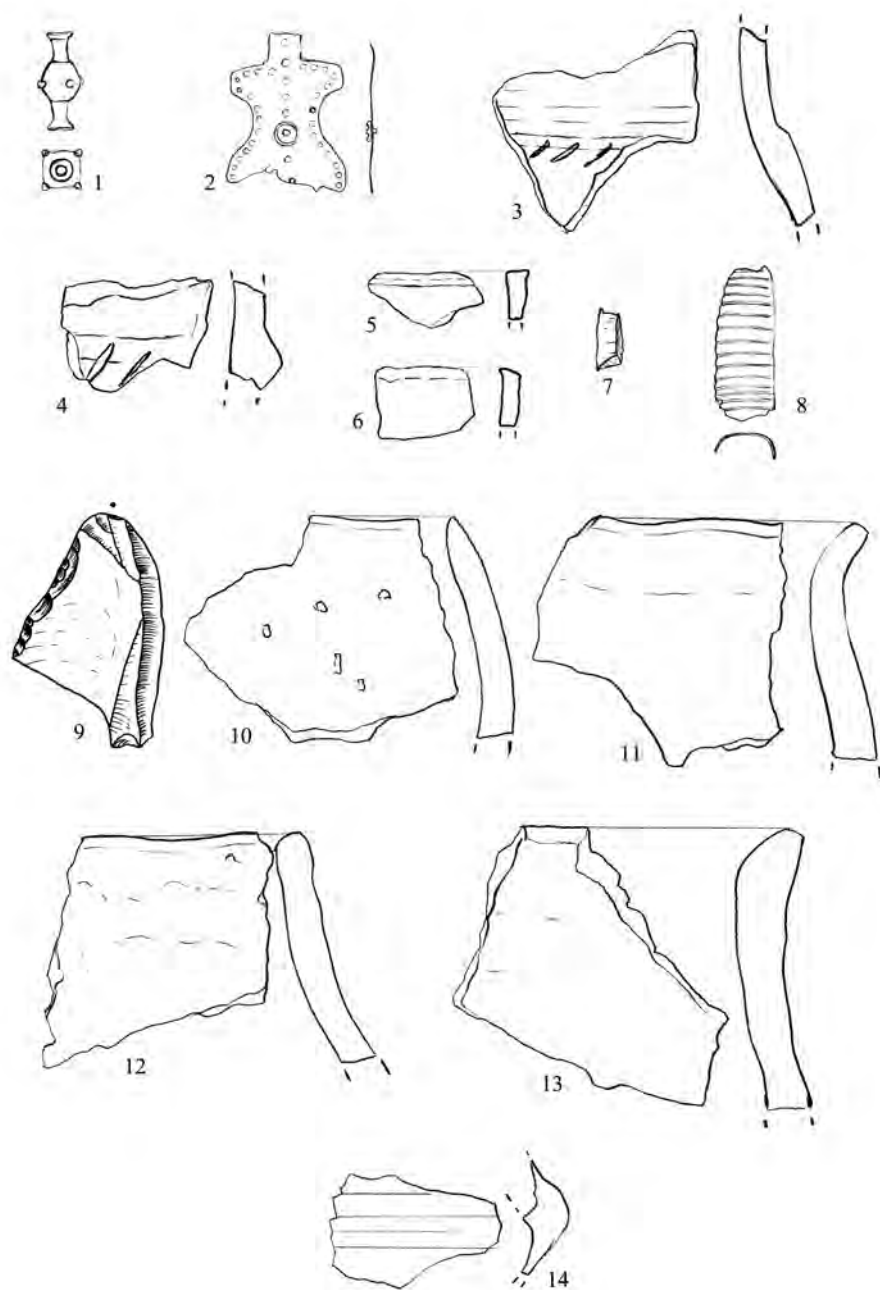
T. II

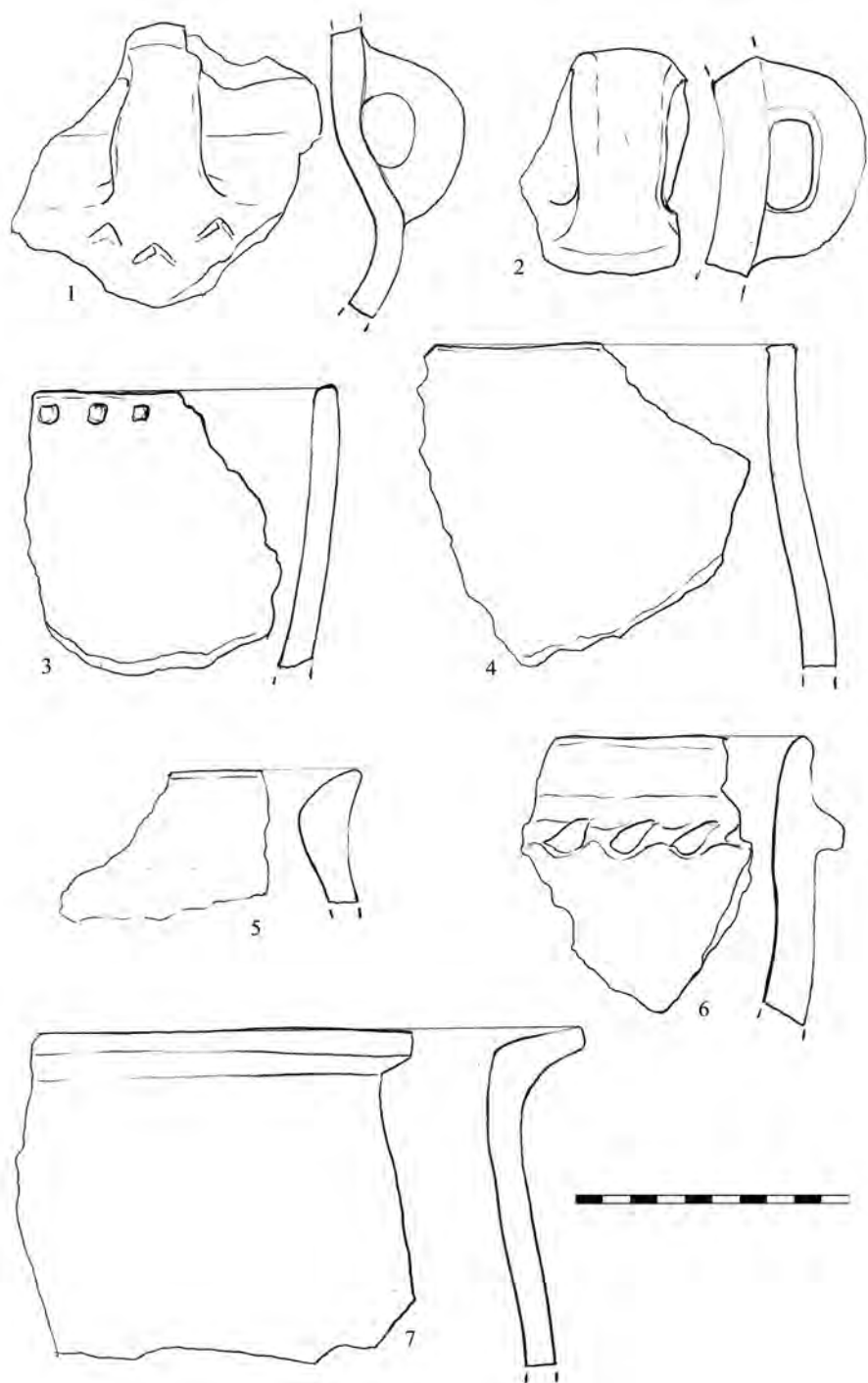
T. III

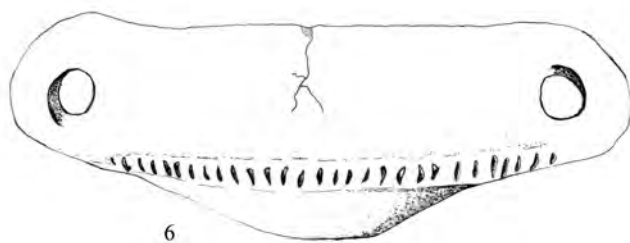
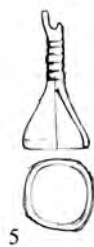
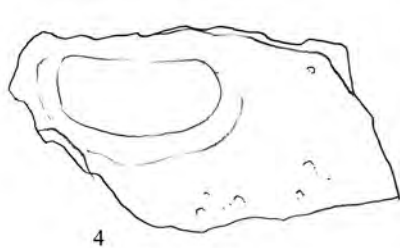
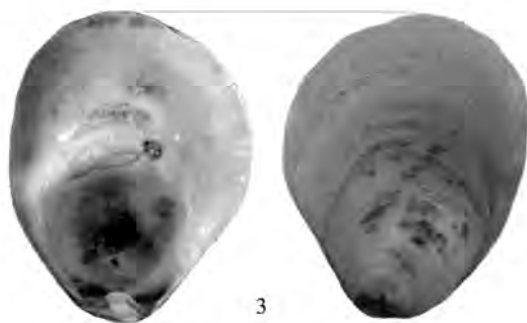
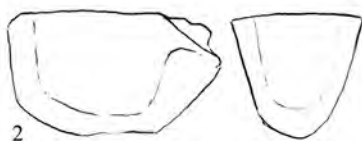
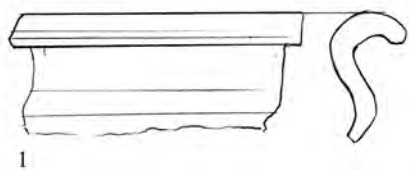
T. IV

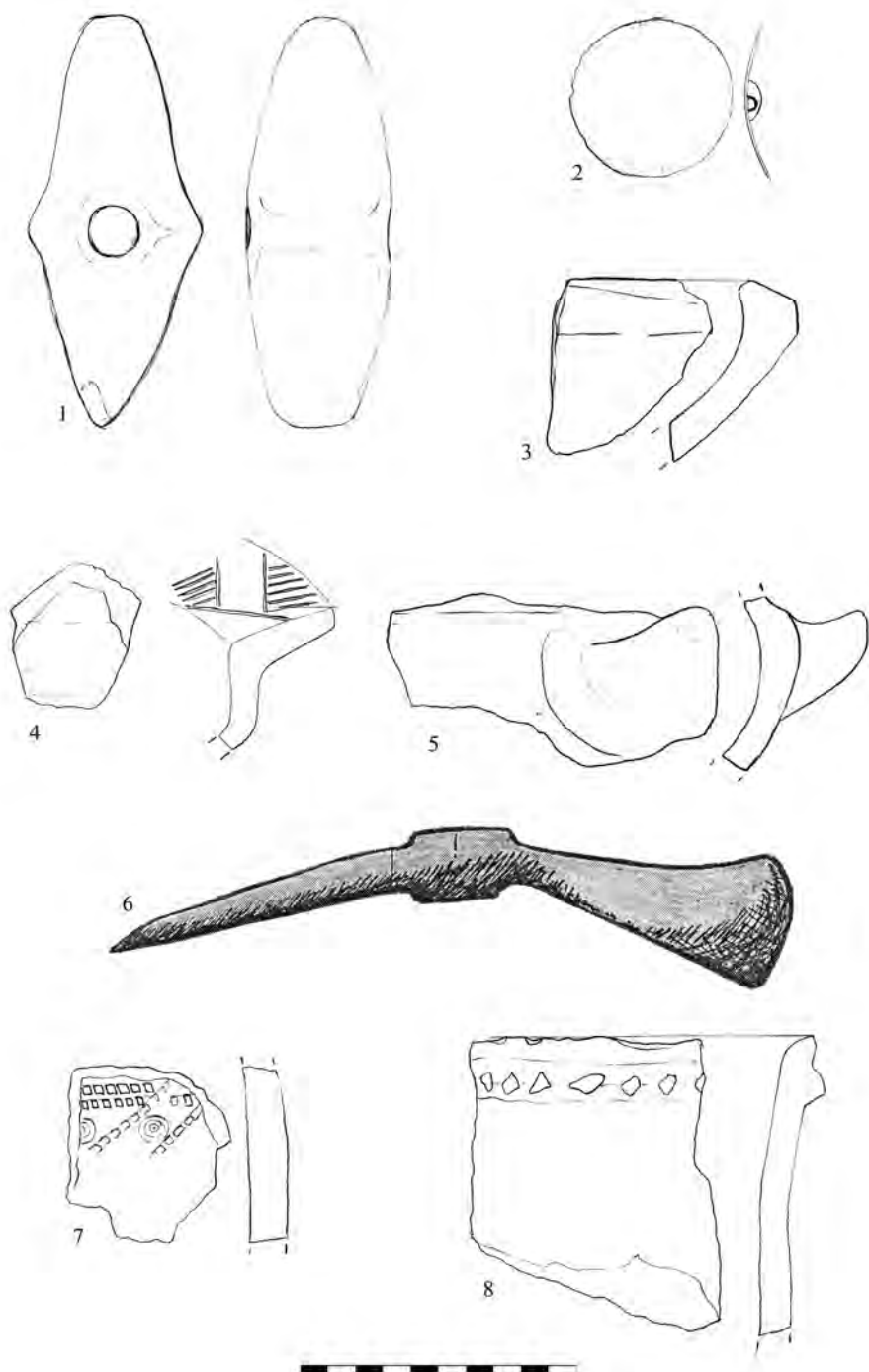
T. V

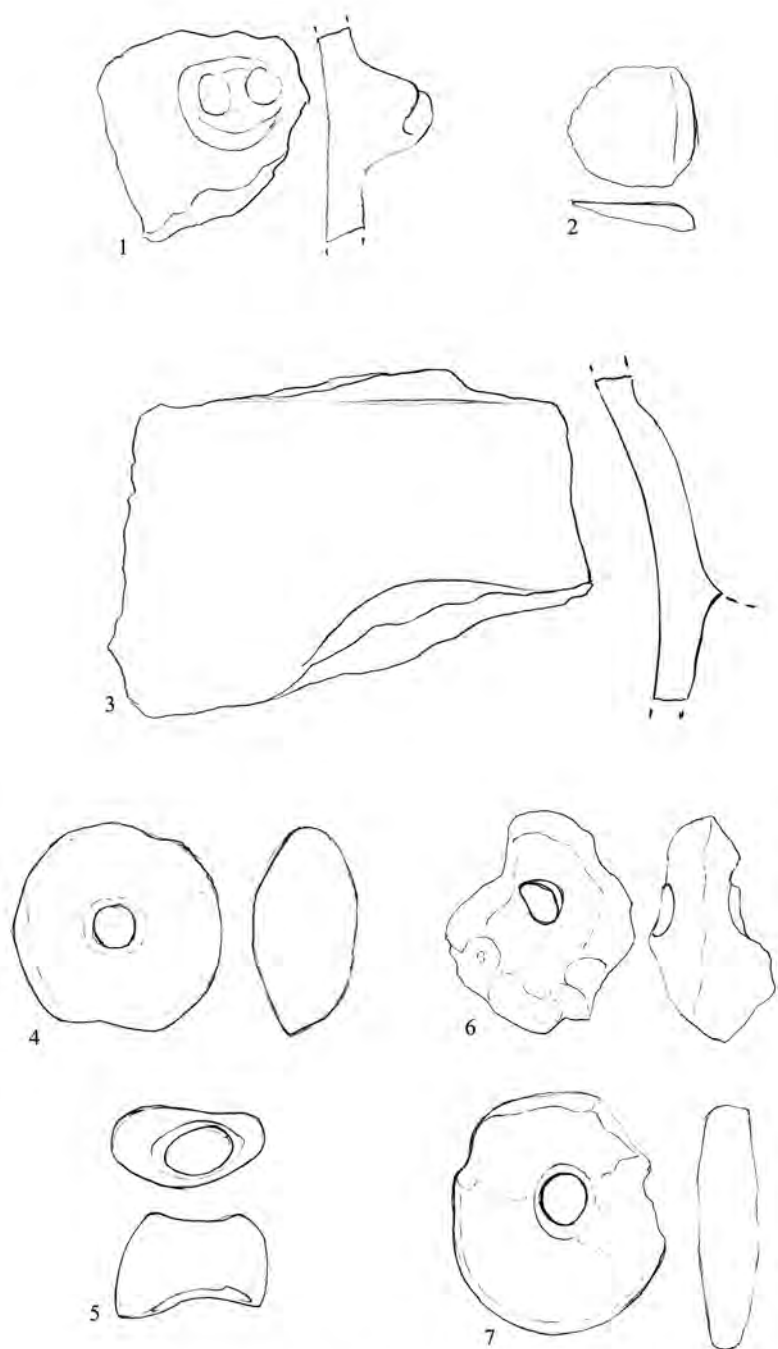
T. VI

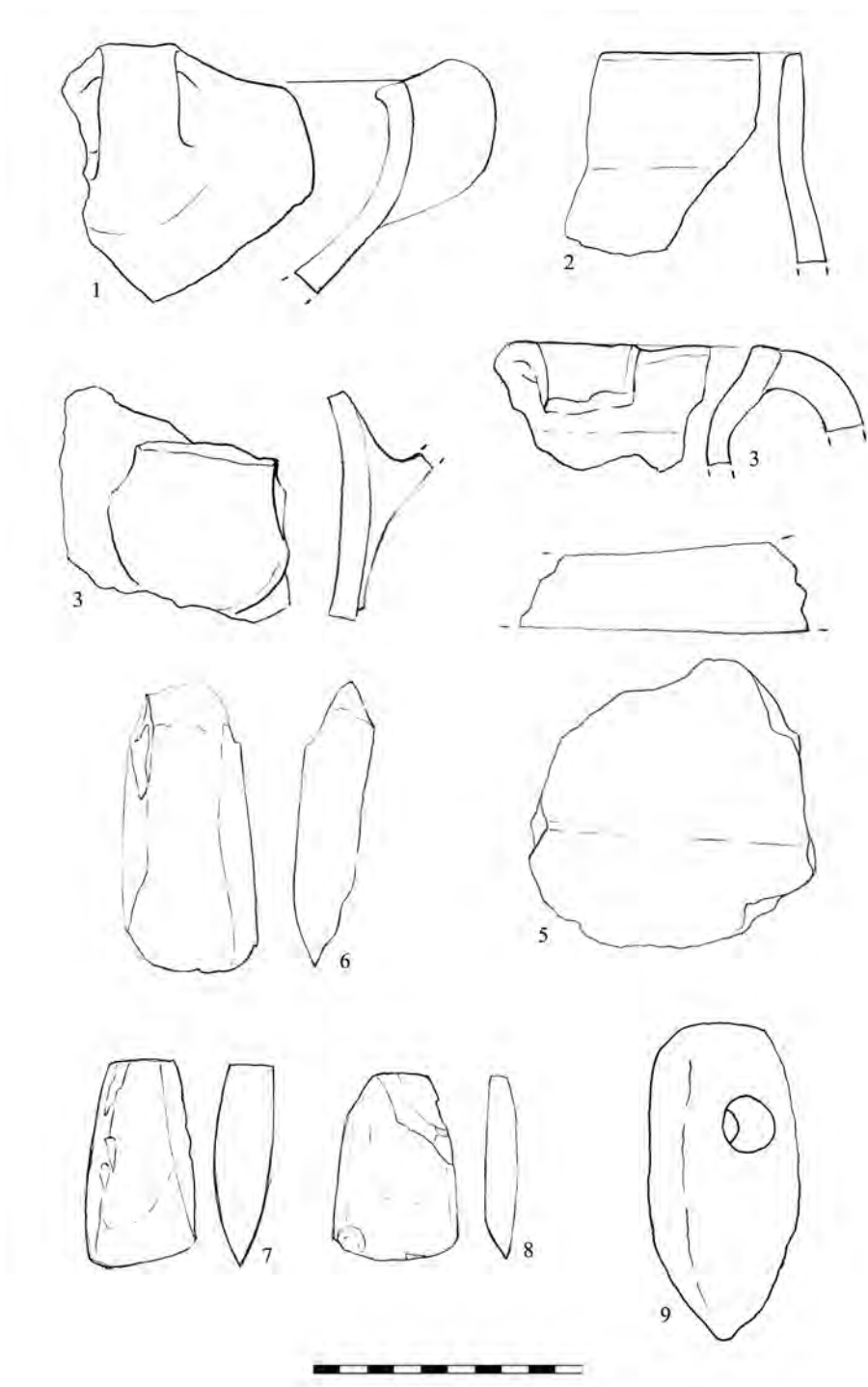
T. VII

T. VIII

T. IX

T. X

ИСТОРИЈАТ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ПРАИСТОРИЈСКИХ НАЛАЗИШТА НИШКОГ КРАЈА

Прва археолошка истраживања у Нишу и његовој околини изведена су још давне 1864. године, када је Ф. Каниц (1829 – 1904) истражио објекат са мозаиком, односно Нимфеј, на Медијани.¹ Прва научна ископавања у овом крају, мада не у ужој околини града, вршили Милоје М. Васић и М. Грбић.

Током 1910. године, М. Васић ископава локалитет Јеленац код Алексинца, који се налази изнад десне обале Моравице, у долини Јужне Мораве. Материјал који је том приликом упоредио са налазима бронзаног доба српског Подунавља, односно, дубовачко-жутобрдску културу, али су каснија истраживања показала да се ради о материјалу везаном за енеолит, односно групу Бубањ-Хум и то фазу Бубањ-Хум II.² Материјал са ових ископавања нестао је током Првог светског рата.³ Локалитет је данас, нажалост, девастиран изградњом савремених стамбених објеката.

М. Грбић 1927. године врши прва истраживања на Плочнику и већ тада указује на његов велики значај објављујући резултате ископавања 1929. године.⁴

Оснивањем Археолошке комисије при Моравској бановини 1931. године,⁵ а затим и Историјско-етнографског музеја у Нишу, започиње озбиљан научни рад у области археологије. Александар Ненадовић, Боровоје Поповић и Боровоје Гојковић, на основу података добијених рекогносцирањима терена, оформили су картотеку, евидентирали преко 3000 споменика и локалитета и започели рад на археолошкој карти Моравске бановине.⁶

Године 1930. у Ниш долази личност од великог значаја за археологију Ниша и околине тога времена. Реч је о Адаму Оршићу-Славетићу, који је по налогу Савске бановине, из Вараждина, упућен у Ниш.⁷

¹ Петровић П, 1994, 26.

² Гарашанин М, 1973, 164.

³ Галовић Р, 1956-57, 406.

⁴ исти, 41; М. Grbić, Pločnik – Aeneolithische Ansiedlung, Beograd 1929.

⁵ Археолошка комисија је 1. априла 1932. године прерасла у Конзерваторски одељак Просветног одељења Краљевске Банске управе у Нишу, А. Оршић-Славетић, Конзерваторски одељак КР. Банске управе у Нишу, *Моравски археолошки гласник* број 2, Ниш 1936, 33.

⁶ Гарашанин М, 1973, 165. и М. Јоцић, 2005, 12, 13.

⁷ Стојић М. и Јоцић М, 2006, 13.

Захваљујући тадашњем директору Народног музеја у Београду, В. Петковићу и др М. Грбићу, остварена је међународна сарадња са Универзитетом у Харварду и Америчком Археолошком Експедицијом (The American Archaeology Expedition), на челу са Владимиром Фјуксом, професором Универзитета у Харварду. Током 1932. и 1933. године, Владимир Фјукс врши прва научна рекогносцирања јужне Србије (укључујући и територију данашње БЈР Македоније) приликом којих је обишао и локалитете Плочник, Градац, Јабланицу и Велику Хумску Чуку.⁸ За Велику Хумску Чуку наводи се да је управо тада откривена заједничким рекогносцирањем екипа Музеја у Нишу и Харвардске експедиције.⁹

На основу ових података, 1933. године др М. Грбић, на локалитету Велика Хумска Чука, предузима прва ископавања у сарадњи са музејима у Београду и Нишу, али резултати, нажалост, нису објављени.¹⁰ Такође, неизвесно је где се материјал са ових ископавања данас налази.¹¹

Исте године, 1933. А. Оршић-Славетић констатује локалитет Кременац код села Рујник који се налази у непосредној близини села Хум.¹²

Као сарадник Музеја, А. Оршић врши прва ископавања на Бубњу 1935. и 1936. године. Оршићева запажања и резултати врло су значајни за издвајање истоимене културне групе.¹³ Објављени су у Бечу 1940. године.¹⁴ Осим Бубња, А. Оршић врши истраживања на Медијани,¹⁵ али и на другим локалитетима у самом граду или његовој околини (Јагодин-мала, Г. Врежина, Градско поље, Малча, Нишка Бања, црква у Д. Каменици, Соко Бања, итд.).¹⁶ Подаци о овим истраживањима А. Оршића веома су малобројни ретки и непотпуни.

Значај А. Оршића огледа се и у томе што је 1936. године покренуо месечни часопис *Моравски археолошки гласник*.¹⁷ Часопис је имао само три издања - за прва три месеца у тој години али је и поред тога публиковање овог часописа изузетно јер је, поред Гласника Српског археолошког друштва представљао једини стручни археолошки часопис у овом делу Краљевине.

Након Другог светског рата започиње ново доба у археологији Србије и Ниша. Једно од првих ископавања у послератној Србији представљају ископавања М. Гарашанина на локалитету Бубањ у Новом Селу у периоду између 1954. и 1958. године.

Локалитет се налази на геостратешком положају и представља

⁸ Fewkes V, 1933, 41 и Стојић М. и Јоцић М, 2006, 17. и 18.

⁹ исто, 1933, 41.

¹⁰ Гарашанин М, 1973, 165. и М. Јоцић, 2005, 14.

¹¹ Материјал је остао Народног музеју у Нишу, али је вероватно уништен током рата.

¹² Јоцић М, 2004, 37 – 48.

¹³ Гарашанин М, 1973, 165.

¹⁴ исто, 1973, 164. и Јоцић М., 2005, 14165; А. Orsich-Slavetich, *Bubanj, eine prahistorische Ansiedlung bei Niš*, Mitteilungen der prahistorische Kommission der Akademie der Wissenschaften, Wien 1940, 1 – 42.

¹⁵ Петровић П, 1994, 27.

¹⁶ из документације ЗЗСК Ниш.

¹⁷ Стојић М. и Јоцић М, 2006, 14.

високи гробен недалеко од ушћа Нишаве у Јужну Мораву, оријентисан у правцу исток-запад, ограничен Нишавом на северу, док се ка југу и западу спушта у равницу око ушћа, а ка истоку везује се за високу природну терасу. Са те, источне стране локалитет је знатно оштећен железничком пругом. Гребен се састоји из три платоа, од којих је источни највећи. Оршић је своја истраживања вршио само на источном платоу те је Гарашанин ревизиона ископавања 1954. године започео управо на том делу локалитета.¹⁸

Истраживања на Бубњу 1954, 1955. и 1956. године обухватила су сва три платоа локалитета, подразумевала су ископавања организована по систему сонди и блокова и дала су јасне резултате у погледу дефинисања стратиграфије самог локалитета (шест културних слојева) и дефинисања, односно, потврде о издвајању Бубањ – Хум културне групе и свих њених фаза.

Истраживања на Бубњу настављена су и 1957. и 1958. године и њима су јасније потврђени ранији резултати. Ископавања 1958. године на западном платоу, организована по принципу шаховског поља, довела су до сазнања да западни плато садржи и слој из периода Средњег века те да се праисторијски слојеви налазе ван главног дела насеља. Систематска истраживања Бубња завршена су кампањом из 1958. године, али је западни део централног платоа, на коме доминирају слојеви фазе Бубањ - Хум I, остављен неистражен ради евентуалне накнадне археолошке провере.¹⁹

Током јуна 1955. године, Р. Галовић (Народни музеј у Београду) извршио је ископавања на локалитету Јеленац у Алексинцу а „према уобичајеном методу одвајања слојева и затворених налаза”.²⁰ Том приликом истражен је један стамбени објект. Констатована су два хоризонта становања из периода раног бронзаног доба, старији, који одговара слојевима Бубањ – Хум I на Бубњу и млађи, који указује на симбиозу керамике баденског и костолачког типа.²¹

М. и Д. Гарашанин 1956. године предузимају ревизиона ископавања и на локалитету Велика Хумска Чука. Велика Хумска Чука је стрми брежуљак изнад самог села Хум са изузетно доминантним географским положајем, природно браћен стрмим странама, а приступачан је само са севера. Сам локалитет, заправо, представља плато који се благо спушта ка југу.²²

Године 1956. истражена је једна сонда, подељена на седам квадрата, која је пружила податке о врло једноставној стратиграфији. Констатована су само два културна слоја, неуједначено заступљена по локалитету. Нису евидентирани остаци стамбених објеката, али је констатовано више јама. Према доминантном покретном материјалу, насеље на Чуки опредељује

¹⁸ Гарашанин М., 1956-1957, 267 и Стојић М. и Јоцић М., 2006, 18.

¹⁹ исто, 1960, 235 - 237.

²⁰ Галовић Р., 1956-57, 406.

²¹ исто, 406.

²² Гарашанин М. и Д., 1958-59, 243.

се у фазу Бубањ – Хум I, али је констатовано и више налаза словенске и римске керамике. Осим тога, неки су налази опредељени и у период поља са урnama.²³

Један од значајнијих закључака ових истраживања је истовременост фаза Винча-Плочник II и Бубањ – Хум Ia, што је потврђено и на терену, али и издвајање фазе бронзаног доба млађе од фазе Бубањ – Хум III.²⁴ Ова фаза касније је идентификована са слатинском групом²⁵ или, према новијим истраживањима, са брњичком културом.²⁶

Касније је мања сондажна истраживања на овом локалитету предузела и екипа Археолошког института и Народног музеја у Нишу (З. Калуђеровић и Н. Ђурић) 1994. године.²⁷

М. Гарашанин и Д. Крстић 1956. године раде и на локалитету Радачје у Малчи код Ниша.²⁸

На локалитету Школска градина, у селу Рутевац код Алексинца, 1957. Ј. Тодоровић (Музеј града Београда) и А. Симовић (Народни Музеј Ниш), врше истраживања некрополе из бронзаног доба са остацима спаљених покојника који су полагани у биконичне урне са заравњеним ободом и вертикално бушеним језичастим дршкама које су постављане на прелазу конуса. Ископавања су била мањег обима, трајала су само осам дана и била су пробно-заштитног карактера, како то наводе сами аутори.²⁹ Некропола је опредељена у бронзано доба, аналогно Ватину и Параћину. Ископавањима су констатована само три гроба, али је приликом земљаних радова пре ископавања констатовано и уништено неколико десетина урни. Преостали покретни материјал, односно, керамика аналогна је керамици са Бубња и Хума,³⁰ а припада хоризонту Бубањ-Хум III.

У организацији Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, Б. Сталио и Д. Крстић (кустоси Народног музеја у Београду) извршили су заштитна ископавања мањег обима на локалитету Каравулиште у селу Бујмир код Алексинца током јула месеца 1958. године у оквиру заштитних радова на изградњи аутопута Братство - Јединство (Београд - Ниш). Том приликом установљено је постојање праисторијских јама.³¹ Ближих података нема.

У Вртишту код Ниша, на локалитету Брег-Утрине, А. Симовић (Народни музеј Ниш) 1959. године истражује некрополу из позног бронзаног доба и раног гвозденог доба.³² О овом ископавању нема ближих података.

Две године касније, 1961. године, у истом селу, али на локалитету

²³ исто, 1958-59, 246.

²⁴ исто, 1958-59, 253.

²⁵ Гарашанин М, 1973.

²⁶ Булатовић А, 1999/2000, 39; Стојић М, 2001, 12 и Јоцић М, 43.

²⁷ Калуђеровић З, Ђурић Н, 1996, 289.

²⁸ Стојић М. и Јоцић М, 2006, 18.

²⁹ Тодоровић Ј, Симовић А, 1958/9, 268 и Стојић М. и Јоцић М, 2006, 18.

³⁰ исто, 270.

³¹ Јуришић А, 1961, 275.

³² Јоцић М, 2004, 43; Гарашанин М, Ајдић Р, 1971, 53. и Ђурић Н. 1985, 23.

Велика чесма, М. Гарашанин истражује слојеве у којима су констатовани насеље старчевачке и некропола параћинске културе.³³

Исте, 1961. године, М. Грбић у име Археолошког института, организује обимну кампању на локалитету Медијана. У тој кампањи констатовао је постојање слојева из бронзаног и млађег гвозденог доба.³⁴ На основу тих података, 1962. године а затим и 1972. године, М. Гарашанин предузима опсежна истраживања насеља из бронзаног доба и издваја засебну културну групу касног бронзаног и раног гвозденог доба – Медијана-групу.

У организацији Народног музеја Ниш, а под руководством М. Гарашанина, предузета су 1962. године систематска ископавања на око 75 m². Ископавања-истраживања реализована су по систему блокова 4 x 4 m и истражена су три блока до здравице у средишњем делу насеља, при чему су констатоване две развојне фазе живота у насељу (Медијана I и Медијана II).³⁵

Следећа кампања на праисторијској Медијани је, услед лоше материјалне ситуације, организована тек после пуних десет година. У истој организацији и под истим руководством, у периоду између 21. јуна и 5. августа 1972. године, испитана је површина од преко 500 m² по систему квадрата димензија 5 x 5 m, који су постављени у правцу исток-запад, север-југ и уклопљени у нову геодетску мрежу терена.³⁶ Испитана површина се налазила у истом делу насеља, непосредно јужно од првог ископа. Ова ископавања делом су била условљена положајем предвиђених инфилтрационих водоводних базена постављених од стране градског водовода.³⁷ Занимљиво је напоменути да је приликом ових истраживања констатована и трећа фаза живота на праисторијском насељу на Медијани, означена као Медијана III.³⁸

Важан детаљ за ова ископавања је и закључак М. Гарашанина да се културни слој шири ка југу, што је потврђено већ ископавањима 1975. године, а затим и ископавањима 2007/2008. на јужном делу Медијане. Нажалост, теренска документација са ископавања на Медијани из 1972. године нестала је, док у више наврата најављивана опсежна публикација о Медијани никада није реализована.

Ископавања 1975. године на Медијани, локалитету Медијана – југ, била су заштитног карактера и спроводила су се на траси пута motel Медијана – Електронска индустрија, под руководством Љ. Зотовић. На тој траси, где су у размацима од 30 m постављене сонде димензија 2 x 10 m, констатована су два праисторијска локалитета, један опредељен у позни

³³ Јоцић М, 2004, 42. и Гарашанин М, Ајдић Р, 1971, 30, 41, 43.

³⁴ Теренска документација, Медијана 1961; Документација Археолошког института.

³⁵ М. Garašanin, 1962, 58.

³⁶ исто, 1972, 36.

³⁷ исто, 1972, 36.

³⁸ исто, 1972, 37.

енеолит, а други у период развијеног бронзаног доба.³⁹

Локалитет са керамиком развијеног бронзаног доба, се налази око 200 m ка југу од у односу на праисторијско насеље, које је ископавао М. Гарашанин. Аутор је приликом ископавања 1972. године констатовао да се други слој насеља (Медијана II) шири ка југу, што је управо и потврђено ископавањима 1975. године.⁴⁰ Као један од општих резултата заштитних радова обављених 1975. године, констатација је да касноантичко насеље на Медијани, својим највећим делом, лежи на остацима праисторијског насеља из бронзаног доба. Тиме се побија ранија претпоставка да је насеље бронзаног доба лоцирано искључиво на делу терена северозападно од античке Медијане, као и то да су остаци овог насеља уништени изградњом касноантичких грађевина те тако нису ни констатовани у централном делу локалитета Медијана.⁴¹

Године 1994. у периоду између 4. маја и 12. августа, стручна екипа Археолошког института и Народног музеја у Нишу извршила је заштитна ископавања на Медијани на локацији која је предвиђена за изградњу заштитног система водоснабдевања Ниша.⁴² Праисторијски слојеви констатовани су на локалитету Заштита изворишта, у сондама 1, 2, 29, 33, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 63 и 64, јужно и источно од површине која је испитана током 1962. и 1972. године.⁴³

Истраживања су настављена 1995. године када су организоване две кампање. Летња кампања била је организована у периоду између 01.06. и 18.08, а јесења у периоду између 20.09. и 27.10. 1995. године. Међутим, треба истаћи да су и ова истраживања имала заштитни карактер и била условљена изградњом инфилтрационог базена – ИБ 9. Поред систематских ископавања заштитног типа на локалитетима ИБ 9 и ИБ 3 постављене су две сонде димензија 5 x 5 m на око 250 m северно од квадратне мреже.⁴⁴

Током ових кампања методологија ископавања заснивала се на квадратној мрежи од 420 квадрата димензија 5 x 5 m која је обухватала површину од укупно 10500 m². Ова квадратна мрежа непосредно се ослања на северни зид хореума. Истражено је више стамбених објеката касног бронзаног доба. Реч је о јамама, пречника 2,5 до 3,00 m, које су укопаване до 1,50 m дубине.⁴⁵

Констатована су три културна слоја: антички, који се јавља до дубине између 0,40 и 0,80 m; слој касног бронзаног доба, који се јављао на дубинама између 0,40 - 0,80 m и 1,10 – 1,70 m; а у сондама 51, 55, 58, 60, 63 и 64, на самој југозападној периферији очуваног дела локалитета, између античког слоја и слоја из касног бронзаног доба, констатован је хоризонт латенског периода са мањим бројем фрагмената латенске керамике.⁴⁶

³⁹ М. Јевтић, 1975, 26. и 27.

⁴⁰ исто, 28.

⁴¹ Теренска документација 1975.

⁴² Дневник ископавања 1994, Уводне beleške.

⁴³ Перић С, 1996, 293.

⁴⁴ *Izveštaj o arheološkim istraživanjima na lokalitetu Medijana – IB 9*, Теренска документација, Медијана 1995. године.

⁴⁵ исто, Медијана 1995.

⁴⁶ С. Перић, 1995, 11.

Ископавања на Медијани, настављена и следеће 1996. године, била су оријентисана ка истраживању тада новооткривеног, тзв. Занатског центра, док су истраживања праисторијског периода настављена у занемарљивом обиму на простору тзв. натеге.

Поменућемо и ископавања на локалитету Медијана – југ, односно, на јужном делу Медијане, у склопу Електронске индустрије 1980. године, када се приликом земљаних радова за изградњу Фабрике катодних цеви, наишло на античку цистерну. Екипе археолога Народног музеја у Нишу, Завода за заштиту споменика Ниш и Археолошког института, а под руководством др Љ. Зотовић, систематски су истраживале овај антички објекат. Римски водоторањ био је укопан у слој у коме је констатован старчевачки материјал.⁴⁷

Крајем 2007. и почетком 2008. године Завод за заштиту споменика културе Ниш обавио је заштитна ископавања на Медијани и то у јужном делу локалитета, између пута Ниш-Нишка Бања и пруге, недалеко од железничке станице Ћеле Кула. Ова ископавања су поново потврдила да се насеље касног бронзаног доба шири ка југу као и да су антички објекти укопани у праисторијске слојеве.⁴⁸

Б. Гавела 1984. и 1985. године, у име Одбора за крас и спелеологију САНУ, врши археолошка истраживања у Преконошкој пећини. Материјал који потиче са овог налазишта, а налази се у Народном музеју у Нишу, опредељује се у палеолит и старије гвоздено доба. Истраживањима ове пећине бавили су се још Ј. Цвијић и Ј. Жујовић крајем 19 века.⁴⁹

Следећи податак у вези са ископавањем до кога смо дошли је истраживање у организацији Народног музеја у Нишу, под руководством Н. Ђурић, на локалитету Селиште-Доров у селу Паси Пољана код Ниша 1986. године.⁵⁰ Резултати ових истраживања, нажалост, нису објављени.

Локалитет Кременац налази се у селу Рујник код Ниша, на само неколико километара југозападно од Хумске Чуке. Као археолошко налазиште, први га је констатовао још А. Оршић-Славетић. З. Калуђеровић (Археолошки институт) и Н. Ђурић (Народни музеј Ниш). Под руководством Б. Јовановића, врше сондажна истраживања мањег обима у две кампање, током 1995. и 1996. године. Локалитет представља јединствени мајдан у коме се експлоатисао кремен у скоро свим периодима праисторије а нарочито током палеолита.⁵¹

Најновија археолошка истраживања старије праисторије нишког краја везана су за истраживања слојева из периода средњег палеолита у пећинама Велика и Мала Баланица у Сићеву код Ниша током периода 2004 – 2005. године које предузима Филозофски факултет из Београда, под руководством др Д. Михаиловића.

⁴⁷ Теренска документација Медијана 1980. и 1981. г.

⁴⁸ Посебно се истичу налази старчевачке керамике, Документација ЗЗСК Ниш.

⁴⁹ Калуђеровић З, Ђурић Н, 1991, 10.

⁵⁰ Јоцић М, 2005, 25.

⁵¹ Калуђеровић З, Ђурић Н, 1996, 289. и 290. и Стојић М. и Јоцић М, 2006, 19.

Списак истраживаних праисторијских локалитета нишког краја

Опште је позната чињеница да нишки крај обилује налазима свих праисторијских периода. Археологија је у Нишу присутна од Каницових ископавања 1864. године, дакле више од 140 година, а праисторијска археологија је присутна, могли би рећи, скоро 100 година, од Васићевих ископавања 1910. године на локалитету Градац код Лесковца и Јеленац код Алексинца. Истраживање праисторије се интензивира се током 30-их година прошлог века истраживањима М. Грбића, А. Оршића-Славетића и В. Фјукса на Хуму, Бубњу, Кременцу, итд.

Право научно археолошко истраживање праисторије настављено је радовима на Бубњу, Хуму, Вртишту, Малчи, на првом месту, Милутина и Драге Гарашанин, а затим и Ј. Тодоровића, Р. Галовића, Д. Крстића током 50-их и 60-их. Међутим, неопходно је напоменути и археологе из Ниша, односно Народног музеја Ниш, Александра Симовића, Радмилу Ајдић и Наталију Ђурић. који су учествовали или водили истраживања у Рутевцу, Вртишту, Медијани, Паси Пољани, Кременцу, Хуму, итд. од 50-их до 90-их година прошлог века.

Упркос извесном богатству у историјату истраживања праисторије, констатујемо да су на територији града Ниша, археолошка истраживања вршена на само десет праисторијских налазишта.⁵² Тих десет локалитета садрже материјалне остатке или трагове из свих периода праисторије. Три локалитета су, можемо рећи, једнослојна, док су сва остала налазишта вишеслојна, а поједина садрже и трагове материјалне културе античког и средњовековног периода. Најбоље проучени период је период преласка из каменог у метално доба, култура Бубањ – Хум I и II, који је уједно и добро укључен у шире оквире. Највећа непознаница је свакако период гвозденог доба, како у локалним, тако и у ширим оквирима. Неолит такође представља нерасветљен проблем. Само је у мањој мери разрешено питање односа на самом преласку из Винче у Бубањ – Хум, док фазе винчанског развоја, као и питање припадности некој од варијанти винчанске културе нису ни издалека дефинисане. Нејасноће везане за најстарије периоде – палеолит, мезолит и прелазни период до формирања првих неолитских заједница није потребно посебно напомињати.

Наведена неразјашњена питања праисторијске археологије Ниша представљају само један мањи део проблематике коју је неопходно решавати будућим истраживањима.

⁵² Локалитети „Школска градина” у Рутевцу, Јеленац и Бујмир налазе се на територији општине Алексинац.

Bulatović Aleksandar
Aleksić Aleksandar

THE MAP OF PREHISTORIC SITES IN NIŠ

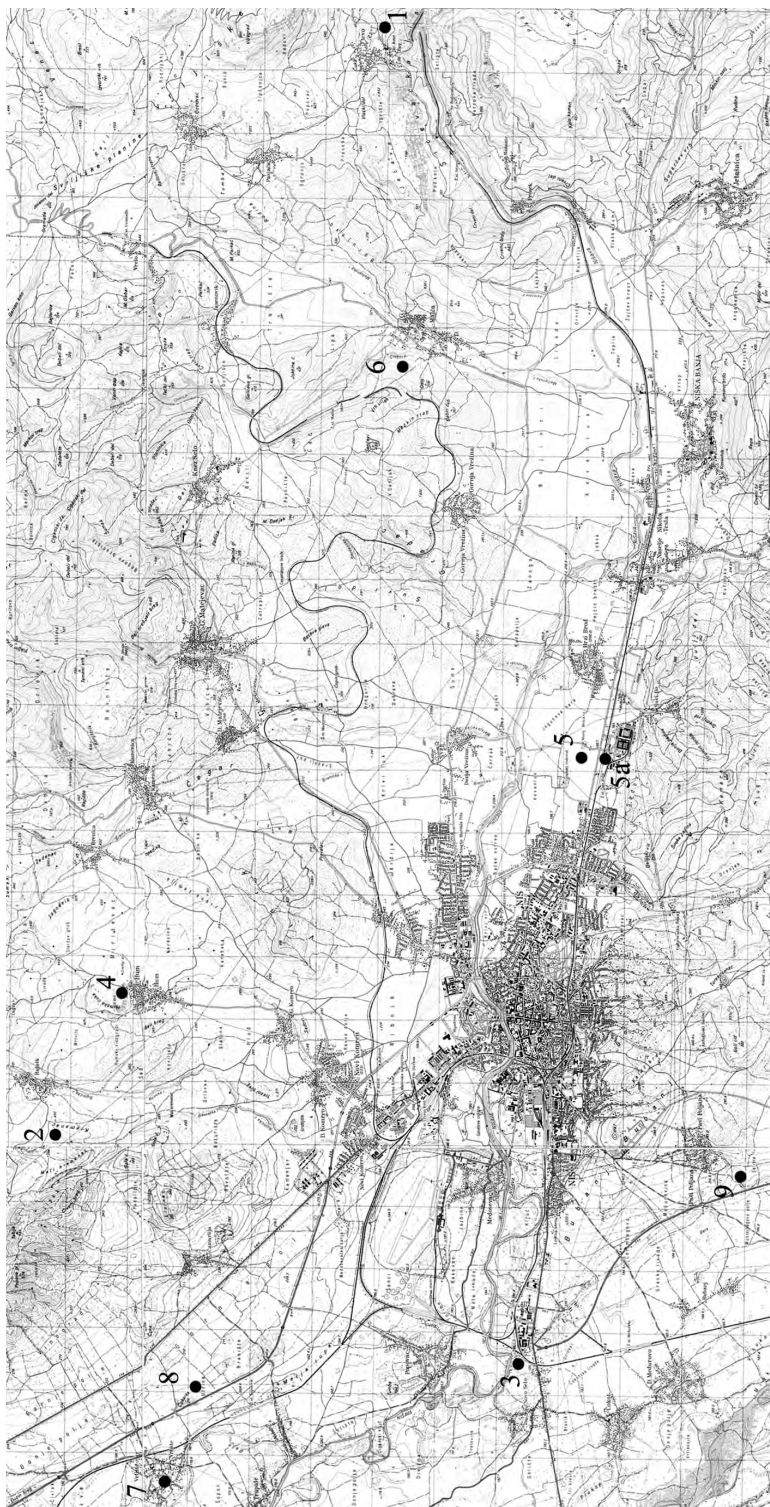
S u m m a r y

As it is widely known, the region of Niš abounds with evidence dating from all **prehistoric** periods. Archeology has been present in Niš ever since Kanic's excavations in 1864, i.e. for more than 140 years, while prehistoric archeology has been present for almost 100 years, since Vasić's excavations in 1920 at the Gradac site near Leskovac and Jelenac near Aleksinac. The prehistoric investigations were intensified in the 1930s due to the work of M. Grbić, A. Oršić-Slavetić, and V. Fewkes at Hum, Bujanj, Kremenac, etc.

A fully scientific archeological investigation of the prehistoric period was continued at Bujanj, Hum, Vrtište, and Malča in the 1950s and 1960s by Milutin and Draga Garašanin as well as by J. Todorović, R. Galović, and D. Krstić. However, it is also necessary to mention the archeologists from Niš, i.e. from the National Museum of Niš – Aleksandar Simović, Radmila Ajdić and Natalija Djurić who were either the participants or leaders of the investigations at Rutevac, Vrtište, Mediana, Pasi Poljana, Kremenac, Hum, etc. from the 1950s to 1990s.

In spite of the notable wealth in the history of prehistoric investigations, it should be stated that the investigations on the territory of the city of Niš were carried out at only ten prehistoric sites. Three of them contain material remnants or traces from all prehistoric periods. Three are, so to say, single-layer sites, while all other are multi-layer; some of them also contain the traits of the material culture from the period of antiquity or Middle Ages. The best studied period is the transitional period from the Stone to Metal Age, Bujanj culture – Hum I and II, which is, as well, well incorporated in the wider context. The biggest mystery is, undoubtedly, the Iron Age, both in local and wider terms. The Neolithic is also still unveiled. The relations typical for the transition from Vinča to Bujanj–Hum have been revealed only slightly, while the development phases of the Vinča culture, as well as the issue of belonging to some of the variants of the Vinča culture have not really been defined yet. The obscurities related to the oldest periods – Paleolithic, Mesolithic and the transitional period leading to the formation of the first Neolithic communities need not even be specially emphasized.

The mentioned unclarified issues concerning the prehistoric archeology of Niš constitute but a small part of the problems that need to be solved in future investigations.

Карта истраживаних праисторијских налазишта у Нишу

1. Велика и Мала Баланица (пећине), Сићево, палеолит;
2. Кременац, Рујник, палеолит;

3. Бубањ, Ново Село, неолит (Старчево), насеље, енеолит и рано бронзано доба;
4. Велика Хумска Чука, Хум, насеље, енеолит и рано гвоздено доба;
5. Медијана, Брзи Брод, насеље, касно бронзано доба и млађе гвоздено доба;

5а. Медијана – југ, ЕИ Ниш и код жел станице „Теле Кула”, насеље, неолит (Старчево) и касно бронзано доба;

6. Радачаје, Малча, насеље, неолит (Винча);

7. Велика Чесма, Вршиште, насеље – неолит (Старчево), некропола позног бронзаног доба;

8. Брег-Утрине, Вршиште, некропола – позно бронзано доба и рано гвоздено доба;

9. Селиште-Доров, Паси Пољана, насеље – неолит.

Карта 1 – Истраживана праисторијска налазишта на територији града Ниша

The Map of Prehistoric Sites in Niš

БИБЛИОГРАФИЈА

- Булатовић А, Налазишта Брњичке културне групе у Врањско-Бујановачкој и Прешевској котлини, *Гласник САД 15-16*, Београд 1999-2000, 23 – 41.
- Vetnić S, Роџеси рада на испитивању културе првих земљорадника у средњем Поморављу, *Материјали X*, separat, Београд 1974, 123 – 163.
- Галовић Р, Јеленац у Алексинцу, *Старинар VII-VIII*, Београд 1956-57, 406.
- Гарашанин М, Ајдић Р, *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, каталог изложбе, Ниш 1971.
- Garašanin M, Brzi Brod, Niš – naselje bronzanog doba, *Arheološki pregled 4*, Београд 1962.
- Garašanin M, Brzi Brod, Niš – naselje kasnog bronzanog doba i prelaza u gvozdeno doba, *Arheološki pregled 14*, Београд 1972.
- Гарашанин М, Бубањ код Ниша, *Старинар XI*, Београд 1960, 235 - 237.
- Гарашанин М, Ископавања на Бубњу код Ниша, *Старинар VII-VIII*, Београд 1956-1957, 267 – 274.
- Гарашанин М,
- Гарашанин Д, Нова ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша, *Старинар IX/X*, Београд 1958-1959, 243 – 257.
- Garašanin M, Mediana – група, *PJZ IV*, Сарајево 1983, 761 – 773.
- Гарашанин М, *Праисторија Србије*, Београд 1973.
- Ђурић Н, Налази гвозденог доба из околине Ниша, *Зборник 1*, Народни музеј Ниш 1985.
- Jevtić M, Mediana, Trasa puta EI – Motel Mediana, *Arheološki pregled 17*, Београд 1975.
- Јоцић М, Праисторија нишког краја, *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, Београд 2004, 37 – 48.
- Јоцић М, Фрагменти за историју Народног музеја у Нишу, *Зборник 13-14*, Народни музеј Ниш, бр, Ниш 2005, 9 – 39.
- Јуришић А, Бујмир – Каравулиште, *Старинар XII*, Београд 1961, 275.
- Калуђеровић З,
- Ђурић Н, Кременац код Ниша, палеолитско налазиште, *Старинар XLVII*, Београд 1996, 289. и 290.
- Калуђеровић З,
- Ђурић Н, Сврљиска котлина у праисторији, *Зборник 6-7*, Народни музеј Ниш, 1991, 9-15.
- Оршић-Славетић А, Конзерваторски одељак КР. Банске управе у Нишу, *Моравски археолошки гласник* број 2, Ниш 1936
- Parazoglu F, *Srednjobalkanska plemena i predrimsko doba*, Сарајево 1969.
- Перић С, Медијана праисторијско насеље, *Старинар XLVII*, Београд 1996, 292 – 295.
- Перић С, Налази латенске керамике са Медијане код Ниша, *Зборник 10*, Народни музеј Ниш 1995, 11 – 15.
- Sreјović D, (ed.) *Arheološki leksikon*, Београд 1996.
- Срејовић Д, Карагач и проблем етногенезе Дарданаца, *Илири и Трачани*, Београд 2002, 151 – 200.
- Срејовић Д, Преисторијска некропола у Доњој Брњици, *Илири и Трачани*, Београд 2002, 104 – 145.

- Стојић М. и Јоцић М, *Ниш, Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд – Ниш 2006.
- Stojić M, The Brnjica cultural group in the south Morava Basin, *Старинар L*, Београд 2001.
- Тасић Н, Значај Параћин културе у развоју бронзаног и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије, *Старинар XL/XLI*, Београд 1989/1990, 121-126.
- Тодоровић Ј, *Келти у југоисточној Европи*, Београд 1968.
- Тодоровић Ј,
- Симовић А, Праисторијска некропола у селу Рутевцу код Алексинца, *Старинар IX/X*, Београд 1958-1959, 267 – 273.
- Fewkes V, Archaeological reconnaissance in Yugoslavia, *Bulletin of American School of Prehistoric Research*, 1933.
- Документација ЗЗСК Ниш.
- Теренска документација, Медијана 1961, 1975, 1980, 1981, 1995.

ТРАЧКО СВЕТИЛИШТЕ НА БЕЛАВИ КОД ПИРОТА

До мене су, колегијалним, пријатељским и завичајним посредовањем Тонија Чершкова и Александра Ђорђевића, доспеле фотографије групе од десетак мермерних вотивних споменика са локалитета Маркова штрапка на Белави недалеко од Пирота, узлетног, небодохватног платоа одакле поглед досеже до свих хоризоната, а милозвучје лире Орфеја Басарида, и стопа Краљевића Марка, чији је трачки искон наслутио Д. Срејовић / Srejić, D. 1958,75-97/, до сваког подвига и намерника. Споменици су фрагментовани, неки од њих толико оштећени да се намеће помисао о њиховом сакралном поништењу. Посвећени су Зевсу, Хери, Деметри и трачком коњанику. Осим фрагментованог споменика са представом трачког коњаника, који је анепиграфски, сви остали имају, углавном оштећене, натписе. Оскудни су, рекао бих чак лавиринтски замршени, подаци о месту и условима налаза. Помињу се зидови светилишта или сакралног теменоса и неколико десетина споменика. До нас је доспело свега десетак фрагментованих споменика, дакле оних који теже могу наћи пут до, сада већ избирљивог, тржишта наших трагова, сећања и археолошке истине. Криптичност и непотпуност налаза, као и квалитет фотографија начињен у условима када споменици буквално копне и нестају пред нама и када нам се да прилика од пет минута да забележимо бар траг, налагали су да се оканем објављивања ове недопричиве белешке. С друге стране, малобројност налаза овог карактера код нас, чињеница да споменици потичу из области чија је археолошка слика мање позната, као и труд Небојше Борића да из постојећих фотографија озари исконску слику, превагнули су у одлуци да ипак, са свим резервама и nelaгодним недоречјем, предочим ову грађу. С надом да ће се овај налаз објединити, неким усудним слагањем расутих тесера и добре воље, овај прилог сматрам претходним извештајем и најавом надолазећег. Приказујем споменике у релативно сагледном редоследу према темама и иконографским конституцијама.

1. Плоча трапезастог облика посвећена Зевсу; димензија: висина 26 см, основа 17 см, при врху 13 см, дебљина 5 см. Божанство је представљено у стојећем ставу са десном ногом благо истуреном, док тежина тела почива на левој ноzi и упореном жезлу предимензиониране дебљине (сл.1). Жезло је прихваћено подигнутом левом руком, а у спуштеној десној држи фијалу принету пламену на профилисаном жртвенику. Код леве ноге божанства наслучују се обриси орла. Зевс је приказан са дугом раздељеном косом, густом, волуминозном брадом; уста полуотворена наговештавају поруку и провиденцију. Огртач је пребачен преко левог рамена остављајући у божанској нагоћи снажне, младалачке груди. У струку припасана одећа

пријања уз ноге и прати ритам наслућеног покрета десне ноге дајући слици титрај достојанства и смираја. Рељеф је плитак, са даривајућом, скоро илузионистичком игром светлости и сенке. Привид динамичности пружа контраст између представе орла на левој и жртвеника са племеном на десној страни. Ова потоња конституција може се посматрати као јединство земаљског огња прочишћења, пнеуме и целесталног начала. Снажан и темељни Зевс, као да је рађено по Поликлетовом канону, наликује маниру и начину моделовања који је најчешће осведочен у време владавине династије Севера. Горе тешко уочљив траг натписа [τῷ κυρίῳ[Δί], а на бази [Α]θυ[ς] ἀνέθ[ηκεν].

2. Вотивна плоча у виду едикуле са представом Зевса и Хере; преломљена на више места, одбијен горњи део. Сачувана у димензијама 35 x 34 x 5 см. Божанства су представљена у стојећем ставу у оквиру едикуле од чијег горњег дела је сачувана једна акротерија и део тимпанона (сл. 2). Десно је Зевс, а лево Хера; између њих је профилисани жртвеник над којим изливају садржај фијала. Зевс је босоног, обучен у тогу преко које је пребачен огртач. Подигнутом левом руком прихвата жезло, а у спуштеној десној држи фијалу над жртвеником. Десна нога божанства благо савијена и истурена, док је лева замакнута и повучена уназад што фигури даје стамену постојаност и антејску стабилност. Хера је представљена у трочетвртинском профилу; одевена је у химатион и препасану тунику преко које је пребачен вео. Левом руком је ослоњена је на скиптар, а десном приноси фијалу жртвенику. Десна нога је истурена чиме се лахоре набори пеплоса и читавој представи даје отмена грацилност. Испружене деснице према жртвенику као да наговештавају чин светог брака, а на хармонију и космичко сагласје хијерогамије указује и исти ритам руку и ногу. У приказу са ове вотивне плоче уочљив је извесни графизам у представи набора одеће и дијагонале пребаченог химатиона у представи Зевса; међутим, код представе Хере назире се смисао за трећу димензију и једрост органске форме. Споменик би се могао датовати у III век. Натпис је веома слабо уочљив. На горњем – скоро потпуно одбијеном делу- видљиво је на самом крају [Δί καί Ἥρα Ὀλυμπί?]οις. На бази је дворедни натпис који не разазнајем.

3. Вотивна плоча посвећена Зевсу и Хери у виду наискоса са лучним завршетком. Преломљена је на пет делова који се спајају; недостаје десни доњи угао. Димензије 28 x 27 см. Врховни божански пар представљен је у стојећем ставу: у десном делу споменика је Хера, а у левом Зевс (сл. 3). Хера је обучена у препасану тунику, дуги хитон са пребаченим химатионом преко левог рамена и приказана у ставу ненаглашеног контрапоста; лева нога је повучена, а десна благо истурена. Подигнутом левом руком држи скиптар, а у спуштеној десној фијалу над орлом. Глава богиње је прекривена велом; детаљи лица се слабо назире. Зевс је босоног, одевен у химатион пребачен преко левог рамена, ослоњен на повучену десну ногу, а истуреном левом искорачује према орлу, у тријумф. Левом руком држи жезло, а у десној фијалу над пламеном са олтара. Зевс је приказан са дугом косом и брадом;

на лицу нејасних обриса истичу се изражајне очи, свевидеће, испуњене скопасовским патосом. Представа божанског пара је љупка са синергичним понављањем којим се истиче хармонија: блага извијеност тела стабилизује се ослањенањем левих руку на скиптре, десне спуштене са истим покретом сакралног чина либације; пребачени химатиони имају перпетуелан ритам гирланде. Натпис се налази на луку насискоса и на бази. На горњем делу споменика је натпис посвете божанствима, а на доњем дедикација: Δί καί Ἡ[ρα Ὁ]λυμπίοις / Αὐρ(ήλιος) Απολ[λόν]ιος εὐξαμενος ἀ[νέθηκεν].

4. Заветна плоча трапезастог облика са лучним завршетком; димензија 30x28 см. Преломљена на четири дела; недостаје десни горњи део споменика. Представљени су Зевс и Хера у чину жртвовања над олтарима (сл. 4). На десној страни споменика је Хера у стојећем ставу одевена у препасану тунику, хитон и широко пребачени химатион. Лева нога истурена, десна повучена, упорена, примајући тежину фигуре. Подигнутом десном руком држи скиптар, а десном приноси дискоидну фијалу пламену жртвеника. Недостаје глава божанства; чини се да је била под велом. На левој страни споменика је Зевс, такође, у стојећем ставу, одевен у тунику пребачену преко левог рамена. Обнажене груди су младалачке, али нису мишићаве и снажне, већ истичу грациозност и аскезу. Левом руком божанство држи жезло, а десном држи фијалу и врши либацију над пламеном жртвеника. Зевс је приказан младалико са благим, озареним лицем уоквиреним бујном косом и ненаглашеном брадом. Изнад левог рамена божанства уочљиво је десно крило орла(?). Фигуре божанстава су приказани у хармоничном ритму елеганције и носе лахор милујућег јужног Зефира. Оштећење горњег дела споменика онемогућује идентификацију вокације; наслућује се иницијални део натписа Δι[ί καί Ἡρα]. На основи је натпис Επτητρούς Τονου(?) εὐχίη.

5. Фрагментована плоча са лучним завршетком, димензије 33 x 27 см. Представљен је врховни божански пар у стојећем ставу (сл. 5). На левој страни споменика је Хера одевена у високо препасану тунику и хитон преко којих је химатион. Десном руком прихвата дуги скиптар, а у левој, спуштеној, држи фијалу над орлом. Глава је под велом, детаљи лица се тешко уочавају и разазнају, али и обриси лика наговештавају достојанство и скоро младалачку лепоту божанства. Зевс је одевен у огртач пребачен преко левог рамена чиме се истиче божанска нагоћа снажних груди. Истурена лева нога и благо усталасана драперја наслућују искорак ка орлу, односно целесталним висинама. Десном руком држи жезло, а у левој фијалу принету жртвенику. Бујна коса и брада уоквирују лице олујног израза са наглашеним очима - свевидећим и претећим. Извесне мањкавости и техничке недоследности у представи надомештене су суптилним изразом Хере и динамичном експресивношћу Зевсовог лика. Посвета божанствима на оштећеном горњем делу споменика слабо је уочљива: Δι[ί καί Ἡρα] ενοις, а на доњем делу је дворедни натпис: Ἑρμογένης Μουκου εὐξάμενος ἀνέθηκεν. Последњи дифтонг у имену Μουκου дат је у лигатури.

6. Заветна плоча са лучним крајем, преломљена на више места са бројним оштећењима; реконструисане димензије 60 x 50 см. Приказани су Зевс и Хера у кочији коју вуку четири коња (сл. 6). Животиње су пропете у лету који се хвата свих висина и даљина. Први коњ у низу предњом десном ногом ступа на жртвеник поред кога је велика змија, можда питон. Задње ноге коња приказане су стилизовано, али се види да је њихов број осам, односно да се ради о квадризи. Кола су лепо обрађена са инсистирањем на детаљима точкова, који означавају усуд; личе на она које се користе у борби, такмичењу или свечаним поворкама. Да би се истакао основни иконографски садржај, представа има две оријентације: квадрига је сагледавана са бочне стране, док је божански пар приказан *en face*. Зевс је одевен у огртач пребачен преко левог рамена чији је крај положен на левој испруженој руци која држи узде. Десном подигнутом руком држи скиптар чији врх улази у натписно поље на луку. Детаљи главе се не уочавају јасно; коса је бујна, брада је краћа чиме се истиче извесна јувенилност приказа. Од фигуре Хере очуван је само доњи део драперије са игром вертикалних набора хитона и укошаних химатиона који подржавају ритам набора на Зевсовој одећи. Однос божанстава и змије није антагонистички; коњи не газе великог гмизавца нити га Зевс устрелно гађа. На светост змија указије и њен положај поред олтара посвећеном, вероватно, локалном генију тла. Представа је објединила динамични налет коња и мајестатични мир божанстава. Квалитетан рад, можда најбољи у фонду споменика из овог налаза, који садржи класицистичке елементе карактеристичне за позни академизам прве половине III века. Натпис, посебно на горњем делу, оштећен је и тешко читљив. На луку је уочљив део натписа: $\kappa\rho\acute{\iota}\omicron\iota\varsigma \Delta\acute{\iota}$ [καὶ "H]ρα Επτην[οῖς ?]. Последња два слова у сачуваном делу натписа $\eta\nu$ су у лигатури. На бази су видљива слова $\Delta\iota\zeta\omicron\upsilon\lambda$?]ου Β[εῖθ ?]αρενο[----]χεῖονης. Последња три слова су у лигатури.

7. Оштећена заветна плоча, преломљена на више места, недостаје знатни део споменика; реконструисане димензије 35 x 35 см. Представљени су Зевс и Хера у кочији коју вуку четири коња (сл. 7). Упрегнуте животиње узлетно носе кола ка целесталним висинама. Први коњ у низу ступа предњом ногом на жртвеник према којој гмиже змија са подигнутом главом. Коњи су приказани са бочне стране; на сачуваној глави уочљив је напор небеског лета. Зевс је приказан фронтално у стојећем ставу. Одевен је у химатион пребачен преко левог рамена, чији је крај положан на леву руку којом божанство обуздава запрегу. У десној подигнутој руци Зевс држи сноп муња. Наго тело, иако је графизматски приказано, одаје снагу и постојаност. Лице сумарно обрађено изражава спокојност, а бујна коса и брада дају фигури извесну лаволикост и моћ. На споменику недостаје Херина фигура. Кола приказана са мање детаља и већом шематизацијом у односу на претходно описани споменик сличног карактера. Точак има четири паока и личи на представе глоба раздељеног са четири океана, који се често приказује у касноантичком периоду /Flašar, M.1995, 112-125/. Зевсова муња уперена је према змији, мада змија нема агонистички став. Напротив, исти правац

кретања кочије и змије указивао је на извесну синергичну повезаност ова два принципа. Натпис је слабо очуван и тешко се може реконструисати. На горњем луку уочљив је део натписа: [κυρίους Δ]ιὶ καὶ Ἥρ[α Επτηνοῖς ?]. На бази је видљив део натписа [----Β]ρουθ[ενὶς ? δω]ρον.

8. Горњи део оштећеног заветног споменика у форми тимпанона; сачуване димензије 28 x 50 см. Приказан је орао раширених крила у тријумфалном ставу свеколике надмоћи и покровитељства (сл. 8). Испод левог крила небеске птице делимично су сачуване две главе коња из запреге квадриге у којој су били Зевс и Хера (?). Рад је изванредан; орао је складно моделован и има скуптурални израз, а главе коња изражавају напор недохватног лета, попут приказа на саркофазима са Феатониним летом или галатомахијом из II – III века. На сљемену забата је натпис: κυρίω Επτηνω. Можда је други знак у имену или епитету божанства лигатура π, те би назив био Επ(ι)τηνω, мада је тешко поверовати да би у речи, препознатљивој само ужој средини, имало потребе за лигатурама и скраћењима.

9. Фрагментована заветна плоча, преломљена на више места, недостаје средишњи и десни горњи део; реконструисане димензије 33 x 30 см. Представљене су две богиње – можда Немезе, или вероватније Деметра и Персефона - на трону. На десној страни споменика је Деметра (?); сачуван је само доњи део божанства у богато набраном хитону са крајем химатиона пребаченим преко скута (сл. 9). Став ногу нагоштава благи, одмерени покрет удесно. Горњи део божанства и глава, вероватно под велом туге, недостају. Десном руком приноси фијалу жртвенику. На сачувном десном крају споменика не види се траг дугог скиптра или бакље, те се може претпоставити да Деметра у левој руци држи сноп класја. На левој страни је младоллика Персефона на трону; одевена у дуги набрани хитон преко кога је пребачен химатион чији се крај завршава у скуту богиње. Десном спуштеном руком приноси фијалу жртвенику, а у левој подигнутој држи дуги скиптар који се завршава стилизованим пламеном, или пре чашицом мака. На глави има полос, бујна коса је раздељена по средини; на ременима и грудима види се нека огрлица или надгрудник, можда, са завршецима у виду змијских глава. Детаљи лица су сумарно урађени, међутим, стиче се експресија бодрости, среће, осмеха. Грацилни став ногу на лево је еуритмичан са покретом друге богиње и дискретно наговештава различите путеве којима ће Деметра и Персефона кренути. Ова иконографска конституција је сведена реплика скулптуралне групе Деметра и Персефона/Деспиона на трону које је радио Дамофон из Месеније за планинско светилиште Lycosoura у Аркадији / Paus. Arcadia VIII 37,4/. Мада са извесним техничким недостацима, сцена је љупка, са наглашеним животним врелом и одсјајем спокоја. На горњем луку не уочавају се трагови натписа; на бази је натпис: κατ'εὐχὴν Εσ[καδ?] ου Σοζίουμου (?). Два последња знака ου су у лигатури.

10. Три фрагмента плоче са представом трачког коњаника. Два фрагмента доњег дела споменика се спајају; ширина плоче је 24, а дебљина

3 см. На плочи правоугаоне форме представљен је трачки коњаник у свечаном ходу (сл.10). Сачувани део са ногама коња указује на лаки ход прилажења и адорације. Сачуван је и горњи део представе коњаника. Младолики коњаник, озареног лица, бујне косе, одевен у тунуку и хламиду. Лева рука је иза главе коња и њоме зауздава животињу, а у десној, испруженој руци, држи неки округли предмет - можда јабуку (?) или шишарку (?). У доњем десном углу приказа уочљиве су ноге женске фигуре, део дрвета и жртвеника (?). Споменик припада типу А по широко прихваћеној класификацији Г. Кацарова. Уколико је објект који коњаник држи у десној руци одиста јабука, приказ са женском фигуром, олтаром и дрветом око кога се обавија змија личи на гранични, хесперидски амбијент где се кроз последњи подвиг досеже херојизација и заслужена апотеоза. Сотеролошки смисао култа трачког коњаника почива, између осталих, и на овој култној могућности. Одећа коњаника, посебно хламида, обрађена је упрошћено и тврдо за разлику од главе где се уочава фебовска лепота и бодрост новог почетка. Овај лик рађен је у традицији естетизованог академизма из периода династија Антонина, или пре Севера, и може се датовати у почетак III века.\

Сводећи овај прилог крају, неспокојан због понављаних несигурности и дилема, добио сам на увид још неколико фрагментованих споменика, верујем, из овог светилишта. Нису они значајније утицали на изнете ставове нити заокружују дефинитивни број споменика. Ипак, они употпуњују сакрални инвентар светилишта и стога су уврштени у овај прилог. Наводим их редом којим су дошли до мене. Колеге Предраг Пејић, кустос Народног музеја у Пироту, доставио ми је фотографију једне фрагментоване вотивне плоче, која је понуђена Музеју на откуп (бр. 11). Слика је једини траг овом предмету јер откуп није реализован. Наредне три фотографије, обележене бројевима од 12 до 14, уступио ми је с пријатељском љубазношћу Милорад Стојић; оне су саставни део његове монографије о Трибалима од које очекујемо прегршт одговора и археолошких истина.

11. На фрагменту вотивне плоче сачуван је део представе четворопрега са пропетим коњима. Уочљиви су само протоме коња и њихове предње ноге. Први пар ногу приказан је реалистички док су остали шематизовани и стилизацијом наглашавају хармонију целесталног узлета (сл.11). Над оглављем средишњих коња види се неки детаљ: рука Зевса који држи узде и управља летом кочије или крило орла. Споменик се може сврстати уз споменике бр. 6 и 7 у претходном излагању, а пристајао би, по основној иконографској концепцији, и уз споменик бр. 8.

12. Фрагмент доњег дела вотивне плоче са представом Зевса и Хере у колима (сл. 12). Одбијен је део са коњском запрегом и већи део божанског пара са атрибутима. Доњи део ногу Зевса назире се иза стране кочија; сачувани део Херине фигуре сведочи да су божанства била фронтално приказана, десна нога богиње благо је повучена што одаје утисак грациозности и опуштене сигурности у небески узлет. Кола су чврста са снажним канатама

овиченим масивним обрубом и доследна су манифестације идеје *Deus ex machina*. Точкови имају четири паока, као код споменика бр. 7, и вероватно симболизују глоб са четири океана и крст-сунце, односно, начела васељенских господара и идеје *terra marique*. У овом приказу постоји извесна контраст између графицистичког представљања фигура детаља и дубоког, скоро скулптуралног рељефа. То представи даје динамичну игру сенки и рудиментарну експресивност. Ову опречност наглашава и лепо параграфско уређење натписа и сигуран дуктус слова. Очувани део дворедног натписа је: Αὐρ[ήλιος] Μάξιμος Τα[-----]/ GENOI[-----].

13. Горњи део вотивне плоче у форми едикуле са сводом. Представљени су Зевс и Хера у колима, а у горњем регистру приказа су придодати орао и Хермес (сл. 13). У десном делу плоче су четири запрегнута, пропета коња; главе коња и детаљи оглавља су солидно приказани, док су ноге представљене линеарно са шематским мултилицирањем, као код споменика бр.11, које исказује хармонију узлетног покрета. У кочијама, које недостају, су стојеће фигуре Зевса и Хере. Од фигуре Зевса сачувана је глава и десна рука са снопом муња. Густа коврцава коса и брада уоквирују мирно лице доброг просудитеља и услишника принетог завета. Хера је младолика, лепог лица без икаквог емотивног титраја, наткриљена велом пијетета. Изнад протома коња је представа орла раширених крила и главе окренуте ка Зевсу. У горњем десном углу плоче је Хермес у снажном искорак или трку којим проноси налог Олимпа; у левој руци држи кадуцеј, а у испруженој десној кесу, залог заслужене награде. Необично је присуство Хермеса у овој композицији. Чини се да је он део предлошка које је уметник користио за представу Зевса и Хере у кочијама. Наиме, ова иконографска конституција личи на приказе отмице Персефоне: Хермес предводи кочије са упрегнутим коњима у којима су Хад и Персефона, испод је змија – симбол Подземља. Овај вотивни споменик може се датовати у другу половину II или почетак III века. На овакво хронолошко опредељење указује лик Хере који је сличан младим, леполиким царицама из друге половине II века, глава Зевса која личи на портрете ране севиријанске епохе и кружна фалера-разводник са орме коња која се датује у II-III век. На своду је натпис: τοῖς θεοῖς Δί καὶ Ἥρᾳ Τοῦιδετ[ηνοῖς ?].

14. Фрагментована вотивна плоча са представом Зевса и Хере; одбијен је горњи део са посветом и главама божанског пара, као и доњи леви део споменика (сл. 14). Лево је фигура Зевса са огртачем пребаченим преко рамена и обнаженим младалачким телом. Десна нога повучена и упорена, док је лева у искорак. Левом руком придржава масивни скиптар, а десном, вероватно, приноси фијалу ка пламену жртвеника. Хера је одевена хитомом и високо препасаним химатионом, на раменима се уочавају трагови вела. Лева нога је благо савијена и наглашава еуритмију покрета божанског пара. Левом руком придржава скиптар, а десном приноси фијалу орлу. Пред леве ноге Хере приказане су три нимфе, односно, три ксоанона ових

полубожанстава. Иконографска конституција Зевса, Хере и три нимфе је карактеристична за трачке области око Филипополиса, али се сусреће и на другим просторима где су Трачани посведочени, као у Равни код Књажевца. Чини се да орао, нимфе и, вероватно, жртвеник са пламеном, означавају елементе: ветар, воду, ватру. Квалитетан рад и леп приказ у коме се могу препознати одједи академизма династије Антонина. На бази је сачуван део натписа: [----Κωλ?]ωτης [---]/[----Δεκεν?]του [εύχην?].

Већ је предочено да су споменици посвећени Зевсу, Хери, Деметри и трачком херосу и наречено да се могу класификовати по темама и тектоници представа. На споменику бр. 1 представљен је врховни бог- Зевс са орлом. Сличне приказе у иконографском, а вероватно и хоронолошком погледу, у догледној околини, што и аналогију чини предметном и непосредном, налазимо на вотивним плочама из Димитровграда /Петровић П. 1976, 144/, потом села Поптоп и Росомон са градске територије Сердике и са великог светилишта Хере и Зевса у Копиловцима (Caristorum) у агери Пауталије /Mihailov, G. 1966, no. 1984, 2114, 2176/. У доминантној групи споменика са представом Зевса и Хере могу се разврстати неколико варијанти. На споменику бр. 2 божанства жртвују над једним жртвеником чиме се истиче хармонија, хијерогамија и синергија божанског пара. За ову неуобичајену представу, блиску аналогију препознајемо на вотивној плочи из поменутог светилишта ових божанстава у Копиловци, недалеко од Пауталије / Mihailov, G. 1966, no. 2182/. Тема Зевс и Хера жртвују над два жртвеника, такође, није честа у оближњем окружењу; уочљива је концентрација оваквих споменика у нареченом светилишту у Копиловци /Mihailov, G. 1966, no. 2174, 2177, 2178/, а појединачни примери налажени су и околини Филипополиса /Mihailov, G. 1964, no. 1873/. На споменицима бр. 4 и 5 представљени су Зевс и Хера како жртвују над олтаром, односно орлом. Ова, најчешћа иконографска поставка Зевса и Хере у чину либације посведочена је на бројним локалитетима у Тракији, али и Кочанима / Вулић Н. 1941-48, 308/; и Равни (Timacum Minus), где се овакви споменици повезују са присуством кохорте I Thracum – Syriaca /Јовановић А. 2007, 177, сл. 25. 2; Bošković- Robert, A. 2007, 139-140/. На споменику бр. 14 приказани су Зевс, Хера и три нимфе - честа иконографска конституција у области Филипополиса /Mihailov, G. 1961, no. 984, 1090, 1509/. Посебно су занимљиве заветне плочице са представом Зевса и Хере у кочијама: бр. 6, 7, вероватно 8 (?), 11, 12 и 13. Непосредну аналогију за овај приказ налазимо на вотивној плочи из села Сухаче, Белослатинско у Доњој Мезији /Тодоров Ј, 1928, 45, 49/, а посредне, у редукованом виду, из Паскалевца и Самоводена у околини Великог Трнова, као и у приказима Зевса Збелтурда. Код ових, посредних аналогија сусрећемо синергични однос божанстава и змије, односно, извесну комплиментарност уранског и хтонског начела. Недостају непосредне аналогије за разуђенији тип ове представе: Зевс и Хера у кочијама, орао и Хермес изнад квадриге. У каталошком делу претпостављено је да се ради о извесној иконолошкој, а можда и сакралној идентификацији са представом отмице Персефоне /Toynbee J. M. C. 1977,

401; Mirković, M. 1986, 130-131, no.110/ За приказ са споменика бр. 9 нисам нашао непосредне аналогije у ширем региону, мада је култ Деметре и Персефоне присутан у Тракији и Доњој Мезији, о чему сведочи и приказ ове дијаде на новцима градова са овог простора. За налаз који обрађујем најзанимљивија је вотивна плоча посвећена Деметри из Филипополиса на којој је представљена Деметра која жртвује над олтаром, ослоњена на бакљу око које се увија змија; богињи и жртвенику прилази адоранткиња (или Персефона) са две бакље, а у позадини су Зевс и Хера /Mihailov, G. 1961, no. 932/. Овај споменик је речит исказ јединства уранских и хтонских принципа. Фрагментовани споменик са представом трачког коњаника, обележен као бр.10, је потврда ситуације о заједничком месту поштовања Зевса, Хере и трачког коњаника. Поменимо светилиште са споменицима ових божанстава и хероја са локалитета Бузокова мандра у Пловдиву /Mihailov, G. 1961, no. 950-954/, и посебно, споменик са посветом и приказом Хере и трачког коњаника из Драгомана /Младенова Ј, 1966, 36, 37/.

Број споменика заветованих Зевсу и Хери је доминантан и без сумње се може претпоставити да је светилиште изворно било њима посвећено. И сам положај на врлетној висини где се досеже плаветнило неба, сваки облак, лет птица и пресрета муња одговара божанствима највиших, олимписких хоризоната. Тој идеји, са наших простора, најближи је култни смисао Iuppiter Paternus Aepilofius (Ζεύς πατῶος ἐπιλόφιος) из Наиса који се повезује са старијом аутохтоном - трачком или дакомизијском традицијом /Petrović, P. 1979, 77, no. 21/. На узлетну висину светилишта и поштовање највишег, небеског нумена божанства сведочи и епитет Ὀλυμπίος θεός, који се појављује уз Зевса и Херу на споменику бр. 3, и вероватно, споменику бр. 2. Из римског периода са трачког етно-културног простора потиче неколико споменика посвећених олимписком Зевсу и Хери, а посебна концентрација забележена је у региону Поморја (Anchialus) на црноморској обали /Mihailov, G. 1960, no. 372/ и Никопољу (Nicopolis ad Istrum) и околини /Тодоров Ј, 1928, 44, 231-2/. У овом контексту би се могао тумачити и епитет Ελτην(ι)ός који се среће на споменицима бр. 6 и 8. Префиксија Елт- је честа у трачкој антропонимији и означава узвишеност, начелство, сезајуће коленовићко порекло: Εлта(ι)κενθος, Εлта(ι)τραλις, Ελτηлорис, Ελτηлорис, Ελτησυκος, Εлтаπυς, Εлтаζενис, Εлτηλος, Εлτημενηκα, можда теморфно име Ελτενις, итд. /Detschew, D. 1957, 122 ff/. Можда је Εлτηνος локално трачко божанство узвисина, врхова, небеса слично Θεός Ὑψιστος-у, највишем богу, особито поштован у свериосточним трачким просторима, који је приказиван зооморфно у виду орла /Тацева-Нитова, М. 1978, 64/. Управо слика раскрыљеног орла – постављеног изнад Зевса – моћног покровитељског узлета са споменика бр. 8, где је Ελτην(ι)ός посведочен, могла би нас повести замамним путем ка највишем облику постојања према Платоновим идејама и касноантичким доктринама Јамблиха и Јулијана о интелигибилном свету (νοετός κόσμος) и божанствима (νοετοί θεοί). И док о култној суштини Θεός Ὑψιστος-а, који је поштован на источним меридијанима, можемо размишљати на поменути начин и у општим оквирима, о Εлτηνος- у, који је посведочен само на Белави,

можемо размишљати као о локалном богу целесталних висина, некој врсти *interpretatio orientalis* Највишег Бога. Можда је његово име повезано са неким топонимом где је био сакрални стожер области? На споменицима бр. 5, 6, 7 и 13 уз врховна божанства налази се некаква атрибуција коју не можемо са поуздањем реконструисати. На споменику бр. 5 уз Зевса и Херу налази се епитет (?) од кога су сачуовани само последњи слогови [----]ενοῖς, а код споменика бр. 6 и 7 уз посвете Зевсу и Хери је епитет Ελτινῖος (?). Понављам претпоставку, са разумљивим ограничењима, да епитет Ελτινῖος (?) уз божански пар потиче од имена места или оближњег насеља или, пре, од узвишених божанстава поштованих на висинама које сежу до облака попут Јупитера *Exsuperantissimus* и Јуноне *Exsuperantissima* /Stradonitz, K. Von, 1901, 387; Поповић, И, Борић-Брешковић, Б. 1994, 13, 28. Код споменика бр. 13 уз Зевса и Херу је епитет Τουιδετινῖος (?) који је вероватно изведен из имена места где је овај божански пар особито поштован или повезан са сотеролошко–ијатричким компетенцијама божанства попут Аполона Тадена (Етеудан, Отеудан) /Марић Р. 193321-22/. Можда се назив Туидетос може повезати, по хомофонији, са именом анонимног трачког викуса у данашњем селу Туден недалеко од Димитровграда, где је посведочено светилиште Зевса и Хере и дедиканти-комархи, сеоски прваци(?) /Mihailov, G. 1966, 105-106 са старијом литературом/. Посебну занимљивост овог даривајућег налаза са Белавске окамењене Маркове стопе представљају заветне плоче са божанским паром у колима. Малобројност оваквих споменика са трачког простора, на шта је већ указано, отворио је проблем тумачења предлошка ове необичне иконографске конституције. Јанко Тодоров наводи дилему Ж. Сера и могућност да је иконографски парагон слика Диониса и Аријадне у колима, али се може помишљати и на целестални лет Хелијевих кочија и посебно на приказе Хадове отмице Персефоне /Robert C. 1919, 450-451, 479, Pls. CXIX-CXXXIII/. Овај, потоњи пример, праћен је истим положајем змије у иконолошкој структури. Управо, положај змије чије је кретање синергично са летом божанских кочија у односу на жртвеник, означава поштовање тог нумена. Змија би могла бити отелотворење генија места (*genius loci*) или хопостаза неког божанства – можда Деметре или Диониса /Фол А. 1994, 174-175/. Поштовање змије, локалног патрона светилишта код Трачана задржало се кроз препознатљиве сирвивале, и у савременој фолклорној грађи Бугарске. Сликовит приказ овога су стихови посвећени великој црној змији- господару са старог трачког светилишта у селу Долно Дреново у југозападној Бугарској / Марков В, 2005, 64/:

„Ако сапиш – събуди се
Ако си далеч – ела
Да дадаш здраве на този хора”

У неколико приказа Зевса и Хере појављује се змија, али никада у агонистичком ставу борбе и супростављања. Уз споменике из Сухаче, Паскалевца и Самоводена у Доњој Мезији које наводи Ј. Тодоров /Тодоров Ј, 1928, 49/ треба придодати низ споменика са приказом Зевса Збелтурда

са трачког простора где је речито изражена комплементарност орла и змије, односно, соларног и хтонског начела. Лева испружена рука Зевса је оса и стожер сакралне симетрије чији хералдички су чланови орао са горње и змија са доње стране /Ботушарева, Л. 1960, 96-97; Јовановић А, 2007, 195-198/. У том култном контексту треба тумачити и присуство вотивне плоче са приказом Деметре и Персефоне јер ту је, кроз цикличност и повратак Персефоне, изражено јединство подземног и надземног, односно, хтонског и уранијског. Већ наведени споменик из Филипополиса са представом Деметре, Персефоне (?) и врховног божанског пара - Зевса и Хере - не само што показује јединство хтонског и целесталног принципа, већ, кроз приказ змије која се увија око бакље, и спрегу сотеролошког и ијатричког начала /Mihailov, G. 1961, no. 932/. Придодајмо овом заједничком поштовању Зевса, Хере и Деметре вотивне оставе земљорадничког оруђа на светилиштима врховног олимпијског божанског пара у селима Гагинци /Морфова Зл. 1957, 307, сл. 7 / и Берковски / Витлянов С. 1994, 28-33/. Може се претпоставити да је у светилишту на Белави поштована, првенствено, дијада Зевс и Хера, која је сједињавала небеско и земаљско, односно, представљала стару локалну, исконску култну традицију у којој су ова два начела била обједињена. Тај сакрални архаизам сусреће се на трачким светилиштима у руралним, нероманизованим срединама где је стари, епихорски култ, кроз религијско толерантни принцип *interpretatio graeca* или *interpretatio romana* наставио да се поштује све до касноантичког смираја паганизма. Најпознатија светилишта оваквог, рустикалног карактера посвећена Зевсу и Хери откривена су у Копиловцима /Кацаров Г. И. 1914, 80-112; Стайкова, И, 2006, 49/, Гаганицу, Дјулеву /Морфова З. 1957, 302/, Карашу /Тодоров Ј, 1928, 42 са наведеном старијом литературом о овом налазу/ итд. Напомињемо, са поштовањем, да је основе за тумачења о изједначавању локалне трачке врховне дијаде са грчким Зевсом и Хером изнео, пре скоро једног века, Гаврил Кацаров /Кацаров Г. И, 1914, 80/. Претпостављамо да светилиште на Белавском камену представља, са далеких страна погледном дохватно, старо, у локалној традицији утемељено, светилиште на коме је било култно сустециште околног сеоског становништва. Дедиканти откривених заветних плоча били су, углавном, Трачани: [Α]θη[ς], Δι[ς]βολ[ου] Β[ε]ι[θ]αρενος, Επ[ι]π[ο]υος Τονου(?), [Β]ρουθεν[ς]. Регистровано је и неколико грчких имена која су, вероватно, припадала хеленизованим или романизованим домородцима: Αὐρ. Απολ[λόν]ιος, Εσκαδος Σοζωμενου (?), Ερμογένης Μουκου, Αὐρήλιος Μάξιμος. На споменицима није назначен *cursus honorum* дедиканата; можда само на квалитетном споменику бр. 6 можемо рачунати са војним звањем.

Споменици су различитог квалитета одређеним економско – социјалним статусима дедиканата, интимним сновиђењем и могућностима радионица. Квалитетније су заветне плоче у облику наискоса са троуганим забатом. Фрагментовани споменик бр. 8 истиче се својом скулптуралношћу, драматичном експресијом и изражајном прецизношћу детаља којом је наглашен непоновљив тренутак сведоухватног узлета и духовне апотеозе. Код плоче бр. 2 се уочава се пијетет и интима карактеристични за надгробне споменика, а на плочи бр. 3 спознаје се нека сакрална дубина и дистанца

наговештена приказивањем жртвеника у перспективи. Споменици бр. 6 и 7, 12, 13 – са приказом божанског пара у кочијама – показују изузетну свежину и живост; без непосредног узора пред собом и наручалац и уметник могли су у овој иконографској поставци удахнути самосвојност и лични отисак. Слично надахнуће уочава се и код споменика бр. 9; неослањајући се на клишеа уметник је слици дао радост божије еупраксије коју поштовалац очекује. Споменици са лучним завршетком – бр. 1, 4 и 5 – у техничком погледу су најслабије третирани; рељеф је плитак и оставља утисак пролазности, непостојаности у свевремену. И код ових споменика, међутим, осећа се узвишеност, лепота и еуменија божанског пара, титрај даривања неба. Стилска неуједначеност у приказима са споменика указује на више радионоца, а можда и хронолошки диспаратност. Начелно, споменици су према стилу у коме се преплићу, класицизам епохе Антонина и Севера, динамични експресионизам III века и касноантички графизам. Према параграфском уређењу натписа са присуством лигатура и инверзном положају Зевса и Хере на споменику бр. 2, који је карактеристичан за афирмацију фемининског принципа у време династије Севера, могу се датовати од средине II века до времена Тетрархије. То би могао бити период коришћења светилишта. У прологу је наведено да су споменици можда хотимчно уништени и ломљењем у ситне фрагменте сакрално поништени. То се могло догодити у време радикалне евангелизације Трачана, посебно Беса у другој половини IV века и повезати са делатности Никите, правоверног епископа Ремисијане, под чију је администрацију и епископију спадао и регион око Белаве. Вотивне плоче, посебно оне са приказом божанског пара у кочији које су касније походнике овог места могле подсећати на представу Светог Илије и Огњене Марије у колима, биле су, вероватно, залог постојаности и разлог похађања овог исконског светог места све до савремених дана.

НАПОМЕНЕ:

Ботушарова, Л. 1960 – Л. Ботушарова, Тракийски култове от Филипопол, *Годишник на Народния археологически музей Пловдив*, IV Пловдив, 1960.

Bošković – Robert, A. 2007 – A. Bošković- Robert, *Le culte de Jupiter en Mésie Supérieure*, Paris, 2007.

Витлянов, С. 1994 – С. Витлянов, Колективна находка од земеделска сечива от село Берковски, *Попово в миналото*, Варна, 1994, 28-34.

Вулић, Н. 1941-48 – Н. Вулић, Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, *Споменик XCVIII*, Београд, 1941-48, 283-317.

Detschew, D. 1957 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957.

Dimitrova, N. 2002 – N. Dimitrova, *Inscriptions and Iconography in the monuments of the Thracian Rider*, *Hesperia* 77-2, 2002, 209-229.

Јовановић, А. 2007 – А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 2007.

Кацаров, Г. И. 1914 – Г. И. Кацаров, *Известия на Арх. друж.*, IV, София, 1914, 80-112.

Марић, Р. 1933 – Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд, 1933.

Марков, В. 2005 – В. Марков, Един неизвестен тракийски култов центар от Югозападна България, *Известия на Исторически музей Кюстендил* X, 2005, 63-67

Mirković, M. 1986 – M. Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. II, Београд, 1986

- Mihailov, G. 1960 – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I, Sofia, 1960.
1961. Mihailov, G. 1961 – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. III/1 Sofia,
1964. Mihailov, G. 1964 – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. III/2, Sofia,
1966. Mihailov, G. 1966 – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. IV, Sofia,
- Младенова, Я. 1966 – Я. Младенова, Към култа на Зевс и Хера в нашите земи, *Археология* VIII/3, София, 1966, 34-38.
- Морфова, З. 1957 – З. Морфова, Светилището на Зевс и Хера от Джулево, *Известия на Археологическия институт*, XXI, София, 1975, 302 - 314.
- Петровић, П. 1976 – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш, 1976.
- Petrović, P. 1979 – P. Petrović, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol.IV, Beograd, 1979.
- Поповић, И, Борић-Брешковић, Б. 1994 - И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, *Остава из Беле реке*, Београд, 1994.
- Robert, C. 1919 – C. Robert, *Die antiken Sarkophag-Reliefs*, Berlin, 1919.
- Srejskić, D. 1958 – D. Srejskić, Les anciens éléments balkaniques dans la figure de Marko Kraljević, *Živa Antika* VIII/1, Skopje 1958, 75-97.
- Стайкова И. 2006 - И. Стайкова, Наблюдения върху оброчния архив на светилището при с. Копиловце, *Известия на Исторически музей Кюстендил*, XII, 2006, 49 i d.
- Stradonitz, K. Von 1901 – K. Von Stradonitz, *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaft*, Berlin 1901.
- Tačeva – Hitova, M. 1978 – M. Tačeva-Hitova, Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in der Balkanländer, *Balkan Studies* 19, Sofia, 1978.
- Тодоров Я. 1928 – Я. Тодоров, *Паганизмът въ Долна Мизия*, София, 1928.
- Toynbee, J. M. C. 1977 – J. M. C. Toynbee, Greek Myth in Roman Stone, *Latomus* XXVI, Brussels, 1977.
- Flašar, M. 1995 – M. Flašar, Orbis Quadrifarium Duplici Discretus Oceano, *The Age of Tetrarchs*, Bbelgrade, 1995, 112-125.
- Фол, А. 1994 – А. Фол, *Тракийският Дионис II*, София 1994.

Aleksandar Jovanović

THRACIAN SANCTUARY ON BELAVA NEAR PIROT

Summary

The searchers into antiquity have excavated and devastated an antique sanctuary on the small plateau called “Markova stopa” (Marko’s foot-mark) on Belava mountain near Pirot. The original number of monuments in the sanctuary remains unknown; 14 of them, all damaged, have been revealed. The sanctuary was dedicated to Zeus and Hera, but it also served as a place where Demeter, Persephone, Nymphs and the Thracian horseman were worshiped. The following iconographic arrangements have been recorded:

- standing Zeus offering a sacrifice over altar (no. 1);
- standing Zeus and Hera with the eagle and altar (no. 2, 3, 4, 5, 12);
- Zeus and Hera in a four-horse chariot (no. 6, 7, 8/?, 11, 13);
- Zeus, Hera and three nymphs (no. 14);
- Demeter and Persephone (no. 9);
- Thracian horseman (no. 10).

The sanctuary was a cultist gathering place in the region inhabited, more or less, by Romanized Thracian population. The evidence shows that the general epithet *Ὀλυμπιοί* applies to Zeus and Hera, the supreme Olympus deities, as well as the unattested epithets *Ἐπιήνιος* (?) and *Τουιδετηνοί* (?) which probably refer to the names of the places in the surroundings where the said deities were particularly worshipped. The monuments date back to the second half of the 2nd and the 3rd centuries. Most of the monuments were made in the local workshops, but there are several extraordinary examples that can be connected with the urban workshops in Serdica and Pautalia.

Сл. 1

Сл. 2

Сл. 3

Сл. 4

Сл. 5

Сл. 6

Сл. 7

Сл. 8

Сл. 9

Сл. 10

Сл. 11

Сл. 12

Сл. 13

Сл. 14

НАЛАЗ РИМСКОГ БРОНЗАНОГ НОВЦА ИЗ 346/7. ГОДИНЕ ИЗ НИША

Народни музеј у Нишу прибавио је 1961. године један мањи налаз римског бронзаног новца из прве половине IV века.¹ Осим белешке из инвентара, да је новац пронађен у темељу десног обалног стуба гвозденог моста у Нишу, о условима налаза немамо других података.² Остало је непознато да ли је новац потекао из археолошког контекста, да ли је био похрањен у керамичкој посуди или је пронађен расут. Такође је остало непознато да ли је налаз у целини доспео у Музеј или само један његов део.

У Музеј је приспело 15 примерака новца. Налаз је по хронолошкој структури хомоген и обухвата временски распон од 317. до 346. године.³

Сви примерци новца могли су се атрибуирати према владарима; већина на основу легенде на аверсу, а неколико примерака на основу одлике портрета (кат. бр. 6, 10, 13, 15). Новцем у налазу обухваћено је раздобље ковања Константина Великог и његових синова и наследника.⁴ Тако највећи број, 5 примерака, припада Константину II; следе примерци Константина Великог, Констанција II, Криспа и Констанса (табела 1).

Владари	London	Thessalonica	Heraclea	Cyzicus	Nicomedia	Комада
Константин I		1	2	1		4
Крисп		1	1			2
Константин II	1	2			2	5
Констанције II		1	2			3
Констанс				1		1
Укупно	1	5	5	2	2	15

Табела 1

¹ Налаз је у Одељењу за нумизматику и епиграфику, заведен у књигу инвентара римског новца од бр. 2605 - 2617.

² На основу података из инвентара да је Музеј добио налаз (јула месеца 1961. године) од Радета Стојановића, пословође грађевинског предузећа Путоградња из Ниша, може се претпоставити да је пронађен приликом извођења грађевинских радова на самом мосту или у близини њега.

³ Наш налаз хронолошки одговара I периоду налаза из Великог Градишта, М. Васић, Каса с бронзаним новцем IV и V века из Великог Градишта (Pincum), *Нумизматичар* 3, Београд, 1980, 76.

⁴ Patrick M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage VII*, Constantine and Licinius, A.D. 313-337, London 1972, 25-26 (RIC VII); P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage*, The Bronze Coinage of the House of Constantine, A.D. 324-346, London 1972 (LRBC I).

Новац је, у целини гледано, добро очуван. Сви примерци из налаза каталожски су обрађени.⁵ Иако у налазу има и неколико слабије очуваних примерака, припадност ковница могла се са сигурношћу одредити код свих. Посматрајући удео појединачних ковница утврдили смо да ковнице Тесалоника и Трачка Хераклеја имају исти број комада (5) и проценат 33,3 %. Следе затим ковнице Кизик и Никомедија са по 2 примерка или са 13,3% и, коначно, ковница у Лондону са само једним примерком или са 6,8%. Бројчани и процентуални однос учешћа појединих ковница у нашем налазу (приказан на табели 2) показује веће присуство новца емитованог у ковницама из непосредне близине, у односу на оне удаљеније.

Ковнице	Број комада	%
London	1	6,8
Thessalonica	5	33,3
Heraclea	5	33,3
Cyzicus	2	13,3
Nicomedia	2	13,3

Табела 2

У том смислу, слична ситуација опажа се и у другим налазима новца из античког Ниша. И у остави са трга краља Милана која припада истом периоду, највећи део новца потиче из територијално најближих ковница, Тесалонике и Хераклеје.⁶ У оквиру гробног налаза са Градског поља ковница Тесалоника заступљена је са 18 примерака, односно са 60 % учешћа.⁷

Анализирајући дистрибуцију новца по ковницама, дошли смо до закључка да су највише заступљене источне ковнице са 59,9 % затим, следе централне са 33,3%; западне ковнице заступљене су само једним комадом или са 6,8 %.⁸

Наш налаз карактерише изразито мали проценат западних ковница у односу на централне и источне ковнице. Но то није особеност само овог налаза. Слаба заступљеност новца који потиче из западних ковница,⁹

⁵ Новац је одређен према каталозима RIC VII и LRBC I, *vidi* нап. 4.

⁶ У остави која броји 215 примерака, најзаступљенији је новац ових двеју ковница са 102 комада или са 47,44%, Д. Јанковић-Михалцић, Остата римског бронзаног новца IV века из Ниша, *Зборник* бр. 9, Народни музеј Ниш, Ниш 2000, 37-38.

⁷ Следи ковница Сисија са 36,67% учешћа, Д. Јанковић-Михалцић, Један мањи налаз римског бронзаног новца IV века са Градског поља у Нишу, *Зборник* бр. 11, Народни музеј Ниш, Ниш 2002, 16.

⁸ Подела ковница на источне, западне и централне извршена према М. Васићу, *Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi*, Београд 1990, 64.

⁹ У остави са трга краља Милана у оквиру западних ковница подједнако су заступљене све ковнице али са по једним или два примерка, што износи 4,19% учешћа, Д. Јанковић-Михалцић, *op. cit.* 38 и табела II. Међу налазима новца пронађеним у објекту Б на Медијани од 24 комада новца који припадају периоду владавине Константина Великог и његових синова, само једним комадом из ковнице Рома заступљене су западне ковнице, Д. Јанковић-Михалцић, Налази римског новца са ископавања на Медијани-објекат Б, *Зборник* бр. 10, Народни музеј Ниш, Ниш 2001, 27, 29.

као и одсуство истог,¹⁰ потврђено је у свим до сада познатим налазима с територије античког Ниша. Ова особеност наших налаза могла би бити последица делимичног затварања неких од западних ковница за ковање бронзаног новца, као и потпуни престанак са радом других.¹¹

Током IV века, посматрано у ширем временском распону којим је обухваћено и време ковања нашег налаза, ковница Тесалоника доминира својим учешћем у циркулацији у налазима који потичу са територије античког града Naissusa. Доминација ове ковнице потврђена је налазима новца како из самог града тако и са Медијане.¹² Изразита доминантност ковнице Тесалоника потврђена је и у појединачним налазима римског новца на Медијани од којих највећи број комада потиче из ове ковнице.¹³ У том смислу, слична ситуација опажа се и у скупном налазу из Медијане у коме велики део новца, такође, потиче из ковнице Тесалоника.¹⁴

Типови реверса	Године	Lond.	Thess.	Herac.	Cyzic.	Nicom.	Ком.
PROVIDENTIAE CAESS	317			1			1
VIRTVS EXERCIT VOT/XX	320		1				1
BEAT TRANQLITAS VOT/IS/XX	323-324	1					1
PROVIDENTIAE AVGG			1		1		2
PROVIDENTIAE CAES·						1	1
PROVIDENTIAE CAESS			1				1
DN CONSTANTINI MAX AVG VOT/XXX				1			1
GLORIA EXERCITVS (2 заставе)	330-335			3			3
GLORIA EXERCITVS (2 заставе)	330-337		1				1
GLORIA EXERCITVS (1 застава)	337-339				1		1
GLORIA EXERCITVS (1 застава)	337-341					1	1
VICTORIAE DD AVGG Q NN	341-346		1				1

Табела 3

¹⁰ У гробном налазу са Градског поља нема новца из западних ковница, Д. Јанковић-Михалцић, *op. cit.* 16 и табела I.

¹¹ Ковнице Лондон и Лион сасвим су престале са радом од 325. године, а Тицидум од 327. године; делимично су затваране ковнице Аквилеја и Рома, P.M. Bruun, *RIC VII, General Introduction* 18-19, *Appendix II*, 87.

¹² Међу налазима новца пронађеним приликом археолошких ископавања објекта Б ковница Тесалоника је водећа, заступљена са 10 примерака, Д. Јанковић-Михалцић, *op. cit.* видети каталог.

¹³ Услед слабије очуваности новца према ковницама било је могуће одредити 62,02%; најзаступљенија је ковница Тесалоника са 72 примерка, односно, 25,09% а на другом месту је Сисција са 26 примерака, односно, 9,06%, D. Janković-Mihaldžić, *Pojedinačni nalazi rimskog novca na Medijani, Naissus I*, Niš, 2008, 32, 35 i tabela 2.

¹⁴ Остава из Медијане обухвата већи хронолошки распон. Само 13 комада исковано је у периоду који одговара нашем налазу. Ковница Тесалоника заступљена је са 26 примерака односно 22,4%, Id, *Skupni nalaz rimskog bronzanog novca iz Medijane, Naissus I*, Niš, 2008, 81 i tabela 4.

На основу изнетих података можемо закључити да наш налаз, иако бројчано мали, потврђује закључак М. Васића да су главни снабдевачи новца одређеног подручја територијално и административно најближе ковнице.¹⁵

Најмлађи примерак новца у нашем налазу је новац Констанција II типа VICTORIAE DD AVGG Q NN¹⁶ кован у ковници Тесалоника 341-346. године.¹⁷ Новијим радовима потврђено је да у времену између 341. и 346. године није кован бронзани новац и да се нови типови, међу којима је и наш примерак, могу сигурно датовати на крај 346. и почетак 347. године.¹⁸

Наш налаз, због хронолошких блискости комада као и невеликог броја комада новца, дозвољава да га третирамо као затечену новчану масу изузету из тренутне циркулације. Овакви налази, за разлику од остава, дају јаснију слику оптицаја новца за једно одређено време, тј. уско временско раздобље, пошто се искључује тезауризација новца.

¹⁵ M. Vasić, The Circulation of Bronze Coinage at the End of the 4th and the Beginning of the 5th Centuries in Moesia Prima and Pannonia Secunda, *Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata (Situla 26)*, Ljubljana 1988, 179; id. *Horreum Margi*, 64.

¹⁶ *Vidi* табелу 3 на којој су приказани сви реверсни типови заступљени у нашем налазу у оквиру појединих ковница као и време ковања.

¹⁷ P.V. Hill-J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine, A.D. 324-346*, London 1972, 21.

¹⁸ J.P.C. Kent, *Roman Imperial Coinage*, vol. VIII, *The Family of Constantine I, A.D. 337-364*, London 1981, 33-34, 50 i d.

LONDON

323-324.

Константин II

1. PLO[N] Ав. CONSTANTI-NVS IVN NC.
Биста у оклопу са шлемом, налево.
Рв. BEAT TRA-NQLITAS.
Глобус на жртвенику на ком је урезано, у три реда VOT/IS/XX; горе три звезде.
Инв. бр. 2611; 3,10 g.
RIC VII, 115, no. 287.

TESSALONICA

320.

Крисп

2. $\frac{S \ F}{\cdot TS \cdot C \cdot}$ Ав. CRISPVVS NOB CAES.
Биста у оклопу, са ловоровим венцем, надесно.
Рв. VIRTVS – EXERCIT. VOT/XX на војничком знаку.
Заробљеници седе испод знака лево и десно.
Инв. бр. 2617; 2,57 g.
RIC VII, 508, no. 77.

324-330.

Константин I

3. $\frac{\cdot}{SMTSC}$ Ав. CONSTAN-TINVS AVG.
Биста у палудаменту и оклопу, са ловоровим венцем и розетама, надесно.
Рв. PROVIDEN-TIAE AVGG.
Капија са две куле, без врата, са звездом изнад.
Инв. бр. 2605; 3,64 g.
LRBC I, 20, no. 830.

*Фотографије нису дате јер су у питању уобичајени типови новца IV века без неких посебних специфичности.

Константин II

4. Ав. CONSTANTINVS IVN NOB C.
Биста у палудаменту, са ловоровим венцем налево.
SMTSΔ Рв. PROVIDEN-TIAE CAESS.
Као претходни.
Инв. бр. 2613; 2,53 g.
LRBC I, 20, no. 815.

330-335.

Константин II

5. Ав. CONSTANTINVS IVN NOB C.
Биста у оклопу, са ловоровим венцем, надесно.
SMTSB Рв. GLORI-A EXER-CITVS.
Два војника, држе копља и штитове, између њих два војничка знака.
Инв. бр. 2612; 2,02 g.
LRBC I, 20, no. 841.

341-346.

Констанције II

6. Ав. [CONSTANTI]-VS PF AVG.
Биста у палудаменту и оклопу, са ловоровим венцем и розетом, надесно.
SMTS[?] Рв. VICTORIAE DD [AVGG Q NN]
Две Викторије стоје једна према другој и држе по један венац.
Инв. бр. 2614; 1,57 g.
LRBC I, 21, no. 259.

HERACLEA

317.

Крисп

7. Ав. DN FL IVL CRISPVS NOB CAES.
Биста цезара у палудаменту, са ловоровим венцем налево, држи скиптар и мапу.
MHTГ Рв. PROVIDEN-TIAE CAESS.
Капија утврђења са три куле, без врата; видљиви слојеви камена у зиду.
Инв. бр. 2616; 2,50 g.
RIC VII, 545, no. 18.

324-330.

Константин I

8. Ав. CONSTAN-TINVS PF AVG.
•SMHTГ Глава императора са дијадемом од бисера и розета.
Рв. DN CONSTANTINI MAX AVG. VOT/XXX у венцу.
Инв. бр. 2609; 2,27 g.
LRBC I, 22, no. 887.

330-335.

Константин I

9. Ав. [CO]NSTANT[I]-NVS MAX AV[G].
SMHA Биста у палудаменту и оклопу, са ловоровим
венцем и розетама, надесно.
Рв. GLOR-IA EXERC-ITVS.
Два војника стоје, држе копља и штитове, између
њих два војничка знака.
Инв. бр. 2607; 2,64 g.
LRBC I, 22, no. 898.

Констанције II

10. Ав. [FL IVL] CONSTANTIVS NOB C.
SMH[A] Биста у оклопу и палудаменту, са ловоровим венцем,
надесно.
Рв. GLOR-IA EXERC-ITVS (2 војничка знака)
Као претходни.
Инв. бр. 2610/2; 2,24 g.
LRBC I, 22, no. 901.

Констанције II

11. Ав. [FL] IVL CONSTANTIVS NOB C.
• _____
• SMH[A] • Као претходни.
Рв. • GLOR-IA EXERC-ITVS (2 вој. знака)
Представа иста као кат. 9.
Инв. бр. 2610/1; 2,23 g.
LRBC I, 23, no. 921.

CYZICUS

324-330.

Константин I

12. Ав. CONSTAN-TINVS AVG.
SMKB• Глава императора са ловоровим венцем, надесно.
Рв. PROVIDEN-TIAE AVGG.
Капија утврђења са две куле, без врата, са звездом изнад.
Инв. бр. 2606; 3,02 g.
LRBC I, 28, no. 1171.

337-339.

Констанс

13. Ав. [CON]STA-NS PF AV[G].
SMKA Биста императора у палудаменту и оклопу са
ловоровим венцем.
Рв. GLOR-[IA EXERC]-ITVS (1 вој. знак).
Два војника стоје држе копље и штитове, између
њих један војнички знак.
Инв. бр. 2608; 1,26 g.
LRBC I, 29, no. 1282, тип; на нашем примерку
биста је налево.

NICOMEDIA

324-330.

Константин II

14. Ав. CONSTANTINVS IVN NOB C.
SMNE Биста цезара у палудаменту и оклопу, са ловоровим
венцем, надесно.
Рв. PROVIDEN-TIAE CAES•.
Представа иста као кат. 12.
Инв. бр. 2610a; 2,63 g.
LRBC I, 26, no. 1113.

337-341.

Константин II

15. Ав. DN CONSTA[N]-[TINVS PF AVG].
SMN[Г] Глава императора са дијадемом од бисера и розета, надесно.
Рв. GLOR-[IA EXERC]-[I]TVS (1 вој. знак)
Представа иста као кат. 13.
Инв. бр. 2615; 1,12 g.
LRBC I, 27, no. 1135.

A FIND OF ROMAN BRONZE COINS DATING FROM 346/347 FROM NIŠ

S u m m a r y

The National Museum in Niš has in its collection a small find from Roman bronze coins discovered in Niš on the right bank of the river Nišava. It consists of 15 specimens which were struck between the years 317 and 346/347. All pieces are catalogued and all of them are determined mint (table 3). The participation of mints in our find indicated in the table 2, shows a similarity with the general results obtained for Moesia Prima (Remark 15).

The latest specimen in the find (Cat. No. 6) is coin of Constantius II with the reverse type VICTORIAE DD AVGG Q NN issued by the mint in Thessalonica in the end of 346 and the beginning of 347 A.D.

Small sum of money and particylarity because of the distinct chronological of the coins in the find, our conclusion is that this find should be understood as a sum removed from the current circulation.

Transllated by author

ВИЗАНТИЈСКИ НОВАЦ (1118-1261) ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ

У другом делу каталога збирке византијског новца у Народном музеју у Нишу, обрађена су укупно 94 примерка новца.

У првом делу каталога датом као ADDENDA уз први каталог објављен у Зборнику број 13-14 (2005), обухваћени су један комад Анастасија I и два комада Тиберија II (кат. бр. 193-195) које је Музеј добио у току 2007. године. У наставку каталога приказан је 91 комад новца из XII-XIII века.

Највећи број новца је у Музеј доспео путем откупа или као поклон налазача, а мањи део је добијен приликом археолошких ископавања на средњовековним некрополама Св. Пантелејмона и Гласије, као и са простора нишке тврђаве.

Од деноминација које су присутне најбројнији су билон трахеји, док су златни примерци заступљени са свега четири комада и то: један комад Јована II Комнина (кат. 196) и три комада Јована III Дуке (кат. 283, 284, 285). У збирци се још налазе и два комада новца Манојла I Комнина, кована од електрума (кат. 201, 202).

На основу услова налаза свакако треба издвојити и четири комада новца са локалитета Св. Пантелејмона у Нишу (кат. 252, 278-280). Ради се о новцу који је пронађен у гробу бр. 110 приликом ископавања 1969. године. Новац се налазио у грумену земље, слепљен са остацима тканине, од које је одвојен конзерваторским третманом. Сва четири примерка су билон трахеји: кат. бр. 252 је Бугарска имитација В (око 1200 - око 1202. г.), док су кат. бр. 278-280 Латинске имитације, мали модул тип А (1204-?).¹

У табели I приказан је распоред емисија новца XII-XIII века према владарима.

Каталог новца садржи следеће одреднице: атрибуцију, ковницу, номинал, датовање, редни број, описе аверса и реверса, инвентарски број, место налаза, промер (у милиметрима), осу, тежину (у грамима) и референцу.

Референце:

- MIB Moneta Imperii Byzantini
 I Hahn W, Von Anastasius I bis Justinianus I (491-565), Wien 1973.
 II Hahn W, Von Justinus II bis Phocas (565-610), Wien 1975. DOC
DOC Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks
 Collection and in the Whittemore Collection Washington D.C.
 I Bellinger A, Anastasius I to Maurice (491-602), 1966.
 IV M. F. Hendy, Alexius I to Michael VIII (1081-1261), 1999.
Библиографија: *Археолошко Благо Ниша*, Београд 2004.
 Зборник 13-14, Ниш 2005.

¹ У раду који се бави конзервацијом ових новчића конзерватор је изнео погрешно датовање овог новца (Ф. Цурк, Текстил са налазишта Св. Пантелејмона у Нишу, *Зборник* 13-14, Ниш 2005, 257).

владар	емисија	комада
Јован II Комнин (1118-1143)		5
	2	1
	10a	3
	10b	1
Манојло I Комнин (1143-1180)		24
	4b	1
	4c	1
	12a	2
	12b	3
	12d	1
	12a/c	1
	12d/g	1
	13a	1
	13b	2
	13c	3
	13d	4
	13f	1
	13i	1
	13j	1
	17a	1
Андроник I Комнин (1183-1185)		2
	3a	1
	3b	1
Исак II Анђео (1185-1195)		4
	3b	1
	3b/d	1
	3c/d	1
	3h	1
Алексије III Анђео (1185-1203)		6
	3b/c	2
	3e	1
	3f	1
	3i	2
Бугарска имитација тип А (око1195-око1200)	1	10
Бугарска имитација тип В (око1200-око1202)	2	7
Бугарска имитација тип С (око1202-око1215)	3	15
Латинска имитација, велики модул тип А (1204-1261)	1	1
Латинска имитација, мали модул тип А (1204-?)	30	12
Латинска имитација (1204-1224)	25	1
Јован Дука III Ватац (1221-1254)		3
	4f	1
	5	2
Теодор II Анђео (1224-1230)	9	1
укупно:		91

Табела I
Table I

РАСПОРЕД ЕМИСИЈА НОВЦА XII-XIII ВЕКА
Disposition of emissions of coins from 12th – 13th century

АНАСТАСИЈЕ I 491-518

Константинополъ

полуфолис
512 – 518

193. Ав. DN ANASTA – SIVS PP AVC

Попрсје Анастасија у оклопу, огрнуто палудаментом, надесно. На глави дијадема.

Рв. К, лево крст, десно А.

Инв. бр. 268, Ниш, Тврђава – лок. Терме (ископавања 1995. год.)

27 мм; 7,95 g; ↘

MIB I, 33; DOC I, 24a.

ТИБЕРИЈЕ II 578-582

Солун

полуфолис
578-582

194. Ав. [δm] TИb CON[S – T]ANT PP A]

Тиберије II, лево и Анастасија, десно, са нимбом, седе на престолу окренути спреда, носе круну и дугу одећу. Десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Рв. К, изнад крст, испод TCS, лево ANNO, десно (?)

Инв. бр. 270; Ниш, Тврђава – лок. Терме (ископавања 1995. год.)

21 мм; 5,92 g; ↘

MIB II, 65; DOC I, 23-25.

195. Ав. δm TИb [CONS – TANT PP A]

Тиберије II, лево и Анастасија, десно, са нимбом, седе на престолу окренути спреда, носе круну и дугу одећу. Десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Рв. К, изнад крст, испод TCS, лево ANNO, десно (?)

Инв. бр. 269; Ниш, Тврђава – лок. Терме (ископавања 1995. год.)

20 мм; 5,42 g; ↓

MIB II, 65; DOC I, 23-25.

* Примерци Анастасија I и Тиберија II хронолошки припадају новцу објављеном у првом каталогу (Зборник 13-14). Ради се о новцу пронађеном приликом археолошких ископавања на простору нишке тврђаве 1995. године, а који је Археолошки Институт предао музеју у Нишу 2007. године.

ЈОВАН II КОМНИН (1118-1143)

Константинополъ

номизма хиперпирон

1122-1137?

196. Ав. IC – XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. Десном руком благосиља, у левој држи јеванђеље.

Рв. Iω/ ΔСС/ΠΟΤ/Τω/Π - ΦV/ΡΟ/ΓC/ΝΗ/Τ

Јован II, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос. На оковратнику 4 драга камена. Десном руком држи лабарум, левом анексикакију. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу МР.

Инв. бр. 150; Околина Пирота

33 мм; 4,94 g; ↓ ; пробушен.

DOC IV, 2.

аспрон трахеј номизма билон

1122-1137?

197. Ав. IC – XC

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв.

Попрсје Јована II у стеми, дивитисиону, оковратнику и лоросу спреда. У десној руци држи скиптар са крстом, у левој глоб са крстом. На оковратнику 6 драгих камена.

Инв. бр. 83; Ниш, Јагодин Мала

28 мм; 4g; ✓

DOC IV, 10a.

198. Ав. IC – [XC]

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. + Iω [ΔССΠΟ]ΤΤω - ΠΦ[V]ΡΟΓ[N]Τ

Попрсје Јована II у стеми, дивитисиону, оковратнику и лоросу спреда. У десној руци држи скиптар са крстом, у левој глоб са крстом. На оковратнику 6 драгих камена.

Инв. бр. 84; Нишка Бања

29мм; 4,69 g; ↓

DOC IV, 10a.

199. Ав. IC – XC

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. TT ПФV

Попрсје Јована II у стеми, дивитисиону, оковратнику и лоросу спреда. У десној руци држи скиптар са крстом, у левој глоб са крстом. На оковратнику 6 драгих камена.

Инв. бр. 272; Ниш, Тврђава - терме (ископавање 1995. године)

30 мм; 2,97 g; ↓

DOC IV, 10a.

1137-1143?

200. Ав. IC – XC

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв.

Попрсје Јована II у стеми, дивитисиону, оковратнику и лоросу спреда. У десној руци држи скиптар са крстом, у левој глоб са крстом. На оковратнику 5 драгих камена.

Инв. бр. 246; Ниш, Тврђава (ископавања 1962. године)

29 мм; 4 g; ↓

DOC IV, 10b.

МАНОЈЛО I КОМНИН (1143-1180)

Константинополъ

аспрон трахеј номизма електрон

с.1160 - с.1164?

201. Ав. IC – XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, стоји на постољу спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда. У нимбу •

Рв. MANUH Λ - O/ ΘΕ/Ο/Δ/ω/Ρ/

Манојло I, лево и Св.Теодор, десно, стоје спреда и држе између себе патријашки крст. Дршка крста је равна. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци мач. Светац са нимбом, у краткој војничкој туници и оклопу; у левој руци мач.

Инв. бр.139; Лок. Ждрело - Горовине, с. Гојмановац код Сврљига

32 мм; 4,25 g; ↓

DOC IV, 4b.

Библиографија: *Археолошко благо Ниша*, 2004, 271.

202. Ав. IC – XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, стоји на постољу спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда. У нимбу ::

Рв. MAN[UH] Λ - О

Манојло I, лево и Св.Теодор, десно, стоје спреда и држе између себе патријашијски крст. Једна тачка на дршци крста. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци мач. Светац са нимбом, у краткој војничкој туници и оклопу; у левој руци мач.

Инв. бр. 138; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига

32 мм; 4,3 g; ↓

DOC IV, 4с.

аспрон трахеј номизма билон
с.1160 – с.1164?

203. Ав. MP - ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са патријаршијским крстом.

Инв. бр.143-2; Село Јелашница код Ниша

27 мм; 2,53 g; ↓ ; напукао

DOC IV, 12a.

204. Ав. ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔΕC

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са патријаршијским крстом.

Инв. бр.155-1; Лок. Ждрело, с. Рсовац код Сокобање

28 мм; 1,90 g; ↓ ; напукао.

DOC IV, 12a.

205. Ав. MP

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. MANOH Λ - ΔΕC

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са патријаршијским крстом. Једна тачка на дршци лабарума.

Инв. бр.141-2; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига

28 мм; 2,04 g; ↓ ; напукао.

DOC IV, 12b.

206. Ав. МР - ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. Н

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са патријаршијским крстом. Једна тачка на дршци лабарума.

Инв. бр.155-3; Лок. Ждрело, с. Рсовац код Сокобање

? мм; ? g;

DOC IV, 12b.

Новчић је украден 1994. године.

207. Ав. МР

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. MANOHA

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са патријаршијским крстом. Једна тачка на дршци лабарума.

Инв. бр.141-1; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига

28 мм; 3,56 g; ↓

DOC IV, 12b.

208. Ав. ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔEC

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са патријаршијским крстом. Једна тачка на дршци лабарума.

Инв. бр. 142-4; Околина села Јелашница код Ниша

29 мм; 3,82 g; ↓

DOC IV, 12a-c.

с.1164-1167?

209. Ав. МР

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. MAN

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са крстом.

Инв. бр. 273; Ниш, Тврђава-терме (ископавања 1995. године)

23 мм; 1,29 g; ↓ ; напукао.

DOC IV, 12d.

210. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу без наслона, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. / П / ОР

Манојло I у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи лабарум на дугом штапу, у левој глоб са крстом.

Инв. бр. 265; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (ископавања 1969. године)

26 мм; 3,80 g; ↓; напукао.

DOC IV,12d-g.

1167-1183 (?)

211. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На појасу

Инв. бр. 264; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 136, ископавања 1969. године)

34 мм; 4,09 g; ↓; напукао.

DOC IV, 13a(?).

212. Ав. IC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. М

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: Θ[V].

На оковратнику и појасу 5, на лоросу 3 драга камена.

Инв. бр. 79; Ниш, Јагодин Мала

33 мм; 4,52 g; ↓; напукао.

DOC IV, 13b.

213. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона спреда. У левој руци држи јеванђеље.

Рв. М

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На оковратнику и појасу 5, на лоросу 3 драга камена.

Инв. бр. 82; Околина Димитровграда

31 мм; 3,95 g; ↓

DOC IV,13b.

214. Ав. IC – XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. MANVHA- ДЕС

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: М-Θ.

На оковратнику и лоросу 3, на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 235; Село Горњи Матејевац код Ниша

31 мм; 3,32g; ↓

DOC IV, 13c.

215. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. MA[NŌ]HA- ДЕСП[O]T

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: MP-ΘV.

На оковратнику и лоросу 3, на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 140-1; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига

33,5 мм; 3,73 g; ↓

DOC IV, 13c.

216. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. MP

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На оковратнику и лоросу 3, на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 140-4; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига

29 мм; 1,84 g; ↓

DOC IV, 13c.

217. Ав.

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. HA

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: M.

На оковратнику 3, лоросу 1 и на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 140-3; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига

29 мм; 3,34 g; ↓

DOC IV, 13d.

218. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На оковратнику 3, лоросу 1 и на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 140-6; Лок. Ждрело-Горевине, с. Гојмановац код Сврљига
27,5 мм; 3,89 g; ↓

DOC IV, 13d.

219. Ав. IC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. МА - ДСС

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: МР-ΘV.

На оковратнику 3, лоросу 1 и на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 148; Ниш, Тврђава

30 мм; 4,37 g; ↓

DOC IV, 13d.

220. Ав. XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. М

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На оковратнику 3, лоросу 1 и на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 224; Ниш

28 мм; 4,63 g; ↓

DOC IV, 13d.

221. Ав. XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу • У пољу, лево и десно, звезда.

Рв. М-Θ

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На оковратнику 3, лоросу 1 и на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 257; Ниш, Лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 42, ископавања 1966. године)

28 мм; 4,81 g; ↓

DOC IV, 13f.

222. Ав. IC – XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. ДЕСПТ

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. На појасу 5 драгих камена, средишњи у кругу.

Инв. бр. 149; Ниш, Тврђава

30 мм; 4,44 g; ↘

DOC IV, 13i.

223. Ав. XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У нимбу •

Рв. МР

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

На оковратнику 3, лоросу 1 и на појасу 5 драгих камена.

Инв. бр. 143-1; Село Јелашница код Ниша

27 мм; 4.03 g; ↓; напукао.

DOC IV, 13j.

Солун

тетартерон нумион

с.1160-с.1164?

224. Ав. МР-ΘV

Попрсје Богородице Оранте са нимбом, у туници и мафориону, спреда.

Рв. MAN ДЕПО

Попрсје Манојла у стеми, дивитисиону и хламиди, спреда. У десној руци држи скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом.

Инв. бр. 271; Ниш, Тврђава-терме (ископавања 1995. године)

22 мм; 3,67 g; ↓

DOC IV, 17a.

АНДРОНИК I КОМНИН (1183-1185)

Константинополъ

аспрон трахеј номизма билон

1183-1185

225. Ав. МР - ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафорион, стоји на супеданеуму, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔΕC

Андроник I, лево и Христ који га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Христ са нимбом, у туници и колобиону; у левој руци јеванђеље. На лоросу 2 драга камена. У пољу IC-XC.

Инв. бр. 80; Ниш, Јагодин Мала

29 мм; 3,33 g; ↘

DOC IV, 3a.

226. Ав. ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, стоји на супеданеуму, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔΕCΠTHC

Андроник I, лево и Христ који га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Христ са нимбом, у туници и колобиону; у левој руци јеванђеље. У пољу IC - XC. На лоросу 3 драга камена.

Инв. бр. 198; Ниш, Тврђава (ископавања 1962. године)

31 мм; 3,03 g; ↓

DOC IV, 3b.

ИСАК II АНЂЕО (1185-1195)

Константинополъ

аспрон трахеј номизма билон

1185-1195

227. Ав. P

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. Δ

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар са крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei. На оковратнику 3, на појасу 5 драгих камена.

Инв.бр.142-16; Околина села Јелашница код Ниша

26 мм; 2,56 g; ↓

DOC IV, 3b.

228. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔС

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар са крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 155-2; Лок. Ждрело, с. Рсовац код Сокобање

27 мм; 2,44 g; ↓ ; напукао

DOC IV, 3b/d.

229. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔΕC/ Π/Τ/Ν

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар са крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 142-17; Околина села Јелашница код Ниша

27 мм; 3,26 g; ↓

DOC IV, 3c/d.

230. Ав. МР

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. AA/ I / C - ΔE/Π

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар са крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei. На оковратнику 7, лоросу 3, појасу 5 драгих камена од којих је средишњи у кругу. На сагиону звезда.

Инв. бр. 142-2; Околина села Јелашница код Ниша

24 мм; 2,42 g; ↓

DOC IV, 3h.

АЛЕКСИЈЕ III АНЂЕО (1195-1203)

Константинополь

аспрон трахеј номизма билон

1197-1203

231. Ав. KERO

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак. У пољу IC-XC.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Између себе држе глоб са крстом, скиптар са лабарумом са стране. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос.

Инв. бр. 81; Околина Димитровграда

27,5 мм; 2,80 g; ↓ ; напукао

DOC IV, 3b/c

232. Ав. RO

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак. У пољу IC.

Рв. ES

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Између себе држе глоб са крстом, скиптар са лабарумом са стране. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос.

Инв. бр. 237; Село Горњи Матејевац код Ниша

24 мм; 2,75 g; ↓

DOC IV, 3b/c.

1195-1203

233. Ав. +KERO - HΘEI

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак. У пољу IC.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Између себе држе глоб са крстом, скиптар са лабарумом са стране. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос.

Инв. бр. 146; Ниш

24 мм; 3,13 g; ↓; пробушен

DOC IV, 3e.

234. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Између себе држе глоб са крстом, скиптар са лабарумом са стране. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос. Између њих звезда.

Инв. бр. 236; Село Горњи Матејевац код Ниша

28 мм; 3,18 g; ↓

DOC IV, 3f(?)

235. Ав. KERO

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Између себе држе глоб са крстом, скиптар са лабарумом са стране. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос.

Инв. бр. 142-10; Околина села Јелашница код Ниша

26,5 мм; 3,26 g; ↓; напукао.

DOC IV, 3i.

236. Ав. НӨЕІ

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак. У пољу горе ІС-ХС.

Рв. АА

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Између себе држе глоб са крстом, скиптар са лабарумом са стране. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос. На појасу владара 5 драгих камена.

Инв. бр. 142-18; Околина села Јелашница код Ниша

29 мм; 3,34 g; ↓

DOC IV, 3i.

БУГАРСКА ИМИТАЦИЈА ТИП А (с. 1195 - с. 1200)

Неодређена ковница

билон трахеј

237. Ав. ІС - ХС

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.

Рв. М

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 140-2; Лок. Ждрело - Ћоревине, с. Гојмановац код Сврљига

28 мм; 3 g; ↓

DOC IV, 1.

238. Ав. ІС - ХС

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 140-5; Лок. Ждрело - Ћоревине, с. Гојмановац код Сврљига

27,5 мм; 1,76 g; ↓

DOC IV, 1.

239. Ав. ІС - ХС

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 143-4; Околина села Јелашница код Ниша

28 мм; 2,65 g; ↓

DOC IV, 1.

240. Ав.

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 144-1; Ниш

30 мм; 2,96 g; ↓

DOC IV, 1.

241. Ав.

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.

Рв. ΘV

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 225; Ниш

27 мм; 2,59 g; ↓

DOC IV, 1.

242. Ав. С

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 247; Ниш, лок. Гласија (гроб бр. 3, ископавања 1975. године)

25 мм; 1,97 g; ↓; Напукао.

DOC IV, 1.

243. Ав. Излизан.

Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 260; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (ископавања 1969. године)

28 мм; 2,68 g; ↓

DOC IV, 1.

244. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.
Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 263; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб. бр. 115, ископавања 1969. године)

23 мм; g; 2,39 g; ↓

DOC IV, 1.

245. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.
Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 266; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (ископавања 1969. године)

23 мм; 2,11 g; ↓; Напукао.

DOC IV, 1.

246. Ав.

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. У пољу, лево и десно, звезда.
Рв.

Манојло I, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион.

Инв. бр. 267; Ниш, Тврђава (ископавања 1981. године)

26 мм; 2,27 g; ↓

DOC IV, 1.

БУГАРСКА ИМИТАЦИЈА ТИП В (око 1200 – око 1202)

Неодређена ковница

билон трахеј

247. Ав. ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 142-6; Околина села Јелашница код Ниша

24 мм; 2,21 g; ↓

DOC IV, 2.

248. Ав. ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, sedi на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 142-19; Околина села Јелашница код Ниша

27 мм; 3,31 g; ↓

DOC IV, 2.

249. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, sedi на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. AA - ΔC / Π

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 144 - 4; Ниш

28 мм; 2,55 g; ↓; напукао.

DOC IV, 2.

250. Ав. Θ

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, sedi на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. Λ

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 145 - 1; Ниш

27 мм; 2,34 g; ↓; напукао.

DOC IV, 2.

251. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, sedi на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 145-3; Ниш

24 мм; 2,92 g; ↓

DOC IV, 2.

252. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. А / П

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 249; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 110, ископавања 1969. године)

24 мм; 2,78 g; ↓

DOC IV, 2.

253. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ДЕПОС

Исак II стоји спреда. Носи стему, дивитисион, оковратник, лорос и сагион; у десној руци скиптар с крстом, у левој анексикакија. У пољу, горе десно, Manus Dei.

Инв. бр. 256; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 30, ископавања 1966. године)

25 мм; 2 g; ↓; напукао.

DOC IV, 2.

БУГАРСКА ИМИТАЦИЈА ТИП С (око 1202 – око 1215)

Неодређена ковница

Билон трахеј

254. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 142-1; Околина села Јелашница код Ниша

26,5 мм; 3,09 g; ↓; напукао.

DOC IV, 3.

255. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 142-5; Околина села Јелашница код Ниша

27 мм; 1,97 g; ↓; напукао.

DOC IV, 3.

256. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 142-8; Околина села Јелашница код Ниша

24 мм; 1,43 g; ↓

DOC IV, 3.

257. Ав. X

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 142-9; Околина села Јелашница код Ниша

23,5 мм; 2,72 g; ↓

DOC IV, 3.

258. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 143-3; Околина села Јелашница код Ниша

26 мм; 2,95 g; ↓; напукао.

DOC IV, 3.

259. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 143-5; Околина села Јелашница код Ниша

23 мм; 2,88 g; ↓

DOC IV, 3.

260. Ав.
Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.
Рв.
Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.
Инв. бр. 143-6; Околина села Јелашница код Ниша
26 мм; 2,47 g; ↓
DOC IV, 3.
261. Ав.
Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.
Рв.
Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.
Инв. бр. 144-2; Ниш
28 мм; 1,45 g; ↓
DOC IV, 3.
262. Ав.
Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.
Рв.
Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.
Инв. бр. 144-3; Ниш
26 мм; 3,07 g; ↓; напукао.
DOC IV, 3.
263. Ав. Излизан.
Рв.
Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.
Инв. бр. 262; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 121, ископавања 1969. године)
25 мм; 2,77 g; ↓; напукао.
DOC IV, 3.
264. Ав. Излизан.
Рв.
Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.
Инв. бр. 261; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 99, ископавања 1969. године)
24 мм; 2,13 g; ↓; напукао.
DOC IV, 3.

265. Ав. Излизан.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 253; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 13, ископавања 1966. године)

22 мм; 1,47 g; ↓

DOC IV, 3.

266. Ав. X

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв. КО

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 255; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 32, ископавања 1966. године)

25 мм; 2,54 g; ↓

DOC IV, 3.

267. Ав. Излизан.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 254; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 24е, ископавања 1966. године)

26мм; 1,78g; ↑; напукао.

DOC IV, 3.

268. Ав.

Попрсје Христа са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Алексије III, лево и св. Константин, десно, стоје спреда. Носе стему, дивитисион, оковратник и лорос; између себе држе глоб са крстом; скиптар са лабарумом са стране.

Инв. бр. 258; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (ископавања 1969. године)

22 мм; 2,15 g; ↓ ; напукао

DOC IV, 3.

ЛАТИНСКА ИМИТАЦИЈА, ВЕЛИКИ МОДУЛ ТИП А (1204-1261)

Константинополъ

билон трахеј

269. Ав. ΘV

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв. ΔСС

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 145-2; Ниш

28 мм; 2,23 g; ↓; напукао.

DOC IV, 1.

ЛАТИНСКА ИМИТАЦИЈА, МАЛИ МОДУЛ ТИП А (1204-?)

Неодређена ковница

билон трахеј

270. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-3; Околина села Јелашница код Ниша

20 мм; 1,25 g; ↓

DOC IV, 30.

271. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-7; Околина села Јелашница код Ниша

24 мм; 1,78 g; ↓

DOC IV, 30.

272. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-11; Околина села Јелашница код Ниша

23 мм; 1,12 g; ↓; напукао.

DOC IV, 30.

273. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-12; Околина села Јелашница код Ниша

23 мм; 1,99 g; ↓; напукао.

DOC IV, 30.

274. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-13; Околина села Јелашница код Ниша

27 мм; 2,06 g; ↓

DOC IV, 30.

275. Ав. Излизан.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-14; Околина села Јелашница код Ниша

24 мм; 2,42 g; ↓

DOC IV, 30.

276. Ав. Излизан.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 142-15; Околина села Јелашница код Ниша

25 мм; 1,88 g; ↓

DOC IV, 30.

277. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоним, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 248; Ниш, лок. Гласија (ископавања 1975. године)

24 мм; 1,80 g; ↖; напукао.

DOC IV, 30.

278. Ав. Излизан.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр.250; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 110, ископавања 1969. године)

22 мм; 1,44 g; ↓

DOC IV, 30.

279. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 251; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 110, ископавања 1969. године)

21 мм; 1,34 g; ↓

DOC IV, 30.

280. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 252; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 110, ископавања 1969. године)

20 мм; 1,14 g; ↓; напукао.

DOC IV, 30.

281. Ав.

Богородица са нимбом, у туници и мафориону, седи на престолу са наслоном, спреда. На грудима држи медаљон са ликом Христа.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди стоји спреда. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију.

Инв. бр. 147; Ниш

24 мм; 1,48 g; ↓; напукао.

DOC IV, 30.

ЛАТИНСКА ИМИТАЦИЈА (1204-1224)

Солун

билон трахеј

282. Ав.

Попрсје Христа Емануела са нимбом, у туници и колобиону, спреда. У левој руци држи свитак.

Рв.

Владар у стеми, дивитисиону и хламиди, стоји спреда. У десној руци држи скиптар са лабарумом, у левој глоб са крстом.

Инв. бр. 142-20; Ниш

28 мм; 1,77 g; ↓; напукао.

DOC IV, 25.

ЈОВАН III ДУКА БАТАЦ (1221-1254)

Магнезија

номизма хиперпирон

1232-1254?

283. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље. Лево, изнад трона +.

Рв. Т / П / Ф

Јован III, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда.

Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; на оковратнику • + •. У десној руци држи лабарум, у левој анексикакију. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: МР- ΘV.

Инв. бр. 16; Ниш, РР Завод

29 мм; 4,61 g; ↓; пробушен.

DOC IV, 4f вар.

284. Ав.

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље.

Рв. Т / П / Ф / V

Јован III, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда.

Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци лабарум, у левој анексикакија. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: МР- ΘV.

Инв. бр. 1; Околина Пирота

25 мм; 4,15 g; ↓

DOC IV, 5.

285. Ав. IC - XC

Христ са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, спреда. У левој руци држи јеванђеље.

Рв. Ιω / Δε - Т / Π / ΦΥ / Ρ / Γ

Јован III, лево и Богородица која га крунише, десно, стоје спреда. Владар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; у десној руци лабарум, у левој анексикакија. Богородица са нимбом, носи тунику и мафорион. У пољу: МР- ΘΥ.

Инв. бр.181; Ниш

28 мм; 4 g; ↓; пробушен.

DOC IV, 5.

Библиографија: *Археолошко благо Ниша*, 2004, 272.

ТЕОДОР АНЂЕО (1224-1230)

Солун

аспрон трахеј номизма билон

1227/28?

286. Ав. ΠΙ ΔΗ
ОС МН
ΡΙΟС

Св.Диметрије са нимбом, седи на престолу без наслона, спреда. Носи тунику, грудни оклоп и сагион; у десној руци балчак, у левој корице мача који је положен на колена.

Рв. CΔϵ

Полуфигуре Теодора Анђела, лево и Богородице са нимбом, десно, спреда. Цар носи стему, дивитисион, оковратник и лорос; Богородица у туници и мафориону. Између себе држе патријашијски крст; у десној руци цар држи скиптар са крстом.

Инв. бр. 259; Ниш, лок. Св. Пантелејмон (гроб бр. 54, ископавања 1969. године)

30 мм; 2,68 g; ↓; напукао.

DOC IV, 9.

Исправка

Приликом мерења византијског новца за публикавање у каталогу изложбе *Археолошко благо Ниша* (2004. г.) добијене су погрешне вредности, услед квара дигиталне ваге који је установљен накнадно. Тачне вредности су:

код инв. бр. 18: 4,38 g уместо 4,78 g.

код инв. бр. 234: 1,18 g уместо 1,29 g

код инв. бр. 157: 4,48 g уместо 4,88 g

код инв. бр. 171: 4,27 g уместо 4,66 g

код инв. бр. 223: 4,43 g уместо 4,83 g

код инв. бр. 21: 4,36 g уместо 4,75 g

код инв. бр. 120: 4,20 g уместо 4,58 g

код инв. бр. 139: 4,25 g уместо 4,64 g

код инв. бр. 181: 4 g уместо 4,48 g

Vesna Crnoglavac

**BYZANTINE COINS (1118-1261) FROM THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ**

S u m m a r y

This paper represents a continuation of the catalogue of Byzantine coins in the National Museum in Niš, presenting the coins issued from John II Comnen (1118-1143) until Latin Imitatives (1204-1261). In the first part of the catalogue - Addenda are presented three specimens of coins from the 6th century that Museum obtained in 2007.

Translated by author

193

194

195

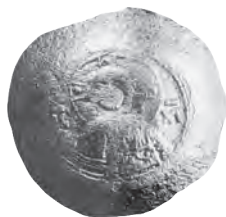
196

197

198

199

200

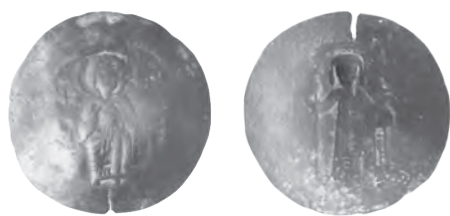

201

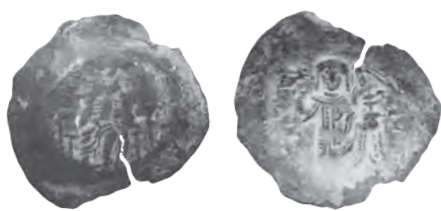

202

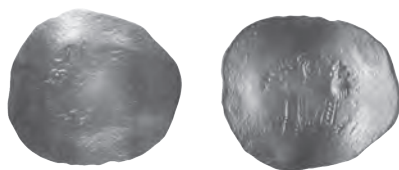
203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

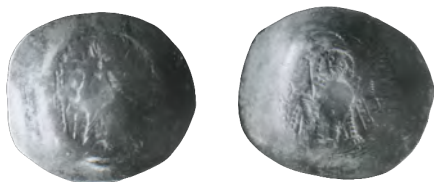
226

227

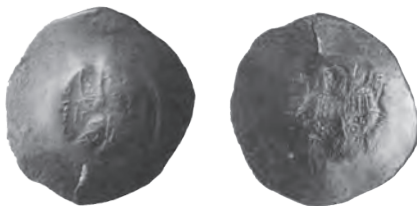
228

229

230

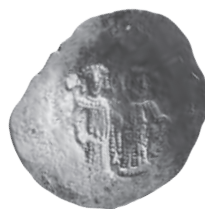
231

232

233

234

235

236

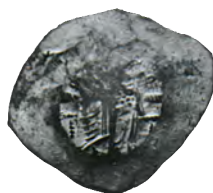
237

238

239

240

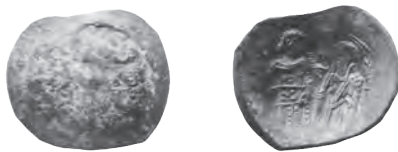
241

242

243

244

245

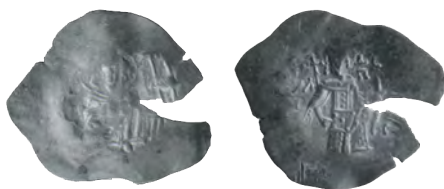
246

247

248

249

250

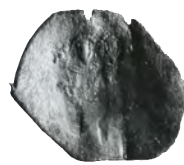
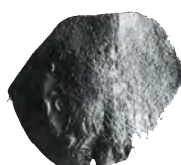
251

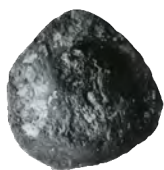
252

263

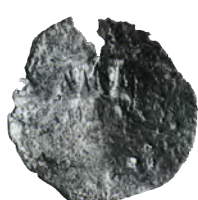
264

265

266

267

268

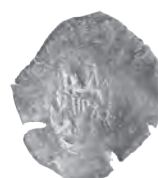
269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

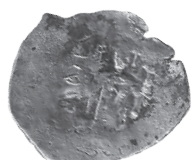
279

280

281

282

283

284

285

286

ЕТНОЛОГИЈА

ETHNOLOGY

ДУВАН И НИШ У 19. ВЕКУ

Дуван и његово коришћење, спадају у једну од оних појава које су заузеле значајно место у културној историји средине где се употребљавао, а свуда је, неспорно, изазивао промене у друштву. Више аутора¹, бавећи се испитивањем различитих тема које се односе на дуван, наводе да је он био познат и старим цивилизацијама. Поновићемо укратко само неке већ познате податке из историје дувана. Предпоставља се да је узгајан још у првом веку наше ере у области Табаско на територији Мексика. Од Европљана запажен је приликом открића Америке, па се пушење и промет дувана ширио из Шпаније и Португалије по целој Европи, а из Турске на Исток све до Кине и Јапана.²

Забележено је да је у Отоманско царство донет 1600/01. год. а прве белешке о дувану у српским крајевима потичу од Француза Лефевра. Пролазећи кроз Прокупље 1611. год. он је запазио Турке који седе испред дућана пушећи дуван уз кафу.³

На ширење дувана у великој мери утицало је и веровање да је он лековита биљка корисна за лечење разних болести: главобоље, зубобоље, кијавице, стомачних болести, чирева, рана, да лечи мане срца, астму, а служи и у разним култним радњама. Убрзо он постаје најмасовније средство за уживање, заступљено у форми пушења, ушмркавања и ређе жвакања. Користе га сви друштвени слојеви, мушкарци и жене, стари и млади, богати и сиромашни. Његовом брзом ширењу доприносе и ратови вођени у том периоду, а многе државе тада уочавају свој интерес и подстичу његову употребу.⁴ Поред бројних обожаваоца појављују се и многобројни противници, када почињу да се доносе забране и примењују мере кажњавања за уживаоце дувана. У Османском царству разлози забрана били су различити. Сматрало се: да је дуван непријатног мириса, да омамљује, изазива лењост, расипништво, наклоност према греху, да прља, да су га донели странци, да мучи друге, а страховало се највише и од пожара због дрвених кућа у којима се живело. Султани у 17. веку прибегавају

¹Б. Бабић, *Прибор за уживање дувана из колекције дуванског Музеја – Прилеп*, каталог изложбе, Ваљево 1980; В. Мијатовић, *Дуван и српска држава у 19. веку*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2006; С. Д. Тодорић, *Историја дувана*, Нова зора, календар - алманах, Београд, 1925, 149-153; А. Фотић, *(Не)оспорно уживање: Појава кафе и дувана*, у ед. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд, 2005, 261-301.

²Б. Бабић, исто, 1.

³А. Фотић, исто, 268.

⁴Б. Бабић, исто, 2.

драстичним казнама: вешањем на лицу места, пребијање носа чибуком и др. Слично је било и у Европи где су папе у Ватикану и владари држава доносили многобројне мере забрана и казни: уводе се затвори за пушаче, забрањује пушење ван куће, кажњава се различитим врстама сакаћења и др.⁵

И из тештера нишке митрополије, за 1728. год. види се да, и кад је дозвољено пушење је сматрано ипак неморалним.⁶

Упркос забранама, поједине државе ради повећања својих прихода, проглашавају га корисним и подстичу његову употребу. Шпанија 1611. год. уводи порез на дуван, Енглески краљ 1619. год. трговину дуваном уврстио је у краљевски монопол, а Француска од 1629. год. уводи царину на извоз дувана.⁷

Дуван у 19. веку још масовније улази у употребу чему свакако допринио и отварање кафана - јавних простора, где се у доколици уз разговор пуши и пије кафа.⁸

Док су у Османском царству поред мушкараца пушиле и жене, у западној Европи то је сматрано неморалним. Обично су то чинили војници, морнари, лучки радници, проститутке, а виши сталеж, верујући да је то отмено, ушмркивао је бурмут – дуван у праху.

У Србији 19. века *дуванили*, *чурили*, *пили тутун* су углавном старији мушкарци по варошима. Било је непристојно да жене пуше јавно, иако се међу дамама сматрало отменим *пушити као Турчин*. Крајем 19. века српски монопол пропагирао је пушење међу женама, правећи посебне цигарете за њих. Оне ће слободно уживати дуван тек у периоду између два светска рата.⁹

Колико се овај *стари порок*, упражњавао у Нишу у другој половини 19. века, какве су биле навике и менталитет старих Нишлија, сазнајемо из упечатљивих документарних описа у делима књижевника С. Сремца¹⁰ и Јелене Димитријевић¹¹.

⁵ А. Фотић, исто, 285-288.

⁶ А. Фотић, исто, 92.

⁷ Б. Бабић, исто, 6.

⁸ А. Фотић, исто, 271.

⁹ Б. Мијатовић, исто, 19.

¹⁰ У Сремчевој *Ивковој слави* више од десетак страна посвећено је расправи о пушењу и страсти за дуваном. Његови јунаци истичу како је пушење *слађе од сваког слатка, да нема ничег слађег на свету од пушења а и да није штетно по здравље*. Газда Ивко уз славско послужење нуди госте стално дуваном и цигар папиром. Видети: С. Сремац, *Ивкова слава*, СКЗ, Београд, 1899, 32-44;

¹¹ Занимљиви описи разговора о дувану и пушењу цигарета, о младиној спреми Туркиње Хајрије, где су између осталог изузетно урађене дуванкесе, указују на многобројне навике и обреде које су старе Нишлије преузеле од Турака. Видети: Ј. Димитријевић, *Писма о Нишу, о харемима*, Дечије новине, Г. Милановац, 1986, 48, 49, 109.

Владавина Турака, поред осталог, у Ниш је донела и нову пољопривредну културу, дуван – *тутун*. Гајили су га углавном Турци на својим феудалним поседима првенствено за личну употребу. Касније се узгајао и по селима, али слабије, за разлику од варошких атара где се број засада стално увећавао. Убрзо он постаје и значајна трговачко–извозна биљка за Ниш и околину. Колико се дуван, поред осталог, извозио за Србију можемо пратити из царинске евиденције алексиначке *ђумрукане*-царине. Године 1834, Турци, осим другом робом, тргују и дуваном и лулама са Србијом. Те године Ибрахим Нишлија извезао је 9 товара дувана *џума*. Према тефтерима извоз дувана се стално повећавао, па 1837. год. Осман Алић извози 6 товара дувана, Сали Мехмедов 9 товара дувана, Рашид Ибраимовић 13 товара дувана и лула, Ибрахим Усаинових 24 товара дувана и Ибрахим Алиловић 15 товара дувана. Станко Ђорђевић, трговац из Ниша, 1840 год. у два наврата платио је *ђумрук* на 70 ока дувана *простог*. Следеће 1841. год. у протоколу је уписано да: Асановић извози у Србију 10 товара дувана *бопца*, 5,5 товара дувана *џума*, Мула Мустафа 8 товара дувана *џума*, Абдурахман Мухатовић 6,5 товара дувана *џума*, Станко Деспотовић, 13 ока дувана и Илија Миљковић један товар дувана *џума*. Следеће 1842. год. Алија Усејинових извози 5,5 товара дувана *простог*, Станко Ђорђевић, поред друге робе извози у два наврата, једном 7 кила дувана *џуме*, а други пут 6 товара дувана *џума*. Мула Бећир извози 220 ока дувана *џума*, а Емин Медовић 93 оке. У изводу протокола за 1843. год. уписани су Мемет Салин са 1200 ока дувана *џуме* и Мемед Еминов са 720 ока. Јеврејин Јаков Аврамов 1844. године извози 480 ока *џуме* и Станко Ђорђевић 400 ока дувана *џуме*.¹² Из података о извозу те године у Србију је увезен дуван у вредности од 425.000 чаршијских гроша и налазио се на трећем месту, после соли и зејтина, као извозна роба. Извоз и даље расте па 1845. год. достиже вредност од преко милион чаршијских гроша. Дуван се мерио на килограме, оке и товари, а извозио се као *прост* - у листу, или спремљен за коришћење – *крижан*. Од дуванских сорти најпознатије су биле *џума* и *бошча*, која се и највише трошила поред *просече*, а то су биле и најскупље сорте дувана. Цена овог дувана била је тада 300 гроша за сто ока.¹³ У подацима о извозу запажа се да су се гајењем и трговином дувана бавили углавном Турци, а трговали су Јевреји, Јермени па и Срби. Иначе у Нишу током прве половине 19. века, све до ослобођења основ градске привреде чинили су углавном занати потребни да задовоље оријентални начин живота и трговина која је била оријентисана према северу, Србији и Европи, извозећи сировине. Због све веће употребе дувана били су развијени и занати за његову производњу као и за израду прибора за коришћење. Почетком XIX века у Нишу је постојао и

¹² Д. Милић, *Нишка привреда у првој половини 19. века*, Зборник 10, Народни музеј, Ниш, 2001, 154-169

¹³ С. Андрејевић, *Сто година фабрике дувана Ниш*, ООУР Фабрика дувана Ниш, Ниш, 1985, 2.

дуванцијски Еснаф.¹⁴ Дуван се продавао у посебним дуванцијским радњама заједно са пушачким прибором. Могао се купити и на вашарима по Србији, које су нишки трговци и занатлије посећивали, затим од *торбара* (страних трговаца) који су долазили у Ниш и других трговаца. Занатом и трговином бавили су се Турци, Јевреји, Јермени и грчко-цинцарско становништво груписани по градским четвртима - *махалама*. Срби су постепено почели да се укључују у те послове, да би их после ослобођења од Турака потпуно преузели.

У Нишу, након ослобођења и припајања Србији, у производњи дувана се ништа није битно променило. И даље се дуван гајио слободно и неопорезовано, у мањим и већим количинама. Сељаци су осушен и укалупљен дуван продавали мајсторима аванцијама - дуванцијама који су га прерађивали крижањем помоћу посебног авана, ферментисали, сортирали и продавали. Некада су и саме аванције садиле дуван углавном у већим количинама - *накрупно*. Сadio се и даље највише турски дуван, јер су пушачи навикли на њега, а који је у односу на српски био бољи, па су му и цене биле веће. У почетку се пушио само крижани дуван уз кога се продавао увозни цигарет папир. Касније су аванције ручно правиле цигарете.¹⁵ Производња и увоз били су лична иницијатива трговаца и малих произвођача, па прерада и промет нису били раздвојени.

Занатске радионице, где су цигарете израђиване ручно, називане су фабрикама, па 1879. год. дуванција из Београда, Димитрије Марковић отвара у Нишу филијалу своје фабрике. У огласу он наводи, да овде може да се купи прави турски дуван и немачке цигарете - *хаване*, које је он и за двор израђивао. Међутим, већ после неколико месеци, престаје са радом фабрика и њена филијала у Нишу, јер он удружује свој капитал са трговцем Нафусовићем па заједно оглашавају нову фирму и филијалу у Нишу као *Прву српску фабрику цигарета*, која поред турског, користи *американски* и *шпански* дуван. Остале занатске радионице – фабрике, у Србији их је било 1000, прерађивале су само домаћи дуван јер је увоз био ограничен и првенство при увозу имала је поменута фабрика. И поред развијене производње дувана и прераде у цигарете оне су и даље увожене из иностранства. Само је новембра 1881. год. увезено из Турске 10.419 килограма, а из Америке 51 килограм дувана и цигарета.¹⁶ Ради сређивања стања на хаотичном тржишту и повећања државних прихода донето је низ закона. Закон о трошарини 1881, са допунама истог 1882, Закон о трговини дуваном 1884. На скупштини Србије одржаној у Нишу 1885. донет је Закон о монополу дувана, по коме се контрола над производњом, прерадом и трговином сматрала државном, с тим да се право може уступити појединцу или друштву. Чуvari монопола водили су рачуна о законским дозволама, али су и поред тога била честа шверцовања дувана и бесправне садње. Култивисањем дуванских сорти од

¹⁴ Н. Вучо, *Распадање Еснафа у Србији*, књ. 1, Београд, 1954, 279.

¹⁵ С. Андрејевић, исто, 4.

¹⁶ С. Андрејевић, исто, 5.

1886. год. домаће врсте потискују турски дуван, па Ниш са околином у време успостављања монопола, представља подручје са највећом производњом дувана. После спајања дела алексиначког округа у нишки, њему припада посебно место и 1897. године производња износи 87 процената укупне производње у Србији. Захваљујући повољним природним условима у самом градском атару Ниша 1889. било је засађено 11 хектара и 22 ара, а на ширем подручју нишког среза 36 хектара и 27 ари дувана. У производњи највише предњачи село Медошевац.¹⁷ Дуван у нишком округу сади се чак и у неким изразито виноградарским подручјима и постаје фактор сигурности, а и могућност зараде сиромашном становништву.

На основу Закона о монополу, монопол дувана уступљен је *Лендер* банци из Беча на период од 50 година. Она је 1885. год. подигла примитивну фабрику у Београду, где је крижан дуван помоћу четири ручне машине и 90 авана. Србија 1889. године ради увећања својих прихода откупљује монопол и фабрика постаје државна.

По налогу српске владе због ратних опасности, пресељена је у Ниш 1914. год. у стовариште непрерађеног дувана које постоји још од 1885. год. После рата 1919. год. Влада одлучује да ова фабрика обнови и настави рад у Нишу. Фабрика се организује, повећава принос. Те године испоручено је тржишту близу 2,9 милиона килограма крижаног дувана и преко 105,5 милиона цигарета.¹⁸ Затим почињу припреме 1923. год. за изградњу модерне фабрике, а маја 1930. год. Фабрика дувана на Црвеном Крсту почиње са радом, развијајуће се до данашњих дана.

Прибор за пушење

Упоредо са ширењем дувана појављује се потреба и за различитим пушачким прибором. Већи број предмета за пушење чува се у Музеју и представља део материјалне културе Ниша из 18, 19. и прве половине 20. века. Уобичајени предмети коришћени за ту намену биле су пре свега: разне врсте лула и чибука, наргиле, муштиккле, бурмутице, кесе за дуван, табакере, кутије за шибице и др. Већина тих предмета имала је одлике оријенталне културе тог времена. Било је и оних производа насталих у аустроугарским и немачким радионицама, а куповали су их већином припадници новоформиране грађанске класе у ослобођеном Нишу.¹⁹

Израдом тих предмета бавиле су се разне занатлије: лулације, чибукције, кујунције, прстенције, дрводеље и др. За њихову израду коришћени су различити материјали и технике израде. Украшавање је било од једноставног, до богато украшеног, или декорисаног предмета најразличитијим ликовима, мотивима и сценама, у стилу и по укусу

¹⁷ С. Андрејевић, исто, 11.

¹⁸ С. Андрејевић, исто, 10.

¹⁹ М. Крижанац, *Ars Fumandi*, Каталог изложбе, Музеј примењене уметности, Београд, 2007, 24-25.

времена. Као део мушке ношње нишких чорбација у 19. веку, прибор за пушење представљао је статусни симбол, па се често и наслеђивао. Такође је био и важан модни детаљ *европске* ношње.

Најраспрострањенији начин употребе дувана било је пушење на лулу, коју су Турци, заједно са дуваном, донели на Балкан. Прве у употреби биле су глинене луле оријенталног типа. Најстарије су биле малих димензије јер је дуван био скуп, а постављале су се на крај дуге цеви – *камиша*, тако да се обликовао *чибук*. Често су се мењале јер су се ломиле пошто су биле ослоњене на земљу. Израђиване су од fine пречишћене глине у разним бојама од јарко црвене, беле, светло окер и црне. Обликовале су се у калупима у различите облике и величине. Највећи број лула имао је облик стилизованог или природног цвета нарциса, а могле су бити у облику чалме, филцана, бурета, и др. (сл. 1) Најједноставније нису биле украшаване и биле су слабијег квалитета, за разлику од бољих, које су биле украшене украсима у виду уреза, линија и других геометријских шара. Најлепши примерци лула имали су печат мајстора у облику минијатурног монограма и биле су најскупље.²⁰

Сл. 1 Лула / Pipe

Производња глинених лула била је дуготрајна (17-19. века) и велика. Поуздано се зна да су у Нишу, према археолошким налазима у Тврђави,²¹ постојале радионице за израду глинених лула. Колико је била велика потрошња сазнајемо из података из алексиначког *ђумрука*, где су поред дувана извожене и глинене луле, па чак и земља за њихову израду. Тако је 1834. поред дувана извезено 700 лула, 1837. год.

вероватно више од 300 лула, јер се за друге извознике не наводи број. Године 1841, 3000 комада лула црвених и 2000 црних, а већ 1842. извоз је порастао на 14.800 комада лула. Следећи податак из протокола прихода *ђумрукане* за 1843-44. год. је 6.000 лула. Занимљиво је да се поред лула извозила, у неколико наврата, и земља црвеница за израду лула.²²

Осим керамичких израђиване су луле и од других материјала, дрвета, олова, месинга, сребра. Највише су биле у употреби луле од разних врста дрвета, различитих облика и величина, мањих и већих, једноставно или богато украшених. Луле су израђиване и од камена, порцелана и морске

²⁰ М. Станчева, *О производњи керамичких лула у Бугарској*, Зборник Музеја примењене уметности, 19-20, Београд, 1975-76, 129.

Сл. 2 Лула / Pipe

Сл. 3 Лула с камишем / Pipe with stem

пене – *мершама*. (сл.2) Луле од *мершама* истицале су се својом богатом рељефном декорацијом са представама сцена из лова, различитим рељефно урађеним ликовима што је била одлика европских лула, које су називане краљицом међу лулама. Израда лула од *мершама* била је доста скупа, па су оне биле доступне само богатијем слоју друштва.

Својом лепотом посебно су се издвајале сребрне луле, богато украшене филигранским радом, које су израђивале чувене нишке кујунције. Тако је један од њих Стаменко Јоцић, израдио неколико таквих лула и муштики за изложбу у Паризу 1900. год. и изазвао одушевљење посетилаца.²¹ За луле су прављени *камиши* од различитих врста дрвета, краћи или дужи, једноставни или декорисани. Дужина неких достизала је од 15 см до чак 130 см. Краћи су били повијени, а дужи прави. Крајеви су им се завршавали наусницом од ћилибара, рога или кости. (сл.3) Уметност пушења на лулу задржала се све до данас и представља задовољство које пушачи посебно цене.

²¹ Цела колекција глинених лула настала је од предмета нађених приликом археолошких ископавања 1956, 1958, 1963.

²² Д. Милић, исто, 154 - 169.

Сл. 4 Наргиле/ Nargiles

Пушење на такозване водене луле, било је код Турака често. Називане су различито. Из Персије је стигао назив наргиле и он се одомаћио у земљама које су биле под турском влашћу. (сл.4) Њихов основни део био је стаклена или порцеланска боца која се пунила до пола водом, затим део за паљење дувана и савитљиво црево на чијем је крају писак – *такум*. Сматрало се је да је пушење на овај начин најмање штетно јер се водом хладио дим, а имао је и другачији укус. У боцу су често додавани и разни зачини ради укуса па и наркотици. Израда је била различита. Било је скуних раскошних наргила богато украшених, које су користили имућни, али и једноставних²⁴ од материјала нађених у природи. Приликом посете Нишу после 1878. Ф. Каниц са жаљењем записује да у кафанама нема више Турака који спокојно пуше на чибукe и наргиле.²⁵

Дуван се носио у врећицама – дуванкесама. Могле су да их праве домаћице или мајстори од разних материјала: животињске бешике, чоје украшене везом од перли и конца, сатена са златовезом рађене за богате грађане.

Када су цигарете почеле да се употребљавају, почетком 19. века, у употреби су биле различите врсте цигарлука-муштики. Оне су израђиване од разних врста материјала, а њихова израда изискивала је познавање више техника. Дрвене су могле бити: праве, дугуљасте, без украса, једноставније, или декорисане

Сл. 5 Цигарлук/ Cigarette Holder

²³ В. Душковић, *Пут дувана у Србији*, Каталог изложбе, Етнографски музеј, Београд, 2006, 27.

²⁴ Занимљив опис једних наргила испричала ми је колегица др Љ. Гавриловић. Она је у Кунсткамери у Петербургу 2006. год. видела изложене наргиле направљене од пластичног црева за довод горива и пластичне флаше од 2 литре *Coca-Cole*. Оне сјајно показују како се народ сналазио у општој немаштини и на који начин може себи да пружи задовољство.

²⁵ Ф. Каниц, *Србија*, књ.2, СКЗ, Београд, 1958, 151.

урезивањем или бојењем. Свакако су најлепше оне прављене од сребра и ћилибара украшене мотивима рађеним различитим техникама. Израђивали су их кујунџије, а нишки мајстори у 19. веку били су међу најбољима.²⁶

Кујунџије су израђивали у техници филиграна и веома декоративне сребрне кутије за цигарете-табакере (сл. 6), кутије за шибице, машице за цигарете, које су богато украшаване и биле намењене женама, а служиле су за хватање цигарета.

Од краја 19. века као важан модни детаљ ношена је табакера која је често била луксузно израђена са утиснутим монограмом или полудрагим каменом. Било је оних који нису пушили дуван, већ су ушмркивали бурмут. То је био осушен и самлевен прах дувана прављен од квалитеног, али понекад и од лошијег дувана. У Западној Европи ушмркивање бурмута било је привилегија богатијег становништва док у Османском царству њега су користили и богати и сиромашни, само што је био различитог квалитета. Бурмут се држао у посебним кутијама – бурмутицама. (сл. 7) За богате су израђиване од племенитих метала са полудрагим каменом, док су сиромашни користили једноставне, од дрвета и пресованог папира.

Сл. 6 Кутија за цигарете / Cigarette case

Сл. 74 Кутија за бурмут/ Snuffbox

²⁶ В. Душковић, исто, 31.

На крају, намеће се могућ закључак да се и данас став о овом веома раширеном друштвеном феномену није променио у односу на ранији период. Пушење почетком 20. века, постаје један од симбола ослобађања личности и једнакости међу половима. Тада је употреба дувана велика, а корист држава, компанија и појединаца огромна. Крајем века, слика се мења. Пушење почиње да представља знак неодговорног и некоректног понашања, а по мишљењу лекара оно *убија*. Заstraшујуће делују последњи плакати Министарства здравља Србије на коме су исписани разни статистички подаци о штетности дувана. Забране су све веће па се и законом регулишу.

Ипак страст за пушењем не престаје. Пушачи и даље уживају и не одричу га се, без обзира на многобројне кампање. Пушење постаје знак отпора.

Као и увек интереси произвођача су велики и они не престају са радом. Чак се светска и европска заједница уједињују против шверца дувана, због бојазни од губитка велике зараде.

Прича се и даље наставља, а магична моћ капитала, увек изнова, ствара нову слику о дувану.

Ljiljana Tojaga Vasić

TOBACCO AND 19TH CENTURY NIŠ

S u m m a r y

Tobacco and its use are a phenomenon that plays a prominent role in the cultural history of the community making use of it. The Europeans first learnt about it at the time of the discovery of America; there are records indicating that it was introduced in the Ottoman Empire in 1600-1601. The first records on tobacco in the Serbian lands were made by the Frenchman Lefevre who, on the occasion of his passing through Prokuplje in 1611, noticed the Turks smoking while sitting in front of the local stores. The fact that it was believed to have some healing properties affected its fast spread, although it was also used for the pure enjoyment of it. However, tobacco soon starts being banned which was justified by numerous reasons. Regardless of the bans and disputing, the use of tobacco becomes a mass phenomenon in the 19th century. As far as Niš is concerned, tobacco was at the beginning raised by the Turks on their feudal estates for personal use, but as early as in the early 19th century it became a significant trading-export plant. It was exported either raw - in leaf, or ready for use – *križan*. The exported tobacco sorts included oriental tobaccos – *džuma* and *bošča*. Tobacco was rarely sowed in villages, while the number of plants in the urban grazing land kept increasing. Until the liberation, it could be bought at the fairs and markets across Serbia visited by Niš merchants and craftsmen, or from traveling vendors (foreign merchants) and other tradesmen. After the liberation the production and import depended on the merchants' and small-scale producers' personal initiative. The craft workshops where tobacco was cross-bred and where the cigarettes were made manually were called factories. A branch of one such factory called the First Serbian Cigarette Factory was opened in 1879 in Niš by Dimitrije Marković, a tobacco merchant from Belgrade. As tobacco proved to be a source of increasing profit, the state passed a series of laws and introduced monopoly on tobacco production, processing and sale. In 1885 the Tobacco Factory was founded in Belgrade which became a state property in 1889. Because of the threat of war the Serbian Government moved to Niš in 1914; in 1918 the Government made a formal decision to keep the said factory in Niš and to let it restore its operation there. It took a long time and a lot of persistence for Niš to become a tobacco production center and to build a modern factory. The spread of tobacco use gave rise to a need for different smoking accessories. The widest spread way of smoking involved the use of pipes that the Turks brought to the Balkans together with tobacco; the first pipes to be used were oriental clay pipes. Beside clay, pipes were made of various other materials such as stone, metal, iron, bronze, silver, wood, spray – *meerschäum*. Niš coppersmiths proved to be particularly skilled in making cigarette-holders, cigarette-boxes, match boxes, etc. Narghile, or water-pipe smoking was extensively practiced by the Turks. When cigarettes came into practice, there was a rising need to make different kinds of cigarette-holders of various materials which required knowledge of different techniques. Tobacco was often inhaled rather than smoked - snuff. In order to keep such smokeless tobacco, called snuff, special boxes were made – snuff-boxes. For wealthier people they were made of precious metals with semiprecious stones.

The attitude about this very widely spread social phenomenon has not changed even today. Smokers still smoke in spite of numerous bans and anti-smoking campaigns. The tradition of tobacco use continues.

ПРОФЕСИОНАЛНО СТОЧАРЕЊЕ ЦРНОВУНАЦА (ГРКА, ЦИНЦАРА) КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА И ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА НА ПРОСТОРУ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Друга половина 19. века на простору јужне и југоисточне Србије, запамћена је по бројном сточарству, производњи млека и млечних производа бијеног сира, масла, качкаваља, вурде. У овом раду ћемо се позабавити историјским и друштвено-економским околностима које су утицале на развој сточарства и израду млечних производа и дати кратак осврт на садашње стање у сточарству на обронцима Старе планине тј. пиротског Горњег Висока.

У новоослобођеним јужним и југоисточним крајевима Србије након ратова за ослобођење 1876-78. год, према писању историчара, главно занимања становништва било је сточарство и екстензивна пољопривреда. Сточарством су се искључиво бавили мештани планинских села и узгајали велики број крупне и ситне стоке (говед, коњи, магарци, овце, козе, свиње). Њима су се крајем 19. века придружили Цинцари, Грци са Пинда и других крајева Грчке тзв. Аромуни, Саракачани, Црновунци, Ашани, професионални сточари који су узгајали бројна стада оваца, коза, коња и магараца на планинским суватима Старе и Суве планине, Чемерника, Варденика, Стрешера и Копаоника у централној Србији. Ове планине обилувале су богатим пашњацима са којих је обезбеђивана сточна храна за месне потребе, а вишак су користили за своју стоку професионални сточари Црновунци. „Ако Висок није за усева он је богат пашом за стоку. Тамо има много више паше него што треба за домаћу стоку”¹.

Славни турски паша, Митхад (1861-64), је за време своје владавине Пиротом неколико пашњака огласио за државно добро и давао их под аренду трговцима стоке и сточних производа и Црновунцима. Били су то велики пашњаци од Бабиног зуба до Сребрне на Старој планини (Белан, Вртоп, Међа-планина, Бата, Понор, Говешко Лице, Широке луке, Јавор, Сировичица, Слап, Тупанац, Равници, Мала Пољана, Мучи-баба, Прелесје и Сребрна.²

Српска власт је наслеђено стање задржала и наставила да издаје пашњаке у најам, али и подстицала настањивање македонских номадских пастира па је тако један заселак на Понору (1471 м) назван Црновунци.³ Највиши висински пашњаци налазили су се на заравнима брда.⁴

Црновунци (Каракачани) били су балкански сточари пореклом Грци и Цинцари. Они са бројним стадима оваца, коња и магараца лети живе на планинама са породицама, а зими силазе у долине Беле Паланке, Добрича

¹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, 255.

² наведено дело, 244.

³ Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво*, Друга књига, Београд, 1985, 235.

⁴ наведено дело, 235.

или низ Јужну Мораву где нађу сено за своју стоку. Зову се Црновунцима зато што су чували црне овце, које су сматране отпорнијим од белих за балканску оштру климу.

Потичу из Епира, предела Загор-загорје са 44 села која су подједнако настањивали Грци и Цинцари. Историјски извори бележе да је Загорје раселио турски Али Паша Тепеденли, пошто је спалио многа њихова села те су се они настанили широм Балкана. Многи су се са својим стадима и породицама настанили по македонским, српским и бугарским планинама. Ту се рађају, одрастају, жене и удају и умиру (сахрањују). Били су писмени, а писање су учили једни од других. Често се у планини могао срести Црновунац обучен у одећу за сирове планинске услове, са пиштољем за одбрану од дивљачи и са дивитом за појасом.⁵

М. Милићевић је забележио да је 1881. године у Слапу било двадесет црновунских породица, у Топлом долу 10, у Засковцима 10, у Белој Паланци 20, на Копаонику 15, Црној Трави 14 и Врањској нахији 20, што укупно износи 109 породица. Они су чували око 28-30000 оваца и око 1500 коња. Црновунаца је било и у Топличком округу на планинама Голаку и Пасјачи (25 породица) са 3-4000 оваца и 300 коња. Димитрије Дроза на Бачији на Слапу спрема годишње 7-8000 ока качкаваља. Качкаваљ су држали у узаној плотари од прућа на дрвеним полицама, а у дрвеним кацама сир, чабровима масло и други бели смук. Качкаваљ, сир и вурду продавали су трговцима који су ове производе извозили у Цариград и Једрене.

Овце музу по бачијским обичајима, а посебно се веселе, певају и пуцају кад острижу прву овцу. Са собом воде крупне псе који су им одбрана од вукова, али не и медведа.⁶

Црновунци су се радо задржавали на Родопима, јужним падињама Копаоника, на античком Олимпу, централном делу Балкана и другим травнатим планинама. У Србији у топличком, пиротском, врањском и нишком округу било је око 135 македонско-влашких породица са око 34000 оваца и 1900 коња.⁷

Црновунци, сточари су на планини остајали до 13. новембра када су се спуштали у села, храном богатих речних долина Нишаве, Мораве, Топлице где су остајали до Ђурђевог дана када су кретали поново пут планина.⁸

У пиротском округу, површине 2.419,4 km², сточарство је било главна привредна грана. По попису из 1905. године, било је 202 127 оваца, 7928 коза, 14603 свиње, 8950 коња, 37630 говеда, 83 бивола, 124 магараца и 7542 кошнице пчела.⁹

⁵ наведено дело, 244.

⁶ наведено дело, 245.

⁷ наведено дело, 220.

⁸ наведено дело, 223.

⁹ наведено дело, 236.

Црновунци су пашњаке узимали од државе под закуп, тако да је на планини Варденику (1637 m, јужна Србија) своја стада од 15000 оваца и 200 коња, напасао кнез Ванђел Мариоловић за 300 дин годишње¹⁰.

Кад стигну на планину, мушкарци секу буково дрвеће од кога жене вешто праве за сваку породицу посебну колибу. За три дана село је „готово”, а стада се распоређују у букове шуме богате растињем.

Од сто литара млека добијају 9,5 kg качкаваља и 0,3 kg масла. За производњу качкаваља млеко се подсири тако што се на 600 литара стави 1/3 јагњећег желуца као сириште. После једног сата маса се притиска платном разапетим на обруч, а вода која прође кроз њега одстрани се. Преостала маса притиска се камењем, сече у мање комаде, који се у једној корпи потапају на минут у кључалу воду. Потом се омекшала маса меси рукама док не постане компактна, без бразди, а затим разлива у округле дрвене калупе. Погаче качкаваља даље се шест пута сваког трећег дана соли и перу хладном водом, након чега су употребљиве за исхрану.¹¹

У овим крајевима овце се углавном чувају помешане на бачији, или како каже В. Николић „заједничко чување ситне стоке и мужа, зове се бачување“.

Бачије могу бити мање или веће. Мање формирају по неколико домаћинства са укупно 200-300 бржава и мало коза и музу их, а млеко продају трговцима за израду качкаваља. Овај вид чувања стоке нарочито је изражен од како су сељаци присвајали утрине и смањили паше па велики број стоке не може да се креће заједно.¹²

Производња качкаваља утицала је на смањење бачијског чувања оваца. Мање бачије се формирају у селима са мањом утрином, а веће (од око 500-1000) где је утрина велика. На празник уочи формирања бачија, сељаци се договарају о њиховом броју, када ће мешати стоку и за чије чување се погађа довољан број пастира.¹³ За овце се погађа први пастир и зову га „ћеа“, а за козе „козарски ћеа“ или козар, који има свог помагача - чирака (погонича, искарувача), јер се бави истеривањем оваца за време муже на загоне и натерује на музача.

У неким селима бачује се на „млеко“. Пастири чувају и музу стоку, а власници сами врше прераду млека. Ово је тежи вид бачувања, те се чешће млеко прерађивало на бачији одакле су сопственици убирали већ готове производе (сир, масло, вурду, сурутку). За овакву бачију погађа се човек који прерађује млеко на њој и он се зове „бач“, а за чување стоке, као што је наведено, одговоран је први ћеа над овцама.¹⁴

У већини случајева пастири се плаћају у натури (сир, масло и др.) а хране их бачијари приликом узимања млечних производа.

¹⁰ наведено дело, 268.

¹¹ наведено дело, 220.

¹² Владимир Николић, Из Лужнице и Нишаве, књ XVI, *Српски етнографски зборник*, Београд, 1910, 14.

¹³ наведено дело, 15.

¹⁴ наведено дело, 16.

При формирању бачије купује се со за стоку и обућа за пастире. Бачи-пастири добијају по 250 - 300 ока сира и 50 - 60 ока масла и 0,20 или 0,30 динара по браву. Погоничима се плаћа како се погоде, те их понекада исплаћују по броју стоке и у новцу.

Дан када се стока меша и премерава млеко зове се „премлаз“. Уочи премлаза јагњад и јарад се одвајају од стада и музаре измузу, што контролишу саудруживачи. Погођени пастири помажу при мужи и контроли. На сам дан премлаза изјутра свако добро напасе своју стоку и око девет сати је дотера на место мерења и муже и помуже у присуству пастира, након чега стоку поново напасе и поново музе у поподневним часовима. Поподневно мужење називају „повратак“. Све помужено млеко је мера сваком домаћину за добијање мрса са бачије током лета, а као јединица мере узима се „џиц“-когао од пет ока. У зависности од места и краја, различито се делило млеко. У селу Стрелцу за џиц су се добијале 32 оке сира, 8 ока масла и вурде.

Негде се за џиц добијало 50 ока млека или млечних прерађевина добијених од истог. Половина џица је чаша од „тикве“ а четвртина мали тас. У Нишави основна мера је „чавчаг“ или „џимента“- бакарни суд од једне оке. Од те оке власник добија преко лета 7½ ока „чуканог“ сира и 2½ оке масла. Негде је основна мера „литра“ (¼ оке), за коју сопственик добија једно ведро млека - 10 ока.

Премерено млеко се на рабош забележи, домаћин носи кући млеко а стоку оставља пастирима. Ко помуже највише млека, први „бачује“ а зову га „стадник“.¹⁵

Сутрадан или тог дана слави се „премлаз“ у присуству свих удруживача, али и других мештана. За славље се припрема богата трпеза, јело, печено јагње или јаре, пита, сир, хлеб. Од помуженог млека прави се белмуж. Слава се приређује поред „војника“- комарника где ће се прерађивати млеко и мусти стока. Руча се око шеснаест сати, када се све невесте доведене те зиме ухвате у коло око прикупљене стоке где играју и певају:

*Ил` ми грми, ил` се земља тресе,
нит ми грми, нит се земља тресе,
нел` ми овце за јагањца блају,
нел` ми козе за јаришта врешту.
Еј Јоване, Белограџанине . . .*¹⁶

После ручка овчари и козари са псима терају стоку у пашу, а слављеници одлазе кући и тиме се завршава премлаз.

У Лужници бачије праве по њивама и ливадам ради ђубрења - гнојења и започињу од њиве „стадника“. У нишавским селима прве бачије праве на утрини, а завршавају у њивама на јесен.

¹⁵ наведено дело, 17.

¹⁶ наведено дело, 20.

На бачији се прави комарник, од неколико дебљих рачвастих дрвета прекривених грањем и шумом, близу воде, и огради се трњем већи простор који зову „трљак”. У трљаку стока борави ноћу и ту се музе. Комарник је увек у близини шуме да може стока да се склони од кише и града. „Трљак” је преграђен и на прегради има неколико отвора „загона” и поред сваког два велика камена или мале сточице на којима се седи при мужењу.

У комарнику се држе судови за прераду млека: каце, бучке, ведрa, цедила и котлове.¹⁷

Ту су и јагњећа сиришта, беле громуљице које сељаци зову „јатка”. Сириште за подсиривање спремају од јагњећег или јарећег желуца који секу на парчиће и добро истуцају те добију прашак који узимају према потреби. „Јареће сириште је јаче од јагњећег” много је љуто и брзо се од њега „лови сирење”.

Оно може на великој врућини да поквари сир, тј. да буде љут. Бачеви-пастири спавају у комарнику на поду, земљи, где стигну, а опремљени су са једним или два добра „опецака”- кабанице, гуње. Бач обавештава власнике када треба да преузму „благоту”, и за то време они га хране.

На бачији се сирило на сличан начин: на сто литара млека ставе 20 g праха који умотају у крпу и спусте у млеко, па стискањем цеде прах, након чега се оставља да се сири уз сталну контролу јер је морало да се „намете”, тј. одвоји масло од сира. Због тога се стално дежурало поред подсиреног млека и повремено захватало и бацало на зидове каце. Све док се млеко свлачи значи да га није „преузело” сириште. Кад опазе да се капљице теже свлаче тада се узме „коло” од бучке и њиме удари јако кроз млеко 2 - 3 пута. На тај начин се одваја, постан сир, а масло остаје у сурутки. То млеко се више не дира. Тек после два сата се цеди у цедилу, а сурутка капље у ведро. У њу се сипа свеже млеко које зову „подљев” и тако вади масло из ње. Сипају онолико млека колико су извадили сира. Млеко се у сурутки згусне као каша, а зову га кајмак који је потпуно мастан и по мирису подсећа на масло. Пресан може да се једе, а касније се укисели и нема пријатан укус. Овај кајмак се бучкао и из њега је вађено масло.

Око 150 пута бач мора да удари у кајмак како би извадио масло које се ставља у чисту хладну воду. Бач одмах даје власнику сир и масло, а од сурутке кува вурду иза које остаје „цвик” којим хране псе, свиње или га просипају.¹⁸

Код поделе млечних прерађевина воде рачуна да свако добије по 2/3 производа од пролећног млека и 1/3 од јесењег гушћег млека.¹⁹

Тамо где су бачије по ливадама и њивама сопственици су дужни да праве комарнике, трљак или „јегрек”. У Нишави се на овај начин ђубре њиве и за новчану надокнаду која се плаћа по браву.²⁰

¹⁷ наведено дело, 20.

¹⁸ наведено дело, 23.

¹⁹ наведено дело, 25.

²⁰ наведено дело, 26.

Власина и Крајиште били су погодни за сточарство што се закључује по становништву које је овде боравило (Жеглиговци, Власи, Јуруци, Ашани).²¹

У овом крају чувала се бројна и квалитетна стока, којом су трговали професионални трговци, мештани, а долазили су и трговци крупне стоке од Битоља и Цариграда, нарочито за време Бајрама. Стока се углавном продавала у Цариграду и Солуну, као и сточни производи, масло, сир...²²

Сточарство је почело да опада половином XIX века, када је локално становништво са Власине и Крајишта почело да се бави печалбарством, а оно остављено женској радној снази јер како каже Р. Николић „мушки немају склоности ка сточарству, више се баве занатством“.²³

Он сматра да је печалбарство довело до напуштања бачијског сточарења и прелажења на индивидуално чување стоке. Тада се појављују сточарске задруге и почињу да долазе професионални сточари Ашани. На бачевини се прави стаја од плота коју су Ашани звали „качкаваљница“ - у њој се прави „качкаваљ“. До комарника са једне стране је ториште или кочак ограђен врљикама (Ашани га зову „баџор“) а ако је од плота онда је „загон“. Пред ториштем и комарником је музарник покривен надстрешницом, а испод ње су „станови“ које Ашани зову „стронголфје“. Између њих (3 ком) су отвори у огради трле где пролазе овце за мужу. Испред комарника на огњишту кува се млеко и цеди вурда.²⁴

У комарнику држе каце за сир, млеко, „сироватку“... У ћошку је „чардак“ - остава за хлеб, судове. Бач спава у комарнику, а овчар код стоке. Цела села су бачијала и било је по неколико бачија што је зависило од величине села и броја стоке. Једна бачија је имала од 600 до 1000 брера. На бачевини бораве овчар, бач и сопственик који треба да прими млеко. Овчар напаса и музе стоку, а њега и бача храни сопственик. Чобанин добија „ак“ у новцу (грош по грлу). Ако је стадо велико може бити и више чобана. Бач је био старији сиромашан човек из села кога су плаћали у млеку (за 300 брера добијао је две оке млека). Он сири млеко, пари каце и судове и музе стоку.²⁵

Млеко се делило сопственицима према добијеном млеку на премезу. Једно ведро-мера давала је сопственику 20 ока млека, 3 оке сира, 1 оку масла и 1,5 оке вурде. Млеко се сирило на бачевини.²⁶

Ашани су у ове крајеве дошли након ослобођења од Турака 1878. год односно 1882. године. 1904. било их је на два места под Стрешером и то у Плавилској долини и Војновом риду. На Чемернику је 1905. године било 10 ашанских колиба. Зими су боравили у околини Лесковца (Бријање), у Добричу и у близини масуричког поља на месту Ашанске трле.

²¹ Риста Николић, Крајиште и Власина, *СЕЗБ књ. XVIII, Насеља српских земаља, књига VIII*, Београд 1912, 39.

²² наведено дело, 40.

²³ наведено дело, 48.

²⁴ наведено дело, 49.

²⁵ наведено дело, 50.

²⁶ наведено дело, 51.

Они су у почетку производили „бијени“ сир, а након 5 година од неког Јеврејина из Самоковских планина научили су да праве качкаваљ. Он је код њих правио качкаваљ 3 месеца, мај, јун и јул, за месечну плату од 70 лира и није никоме хтео да каже рецепт за производњу качкаваља све док се није разболео, када су од њега Ашани то научили, као и околно становништво у Бугарској. За производњу качкаваља Ашани су често откупљивали млеко од локалног становништва, а њега продавали у Београду и Цариграду.²⁷

Ашани су углавном сточарили под Стрешером и Чемерником, а пореклом су из места Полиђерос које се налази југо-источно од Солуна, на халкидичком полуострву. У Србију је прешло 50 породица. Ашани који су сточарили на Војновом риду пореклом су из варошице Сарача, која се налази на грчко-турској граници, те су по њој и прозвани „Саракачани“. Најпре су избегли у околину Солуна, а потом у Србију, због беглука који су плаћали Турцима. У Србији су неко време боравили код Делиграда, одакле су се разишли у планине. Они себе сматрају Грцима, а не Цинцарима. Говоре грчки језик, а Р. Николић сматра да су грцизирани староседеоци Балкана.²⁸

Православне су вере и у сродству су са осталим Ашанима. Жене се са Ашанима из Бугарске. У заједници живе и несродне породице. Штедљиви су, одећу праве жене, једино плаћају ваљање. Чисти су, мушкарци мање раде а „морал им није на свом месту“.²⁹

Све до средине XX века професионални сточари Ашани и Саракачани су са својим стадима у летњим месецима боравили на планинама јужне и југоисточне Србије (Чемерник, Варденик, Сува планина, Стара планина), када престаје њихово сточарење услед нових друштвено економских односа. Они су на овим просторима давали ритам сточарству и производњи велике количине млечних производа преко којих је остваривана велика добит. Локално становништво је доста научило од њих како око чувања стоке тако и око прераде млечних производа. Нарочито су у томе предњачили сточари из старопланинских села средњег и горњег Висока. Производња качкаваља на овим просторима одомаћила се, а бројни мештани су постали врсни мајстори за ову врсту производа, као и за целокупну прераду млека. Између два светска рата, Пирот и околина предњачили су по бројности стоке и производњи млечних производа нарочито качкаваља и „бијеног сира“ у односу на остале. Бројни локални и трговци из других крајева Балкана бавили су се продајом стоке, качкаваља, вуне и добро су зарађивали извозом у Турску, Грчку и друге околне земље. Тако је у то време Пирот постао препознатљив по пиротском јагњету, качкаваљу, пиротском ћилиму који

²⁷ наведено дело, 54.

²⁸ наведено дело, 180.

²⁹ наведено дело, 180.

је израђиван од вуне домаће овце... Данас се индивидуална производња качкаваља једино одржала на простору горњег и средњег Висока, те овдашње становништво за своје потребе производи поред домаћег сира и качкаваљ на традиционалан начин.

Данас се једино у селу Дојкинци налази млекара која производи качкаваљ на традиционалан начин. Мајстори су мештани вични овом занату. Они производе незнатне количине овог производа због ограничених количина млека, јер овај крај данас не обилује стоком, па сваког момента може доћи до затварања ове млекаре, а самим тим и престанка традиционалне прераде млека. Са ових простора посебно је препознатљив и пиротски сир, нарочито старопланински, те ћемо описати начин његовог добијања, као и качкаваља у кућним условима.

Производња сира - (казивач Павловић Љубица, 82 год, село Рсовци)

Млеко се скува-подгреје до одређене температуре што се проба прстом и треба да буде млако. Додаје му се маја - „прашак“, „с“ прашакат се брзо вати“, „некад може да те изл`же маја“- сириште. На 50 l млека ставља се чаша маје - око 100 g док се прашак ставља једна равна кафена кашика. Стави ли се више маје или прашак, онда се добија више сурутке, „оде на воду“. Сир добија шупљине ако млеко није исправно-ако је прокисељено. Од свежег млека добија се најбољи сир. Млеко држе у вангли и увијају га у „црге“ да се не хлади, јер ако „застине“ може да се поквари цео сир. Зато га контролишу један сат па тек кад се „захвачало“ онда се више увија када га контролишу прстом - пређу преко површине, па ако је тврдо испод прста, значи да се „ватило“. „На тезђав сипну водицу па ставе цедуљу и у њу сипају тањиром на листови“. Кад се процеди секу га по дужини у правцу сливника, ставе даску и камен. Кад престане да се цеди секу га на коцке (10x10 см) и соли са свих страна. Морску со не користе. Слажу га у пластичну ванглу где стоји 24 часа и пушта сурутку. Потом га слажу у кацу и поново соли. Густо се слаже да се не би подизао. На 3 - 4 дана се са површине сакупља „врх“. Преко сира ставе букову даску, а преко ње камен. Сир стално треба да буде потопљен у сурутци. Оцеђена, сурутка сипа се у сир кувана (хладна) или не кувана и доста се посоли „да трни на језик“. „Кад ћипне цвикат немој жешак да га посолиш“. Чисти се док не преври два пута недељно. Руком „скраму“ покупе, а даску и камен хладном водом оперу и поново врате. Док не „проћипи“ буре се не затеже до краја. После недељу дана може да се користи за јело. Качице са сиром чувају се у подруму, данас су оне од пластике, а раније су биле од дрвета.

Производња качкаваља - (казивач Павловић Љубица, 82 год, Василије Николић, 85 год. село Рсовци)

Млеко се подгреје до одређене температуре као за подсиривање. Када се усири, добро га измешају дрвеном „расчукаљком“, преко њега ставе оклагију и пребаце „цедуљу“. Преко цедила лончетом ваде сурутку. Потом рукама „строше сирењето“- здробе сир, па се цедило стави на „тезђав“ и сипа сир након чега га завију и стегну. Затим преко њега ставе

даску и „камик“ да се добро оцеди када се поново поступак понавља, након чега се увија, утопљава цргом, ћебетом или кожухом. Тако стоји док не „тваше“- док се не укисели, када се растегљивост проба у топлој води, „ако се ћине још мора да тваше“. Пробу врше у тањиру. Вода мора да буде добро загрејана, скоро до врења, а температура се мери топломером или прстом. Овај посао кисељења траје скоро један дан. Ако је хладно време споро „тваше“, а на топлоту је обрнут процес. Док тваше мајстор га оштрим ножем сече на танке кришке. Пре него што почне да га прерађује одвоји количину за једну погачу у суд у коме ће га правити, те га тако измери, па ту масу ставља у дрвену корпу и „пари“ и меси док се добро не умеси. Мајстор одређује време мешања. Со посипа кад га развучи и меси. Кад га умеси ставља га у калуп где стоји неколико дана, потом га соли наоколо и држи на хладном месту, промаји. Ту стоји све док не проври (два до три месеца), након чега стављају једну погачу преко друге. Све док „ћипи“ преређују га одозго наниже и досољавају. Свака погача се обрише крпом и скида са ње буђ. Окрајци од качкаваља зову се „ђубек“ и одмах се свежи једу. Калупи су од лима у виду обруча који се отвара и затвара, а често се и шерпе користе као замена за калупе, али су непрактичне јер се из њих, иако лепо обликован, качкаваљ теже вади. Горње површине равнају руком или се саме од топлоте разлију.

Раније је качкаваљ прављен на „Взганицу“ (Рсовци). Сир за качкаваљ зову „баскија“. На бачији су радила два до три мајстора- „башчије“. Занат за производњу качкаваља изучавао се у мајсторовој млекари. Свако село имало је по 5 - 6 добрих мајстора који су ишли од села до села и правили људима качкаваљ по наруџбини. Из села Рсовци познати су били Сениша Павловић, Ђока Јовановић, Вука Јовановић, Василије Николић... Ови мајстори радили су и у државним фабрикама. На бачијама је газда откупљивао млеко и правио качкаваљ за продају. У селу Рсовци седамдесетих година XX века, постојале су две млекарне. Скоро свако село је имало своју млекарну. На млекарама су производили само качкаваљ, а сир само по наруџбини. Данас једино у селу Дојкинци постоји млекарна. Млекарне су приликом откупљивања млека мериле масне јединице. Најмасније млеко имало је 8,2 масне јединице. Млеко се људима плаћало месечно. Овце су чуване у планини на бачији, а музли су их на ред.

Закључак

Из изнетог можемо закључити да је на простору југоисточне Србије сточарство крајем 19. и првој половини 20. века било главно занимање мештана планинских села. Бројни пашњаци које је држава Србија давала у закуп, што је наслеђено из времена Турака, а увео Мидхат - паша, привукли су расељене грчко - цинцарске професионалне сточаре - Црновунце. Они су на суватима Старе и Суве планине, Чемерника, Врденика, Стрешера преко лета чували бројна стада оваца, коза, коња и прерађивали млеко, а зими силазили у поља око Нишаве, Јужне Мораве и Добрича, богатих сточном храном. На планини, у бачији су остајали од маја до новембра и за то време

су производили велике количине првокласног качкаваља, маслаца, сира који су трговци извозили у велике потрошачке центре Балкана, а највише у Цариград.

Овце и козе је на планини удружено чувало по неколико породица. Ту, у колибама које су жене израђивале, одвијао се њихов свакодневни живот, ткали су ћилиме, черге за постељину, платно и сукно за одећу, плели обућу. Ту су се женили, удавали, веселили. Највеселије на бачији било је за време премлаза, када се почињало са премером млека и млечних производа и шишања прве овце. Они су били писмени људи који су описмењавали један другог.

У комарнику прерађивано је млеко у сир, масло, качкаваљ, вурду и сурутку. У чувању стоке помагали су им пси, а за транспорт готових производа користили су коње.

Сириште за подсиривање правили су од јагњећег и јарећег желуца. Производили су полумастан сир, за шта су користили посебну методу. Приликом подсиривања, када почне да се сири млеко, 2-3 пута се „колцетом” из бучке јако удари у подсирену масу и тако су добијали постан сир. Њихов начин прераде млека прихватало је и локално становништво, нарочито са простора Горњег Висока на Старој планини, где су отворане млекаре по селима, а млеко прерађивали локални мајстори и производили познат „пиротски” качкаваљ. За млекаре је откупљивано млеко од мештана који су га производили удружени на бачијама. Од производње и продаје млека добро се зарађивало па су у том ланцу сви имали користи, како сељаци, мештани тако и Црновунци и трговци стоком и сточним производима. Нарочито је приметна економска моћ планинских села Горњег Висока у првој половини 20. века, када је кулминирала производња стоке и сточних производа.

Iva Trajković

**PROFESSIONAL DAIRY CATTLE BREEDING OF „CRNOVUNCI”¹
(GREEKS, TZINTZARS) AND LOCAL POPULATION IN SOUTH-EAST SERBIA
IN LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES**

S u m m a r y

The cattle breeding in South-East Serbia in the late 19th and early 20th centuries was performed in the traditional “bačija”² manner. Cattle was milked in “bačijas”, and milk was processed into cheese, rendered butter (*maslo*), caciocavallo (*kačkavalj*), “urda” (*vurda*) and whey (*surutka*) in the so-called “komarnik”. Crnovunci were very much involved in the production of *kačkavalj* as they were allegedly initiated into this craft by some Jew, which skills were also adopted by the local craftsmen from the villages of Gornji Visok in the region of Stara Planina Mountain. *Kačkavalj* production played a significant role in the Serbian economy, because the product was exported by the local and foreign merchants to Istanbul, Edirne and other consumption centers across the Balkans. The *kačkavalj* from Stara Planina, known as *Pirotski kačkavalj* was recognizable

¹ Nomadic dairy cattle breeders (Blackwool people)

² Mountain sheep shelter and dairy cottage

or branded, as we would put it nowadays. Milk processing and production of cheese and *kačkavalj* became the major occupation of many inhabitants of Gornji Visok which they spread throughout Serbia and some parts of ex-Yugoslavia after the 2nd World War. Due to the need for bigger supplies of milk caused by increased demand, the local people kept increasing their sheep herds, and started teeming up for joint grazing in *bačijas*. This enabled acquisition of larger quantities of milk, which was processed on the spot. The local population was making good money from selling milk to the merchants and the population of Crnovunci for *kačkavalj* production; hence, the villages of Gornji Visok were economically well developed.

The number of dairy cattle has decreased significantly in South-East Serbia; hence, nowadays the region of Gornji Visok no longer provides sufficient quantities of milk for *kačkavalj* production, being that the dairy plant from Pirot purchases milk from Stara Planina villages. The only remaining dairy plant producing *kačkavalj* in the traditional way still operates in the village of Dojkinci. Insufficient quantities of milk jeopardize the economic efficiency of *kačkavalj* production; hence, this last dairy plant still following the traditional models of milk processing can be closed at any moment now.

Сл.1 Ашанске колибе на Огоретини под Стрешером (фото: Р. Николић)
 Picture 1: Ašan cottages in Ogořetina under Strešer (photo: R. Nikolić)

Сл.2 Колиба на Бачевини у Горњем Романовцу (фото: Р. Николић)
 Picture 2: A bačija cottage in Gornji Romanovac (photo: R. Nikolić)

Сл. 3 „тезђав“ са даском и каменом за цеђење сира (село Рсавци) (фото: И. Трајковић)
 Picture 3: „Tezdjav“ with a board and stone for cheese filtering (Rsavci village)
 (photo: I. Trajković)

сл. 4 корпа којом се потапа качкаваљ у врелој води приликом прераде (село Рсавци) (фото: И. Трајковић)

Picture 4: A basket for submerging the cheese into the hot water during processing (Rsavci village) (photo: I. Trajković)

Сл. 5 Корпа за прераду качкаваља и „тезђав“ за цеђење сира село Рсавци, Пирот (фото: И. Трајковић)

Picture 5: A basket for kačkavalj processing and tezđjav for cheese filtering (Rsavci village near Piro) (photo: I. Trajković)

ИСТОРИЈА

HISTORY

МОСТ НА НИШАВИ У ОСМАНСКО ДОБА

*Османлије су Ниш први пут освојиле 1386, а коначно 1428. године када је, према наводима Берtrandона де ла Брокијера, који је кроз Ниш прошао само пар година касније, његова тврђава била разрушена.*¹ Након коначног освајања, Ниш је наставио да се развија као османско насеље тако да је, према првом сачуваном попису нишког кадилука из 1498. године, у граду доминирало муслиманско становништво.² Слично стање је остало током целог XVI века.³ Иако је био седиште кадилука и значајно раскршће трговачких путева, по броју становника, јавним грађевинама и слабо развијеној трговини Ниш је био варошица.⁴

Када је први пут град пао у руке Османлија саграђена је џамија која је понела име његовог освајача, султана Мурата I Худавендигјара (1362 - 1389), а која је била најстарији и најзначајнији објект у граду. Како је настала у време ратног похода, вероватно није била новоподигнута грађевина, већ неки преуређени објект који је могао одговарати тој сврси. Налазила се у чаршији, на простору данашње тврђаве и око ње је основана прва муслиманска махала, чиме је формирано урбано језгро новог насеља оријенталног типа.

Део муслиманског џемата био је настањен у махали хаџи Балабана, која је била формирана у данашњој тврђави, око истоименог месцида.⁵

Године 1498. уписана је и махала Ћуприбаша, која је, како се из самог имена види, формирана на почетку моста.⁶ У то време, ово је била једна од три нишке махале настале на десној обали Нишаве. Махала је заправо настала око једног од два градска месцида,⁷ који је био саграђен пре 1498. године, а носио је име по мосту.⁸

¹ Bertrand de la Brokijer, *Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Beograd 2002, 106.

² Ниш је имао 169 муслиманских, 95 обичних хришћанских кућа, 32 удовичке куће и 17 нежењених хришћана (М. Васић, А. Стојановски, О. Зиројевић, "Попис нишког кадилука 1498. године", *Споменик САНУ* 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992, 98-148). М. Копривица, "Нишка област од 1428. до половине XVI века", *Браничевски гласник* 5, Пожаревац 2008, 33-35.

³ Године 1516. у Нишу је забележено 129 хришћанских и 246 муслиманских домаћинстава. Укупан број становника је до 1564. године опао у целом Нишу, тако да је било 54 хришћанских и 232 муслиманских домаћинстава. (Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", у: *Историја Ниша I*, 108, 133, 109, 134).

⁴ Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", 174.

⁵ М. Васић, А. Стојановски, О. Зиројевић, "Попис нишког кадилука 1498. године", 99-100; Б. Андрејевић, "Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века", *Нишки зборник* 1 (1975), 63.

⁶ Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", 118.

⁷ Месциди су били махалске богомоље, чија је сврха била да окупљају становнике у непосредној околини, без посебног позивања, како би задовољавали свакодневне верске, друштвене, па и образовне потребе.

⁸ Претпоставља се да су оснивачи овог месцида били извесни Абди-деде и бакалин по имену Хизир, који су становали у овој махали, а који су извесна средства засновали за издржавање ове богомоље (Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", 119).

Мост у Нишу је, поред главне градске цамије, претстављао најзначајнији државни објекат у граду, пре свега због општих, животних потреба. О овом мосту који се налазио на месту данашњег, код улаза у тврђаву, већ се писало у историографији. Он је постојао још од античких времена. Крајем XI века помиње се као грађевина од камена, док је у XV и XVI веку био изграђен од дрвета. Не зна се када је камени мост пропао и замењен дрвеним. Дрвени мост на Нишави забележио је још 1432. године Бертрандон де ла Брокијер, а готово и сви западни путописци који су касније, током XVI и XVII века, прошли кроз нишки крај помињу овај мост наводећи да је дрвен, широк и да води преко дубоке и велике реке, која се често излива из свог корита, нарочито када се топи снег или пада киша, и плави град. Ханс Дерншвам пролазећи кроз град 1553. године наводи да поред реке на крају вароши постоји и један леп хамам и точак који диже и тера воду из Нишаве.⁹

Значај моста на Нишави порастао је у XVI веку када се чаршија проширила на леву обалу реке. Наиме, нишка чаршија почињала је код Видин капије пресецајући унутрашњу варош у тврђави и избијајући на Цариградска врата и сâм мост, да би се наставила на Покривену чаршију са леве стране реке.¹⁰ Осим чињенице да је био главна и једина спона вароши која се простирала на две обале, његовом значају посебно је доприносило и то што је представљао део јавног пута којим су сви који долазе у град или одлазе из њега морали да прођу.¹¹ Мост је коришћен за пешачки и товарни саобраћај. Поред тога, сам положај моста у трговачко-занатском средишту вароши, наводи на закључак да је мост имао посебну улогу у трговинском промету града. Овome је нарочито погодновало то што се Ниш налазио на најважнијој европској саобраћајници Османског царства - Цариградском друму. Такође и непосредна близина објеката од јавног значаја, попут месцида, хамама, бекташијске текије, воденица, указују на то да је око њега увек било живо и прометно, као и да је мост представљао једну од централних тачака свакодневног живота нишке оријенталне вароши.

Схватајући његову важност, османске власти настојале су да ваљано брину о њему и редовно га одржавају, нарочито зато што је био од дрвета и подложен оштећењима. Тако су, на пример, за дораду овог моста 1491. године издвојена средства из прихода царске кухиње.¹² Власти су настојале да нађу трајно решење за његово одржавање, па су ангажовали појединце на пословима оправке моста. Они су за узврат, у периоду док су били обавезни да врше ову службу, били ослобођени свих ванредних државних намета и обавеза. И поред уложених напора, крајем XVI века

⁹ Т. Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI-XVII", у: *Историја Ниша I*, 174-195; О мостовима у средњем веку опширније видети у: С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама*, 161-172; Н. Катанић-М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и аквадуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961.

¹⁰ Ј. Ћирић, "Урбани развој Ниша", у: *Историја Ниша II*, 184-185.

¹¹ *Исто*.

¹² Б. Андрејевић, "Нишка тврђава", 157-168; Б. Андрејевић, *Стари записи о Нишу од V до XIX века*, Ниш 1997, 66; Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", 116.

мост се налазио у таквом стању да је његова поправка постала неодложна. Када је 1611. године Лефевр прошао кроз Ниш он је уочио да је мост који води преко Нишаве дугачак, али рђав, као и да град бива поплављен када река надође.¹³

Порта је 1618. због неодложности поправке још једанпут покушала да обнови, ојача и оспособи мост који је био до те мере оштећен да га је било могуће прећи само уз велике потешкоће. У том стању, дрвени мост на Нишави није одговарао потребама транспорта, што је ометало нормално функционисање града. На основу неколико докумената из 1618. године, могуће је дати нешто детаљнију слику о тадашњем стању моста и предузетим корацима. Ради се о неколико заповести које су упућене кадијима из Ниша и околине, а чији превод и факсимиле доносимо на крају рада. Судећи према подацима из наведених извора, може се закључити да је на одржавању моста редовно била ангажована не само нишка раја, већ и раја из читавог Крушевачког санџака. Порта је настојала да обезбеди одговарајуће стручњаке који би водили ове радове. Њима је био поверен задатак да сакупе и организују неимаре, тесаре и друге потребне занатлије и радну снагу, набаве сав потребан материјал попут дрвне грађе, олова и гвожђа. Да се овог пута заиста радило о хитној поправци говори и заповест скопском назиру да се никоме не продаје олово, док се не намире потребе нишког моста. Све ово указује на велике размере ових радова који су, самим тим, изискивали и поприличне суме новца. За текуће трошкове Порта је издвајала извесну суму новца, а остатак је прикупљан од грађана. Мостарина је, такође, била начин да се дође до извесних средстава, а било је и новчаних прихода у виду вакуфа намењених мосту, али се овде најчешће радило о мањим свотама новца. Када би се све ово сакупило, радило се о повећим финансијским средствима, на шта указују и честе проневере новца које су се дешавале током радова. Ово је био случај приликом претходне веће поправке која је била предузета осамдесетих година XVI века.¹⁴ Сличан случај очито се догодио и 1618. када су централној власти стигле пријаве да је Мустафа Чауш, кога је Порта поставила за надзорника изградње, а у исто време и прикупљање новца од раје, предао само део сакупљеног новца царској благајни. Ово питање је стављено пред шеријатско веће.

Очигледно ни ова поправка није уродила плодом, па је 1619. богоугодним делом Мехмед-паше Ниш добио нови камени мост на

¹³ Т. Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI-XVII", 189.

¹⁴ Године 1584. Порта је одредила заима Мустафу, који је у Крушевачком санџаку уживао зеамет са годишњим приходом од 60.000 акчи, за поправке моста, као и поправку државне Султан Муратове Џамије. Трошкови поправке били су процењени на 110.000 акчи. Међутим, после извесног времена власти су стигле пријаве да Мустафа није извршио задатак. У складу са тим, почетком 1584. године кадији Ниша је наређено да испита да ли су џамија и мост и даље у стању у коме су били или су поправљени. Ако јесте, требало је да га извести, до које је мере је то учињено, а ако није да се види који је разлог закашњењу и на који начин је вршено насиље над рајом. Није познато како се завршила ова истрага, нити да ли је управо он поправио нишки мост (Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", 116).

Нишави.¹⁵ Евлија Челебија који је кроз град прошао 1660. велику пажњу поклања опису овог моста. Он наводи натпис на мосту, који је заправо хроностих и даје 1028. годину по хиџри (почиње 19. децембра 1618), а кога је саставио песник Хашими. Према његовим наводима, на средини моста била је направљена лођа за одмарање, а на крајевима по један хамам.¹⁶

Ова задужбина је постојала до XIX века. По заповести Милана Обреновића, Мехмед-пашин мост у Нишу је на старим стубовима проширен и обновљен. Остале су две плоче са натписима на турском, на којима је додато да је обновљен под владом књаза српског Милана М. Обреновића IV након освајања Ниша 28. децембра 1877.¹⁷

Документа чије преводе саопштавамо у прилогу чувају се у архивској серији *Mühimme defterleri*, у Архиву Председништва владе у Истанбулу, а објављена су у оквиру издања 12. књиге Мухиме дефтера у турској транскрипцији.¹⁸ Мухиме дефтери представљају регистар наредби које је Порта издавала приликом својих заседања. Акта су састављена између 14. и 22. априла 1618. године и упућена су кадијама нишког и околних кадилука.

¹⁵ Не може се са сигурношћу тврдити ко је саградио овај мост и ко је оснивач овог вакуфа. Могуће је да се ради о Ђурђијанцу Мехмед-паши, који је био будимски беглербег и који је доживео дубоку старост, а више пута је био на функцијама кајмакама, 1609-1622, и великог везира. У исто време, отприлике, будимски беглербег био је и Софу Мехмед-паша, који је био кајмакам великог везира почетком 1618, а касније и велики везир (*Исто*, 117).

¹⁶ Т. Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI-XVII", 192-193.

¹⁷ Д. Бојанић, "Ниш у раздобљу турске власти 1428-1878", 117.

¹⁸ Başbakanlık Arşivi (BBA), *Mühimme defterleri* (MMD 82). Овај том је објавио Архив Председништва владе у Истанбулу (82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618) (Özet-Transkripsyon-İndeks ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 47, Divân-i Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VI, Ankara, 2000).

Божје Створитељу, олакшај ми, а не отежавај

Рукопис Сафи Ефендије

Заповест кадији Пирота:

Мост у касабџи Ниш којим пролази јавни пут је пред рушењем, те је његова поправка од великог значаја. Како је раја поменутог кадилука од давнина помагала и служила на пословима његове оправке и одржавања, а пошто је мутеферика¹⁹ Високе Порте, високопоштовани и уважени Мустафа, нека му се увећа слава, велики стручњак и побожан човек, издао сам часни ферман да се уз надзор горе поменутог отпочне са оправкама моста како би убудуће био чврст и стабилан. Стога сам наредио следеће:

Када стигне моја заповест постарај се да буде изведена раја која је од давнина из твог кадилука довођена, ако је секла дрвну грађу нека се опет на исти начин упусти, а ако није, нека под надзором поменутог одржава и поправља мост како би био стабилан и чврст. Ако је речени мост додатно оштећен и пролазници имају великих тешкоћа приликом преласка, онда је његова брза оправка од великог значаја; зато ти буди спреман да уложиш додатни напор и постарај се да то не буде занемарено. Али, са тим изговором немој да извлачиш рају која није од вајкада обављала овакве послове и немој од ње да узимаш новчану надокнаду. И чувај се тога да не чиниш насиље раји. С тим у вези, ако дознаш да је од раје узиман новац, онда је потребно да најстроже казниш оне који су узели и оне који су наложили да се узме новац. Спрам тога, нека се поступи у складу са мојом узвишеном наредбом.

Један препис кадији Ниша.

Један препис кадији Бање.

Један препис кадији Сврљига.

Један препис кадији Прокупља.

Један препис кадији Крушевца.

Један препис кадији Лесковца.

Један препис кадији Козника.

Један препис кадији Бовна.

Један препис кадији Параћина.

Један препис кадији Медвеђе.

Један препис кадији Тимока.

¹⁹ Мутеферике су истакнути дворјани, синови најугледнијих људи, пратња султана, везира, беглербега и других високих достојанственика.

И ово [рукопис Сафи Ефендије]

Заповест кадијама Крушевачког санџака и нишком кадији:

Пошто је извештено да је “Мустафа Чауш, чауш Високе Порте, који је прошле године послат у [Крушевачки санџак] због послова везаних за Царску флоту, од већине раје прикупио новац, како је заповеђено, а мојој царској благајни предао само мали део, издао сам узвишени ферман да се признанице поменутог на лицу места прегледају, забележе, да се утврди њихова веродостојност и да се о томе извести моја Порта среће. Стога сам наредио следеће:

Када стигне [моја заповест] побрините се с тим у вези; изведите рају из ваших кадилука пред часно шеријатско веће и по праву и правди испитајте колико је новца поменути Мустафа Чауш сакупио од раје за речену ствар. Све на лицу места прегледајте, региструјте, оверите и забележите веродостојно. Обавестите моју Пору среће о томе да је [стање] упоређено са дефтерима који се чувају у Царској благајни. Ако се утврди да је већи део предатог новца проневерен, нека се све одузме и утроши за оправку нишког моста коју сам наложио. Али, будите спремни да у вези са овим уложите додатни напор и поступите у складу са законом; и добро пазите да вас зли и недобронамерни људи не извести погрешно.

Рукопис Сафи Ефендије

Заповест назиру скопских муката:

Пошто сам издао ферман да се нишки мост који је пред рушењем хитно поправи, када стигне човек мутеферике Високе Порте и надзорника за изградњу, високопоштованог и уваженог Мустафе, да му се слава увећа, нека по утврђеној уобичајеној цени узме онолико траженог олова колико је потребно за поменути мост. У вези са овим издао сам узвишени ферман. Стога наређујем следеће:

Када стигне [моја заповест], побрините се да човек горе поменутог за послове реченог моста стигне и узме довољну количину олова по утврђеној уобичајеној цени за тражено олово; док се олово не да поменутом другоме да се не даје, како не би било сметњи и одлагања.

Један препис кадији Лесковца; “...онолико гвожђа колико је потребно...када човек поменутог стигне нека узме тражено гвожђе...”

Рукопис поменутог

Заповест кадијама Крушевачког санцака:

Пошто сам издао ферман да се нишки мост који је пред рушењем хитно поправи, заповедам да када стигне човек мутеферике Високе Порте и надзорника за изградњу, високопоштованог и уваженог Мустафе, да му се увећа слава, нека окупе све неимаре и тесаре колико их има у вашем кадилуку и пошаље их на речено место. Стога наређујем следеће:

Када стигне [моја заповест] сви се према пропису побрините о овом питању, као и о томе да када дође човек горе поменутог окупите и пошаљете на речено место онолико неимара и тесара колико их има у вашем кадилуку да за утврђену накнаду раде и заврше мост. Како је поменути мост део јавног пута, његова брза поправка је од великог значаја. Према томе, постарајте се да то не буде занемарено.

**Dragana Amedoski
Jovana Šaljić**

THE BRIDGE ON THE NIŠAVA RIVER

S u m m a r y

The Osmanlis conquered Niš for the first time in 1386, and finally in 1428. After the final conquest, Niš continued its growth as an Osmanli town. By the end of the 15th century, the town was already Muslim-dominated; a similar situation was typical throughout the 16th century. When the town fell into the hands of the Osmanlis, a mosque was built named after the town conqueror, Sultan Murat I Hudavendigar. Aside from the mosque, the most significant town structure was the bridge. It is mentioned at the end of the 11th century as a stone bridge, while in the 15th and 16th centuries it was made of wood. Almost all western travel writers who passed through Niš mention that bridge. Aside from the fact that it was the main and only link of the town parts spreading on both sides of the river, its significance was additionally emphasized by the fact that it functioned as a part of the public road that had to be used by anyone coming to the town or leaving it. The very position of the bridge in the tradecraft downtown area, implicates that the bridge had played a special role in the town trade affairs. Another factor that additionally contributed to this was the very position of Niš on the most important European traffic route of the Ottoman Empire – the Istanbul road. Also, the immediate vicinity of significant public buildings made the bridge one of the central points of the oriental Niš. Aware of its significance, the Osmanli authorities tried to take good care of it and to maintain it on regular basis. In spite of the best efforts, by the end of the 16th century the condition of the bridge deteriorated to a point that its repair could not be postponed any longer. Porta tried to restore it in 1618, but the level of deterioration was such that crossing the bridge was possible only with great difficulties. Judging by some documents dating from 1618 it is possible to come up with a more detailed picture of the condition of the bridge at that point and the measures that had been undertaken. Obviously, the repair was not successful, so in 1619 Niš got a new stone bridge on the Nišava river thanks to God-pleasing generosity of Mehmed-pasha.

[illegible]

مصور
السوق فافيه
الذي كان
طاهر المديح
الذي كان

[illegible]

ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША У ДРУГОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877/78. У СПИСИМА САВРЕМЕНИКА

Прилог проучавању поводом 130. годишњице ослобођења од Турака

Историјска прошлост Нишког ејалета у 19. веку веома је богата збивањима и догађајима чији је историјски развој превазилазио локалне оквири и који су се с тога уклапали у ширу проблематику и развојне процесе националне историје српског народа. Политичка и друштвена проблематика овог подручја представљала је окосницу спољне и националне политике влада Кнежевине Србије у њеној државној политици која је ишла на ослобођење и уједињење српског народа под турском влашћу на целом простору Нишког санџака до времена ослобођења 1877/78. Континуитет целокупне историје ових крајева од средњег века па до ослобођења од Турака огледао се у непрекидној борби за очување или стицање слободе, за живот у националној заједници српског народа и његове државне организације како у време пре доласка Турака тако и у борби са Турском до ослобођења 1877/78. године.

Ниш су Турци освојили 1386. године, под чијом влашћу је остао до 11. јануара 1878. Вишевековна турска власт оставила је тешке последице на целокупни живот Нишког санџака Косовског вилајета. Подручје Ниша биће од 1806. значајно поприште српско-турског ратовања, односно, средиште борбених дејстава српске устаничке војске на југоисточном фронту. Херојско време великог ратовања српских устаника са Турцима 1804 - 1813, бројност ратних акција и учешће великог броја ратника, за ово време, изнедрили су бројне истакнуте људе, чији су подвизи и јунаштво постали познати широм устаничке Србије и изван ње. Учешће добровољаца и избеглица, емиграната из разних крајева Балканских полуострва као и Срба из Аустрије, остало је у предању и историјским изворима. Више стотина добровољаца - бећара налазило се у служби богатог трговца Стефана Живковића Нишлије.

Овај предео био је обухваћен 20 - их година 19. века револуционарним идејама Хетериста чије припаднике налазимо међу бројним Нишлијама, где је деловала Тајна организација са задатком припрема Грчког устанка против Турака. Турци су се крваво обрачунали са устаницима. Хусеин паша је на Ускрс 1821. погубио у Нишкој тврђави вешањем нишког владику Мелентија, проту Стојана, попа Ђорђа и још тројицу, а око 200 Нишлија било је том приликом затворено. Народни гнев и незадовољство Срба нишке нахије испољено је и за време нишке буне 1834. и 1835, која је носила политичко обележје и тежњу за присаједињењем Кнежевини Србији. Почетком пете деценије 19. века дошло је до Великог народног устанка са центром у Матејевцу у околини Ниша у коме учествује око 100 000 устаника. Устанак је обухватио целу југоисточну

Србију и западну Бугарску, кратко је трајао а последице су биле: у Нишкој, Лесковачкој и Пиротској нахији спаљено је 224 села. Последице Великог народног устанка у Нишком ејалету имале су великог утицаја на националну ослободилачку политику Кнежевине Србије прамом овим крајевима и њено становиште о ослобођењу српског народа на основу државног и националног програма из *Начертанија*. Досадашња историографска истраживања указују да је овај догађај имао преломни значај за историју Срба ових предела и да је утицао на потоњи развој српско-турских односа, као и даљи ток ослободилачког покрета Срба до ослобођења 1877/78. године. 60-те године 19. века одликује обилазак Великог везира Мехмед Кибризли паше, и испитивање тзв. господарлука, а стварни разлог био је откривање мреже једне организације у овом крају настале под утицајем Гараганиновог *Начертанја* (1844). У Нишу је 1874. створена револуционарна тајна организација Нишки комитет на челу са Нишлијом Тодором Станковићем, потоњим српским конзулом у Скопљу и Солуну. Када је избио Први српско-турски рат Нишки комитет много је допринео помагању српске војске, која је потом у Другом српско-турском рату 1877/78. после опсаде Нишке тврђаве, пошла према Пироту, Трну, Лесковцу и Врању. На путу за Софију, у Гинском кланцу, Српска војска се сусрела са извидницама руске војске и тиме су операције за ослобођење овог дела Балкана биле завршене. Потом је ослобођен Ниш, Врање, Куршумлија и део Старе Србије на Косову и Метохији. Нашавши се у тешкој ситуацији после успеха руске војске у долини Марице и у Тракији, Турска је затражила примирје које је склопљено 19/31. јануар у Једрену. Руска влада је по овом споразуму добила право да у ослобођеним крајевима Бугарске организује руско-бугарску цивилну управу, а српска влада да заведе српску управу у свим крајевима које је ослободила српска војска. Када је месец дана касније склопљен Санстефански мировни уговор 19.2/3.3.1878, руска влада намеравала је да Пиротски и Врањски округ додели Бугарској. Међутим, овај уговор је убрзо суспендован од стране осталих Великих сила Европе по основи међународног споразума на ранијем Париском конгресу 1856. године. Санстефански мировни уговор између Русије и Турске није добио потврду, није имао међународно признање, па се руска влада, иако невољно, сложила да се иде на Берлински конгрес јуна 1878. године. Територија ослобођена од стране српске војске остала је и даље под српском управом све до Берлинског конгреса када је била одређена међународна граница Србије према Турској и према Бугарској.

У низу бројних писаца који су непосредно учествовали у ратним догађајима Другог српско-турског рата 1877/78. и као сведоци оставили своје записе који представљају незаменљиву документацију из последњих дана турске власти и дочеку српске војске ослободитељице, одабрали смо дела: Нишлије Тодора Станковића, Косте Христића, Милана Ђ, Милићевића, као и службене извештаје Врховне команде српске војске. Историографска вредност њихових дела је позната и призната као документација од изузетне важности за овај крај Србије а такође, и као писани остаци са пуно података о земљи, људима, обичајима и родољубивој свести Нишлија и њиховом ратном доприносу да се ослободе турске власти.

Ову збирку докумената посвећујемо 130. годишњици ослобођења од Турака.

Нишлије сматрају Нишку епархију као део Српске националне цркве

17. јануар 1877.

Команданту округа Алексиначке војске Подп. Ј. Поповићу

Србину из Ниша, што је донео писмо за митрополита, пошто се уверите да је поуздан човек, одговорите, да ми сматрамо Нишку епархију као српску, и по томе она треба да буде под оном црквеном управом под којом буде Призренска и друге епархије Старе Србије.

Команданту Делиграда Г. Сав. Поповићу

Саопштите томе Србину из Ниша овај одговор г. Митрополита: Он сматра Нишку епархију за Српску и по томе препоручује тамошњим Србима да приме ону црквену управу под којом више имају јемства за будућу заједницу са Србијом.

Архив ИИ САНУ:

1 - Инв. 19/545, Сигн. XIX/4, од 17. јануара 1877.

2 - Инв. 19/574, Сигн. XIX/4

Једно писмо из Ниша српским властима, од 9. априла, 1877. године

Љубазни зете!

Са великим нестрпљењем очекивасмо од вас писмо, но на велико наше чудо до данас никакво писмо од вас не добисмо, па ни одговор на оно наше писмо, које смо вам 21. прошлог месеца послали. Ово нас у удивљење доводи и не знамо што је узрок те нам не пишете, ви сте казали да ћете нам одмах писати, а ако прође толико време па ништа. Мислили би да сте слаби, али то не можемо мислити, почем смо од људи који су отуда овамо дошли извештени да сте у име Бога како ви, тако и Манол у добром здрављу. Овде мора бити други узрок а сигурно је тај, да вам ствари не иду добро, но ах! Је ли могуће да опет будемо несрећни (...) да после толиких жртава, које сте за српство учинили ненаграђени останете, ви себе и своју кућу упропастисте за српство - па зар да вам је српство не подигне, ово не можемо ни замислити, јер смо сигурно уверени да патриоти српски нећеду ово допустити, а тако исто уверени смо да нећеду допустити да и наша будућност буде несрећна. Ми смо из љубави према српству толико

јада, беде и невоља поднели и право рећи у несрећи живили само уколико нам силе допуштају да српству од помоћи будемо, сва средства којима смо могли о будућности нашој старати се презрели смо, и вољи српски патриота и покоравали се, што су нам заповедили то смо и радили. Зато се и надамо да ће нам Г. Митрополит ове године пут одобрити, а тиме врата будућности отворити.

Велики страх овладао је међу Турцима од Србије јер се боје да Србија наново не отвори војну, војска је у Нишу иста она колико смо у пређашњем писму јавили, сад се говори да ће ду наново 7 табора из Софије овамо доћи. Бимбаша (мајор) од оног табора који у Нишу по стражама седи јави нам да су се известили да у Србији наново се спрема за војску и да је српска војска изашла на Јанкову клисуру, јавите надлежној власти да се изда пограничним чиновницима строга заповест да пазе на људе који тамо прелазе, јер они од куда могу то знати, ако не од ипијуна. Један табор који је седео у куришумлијске планине сад се је из планина сишао у Куришумлију и ту сад има два табора. Турска власт издала је заповест по свим нашим селима да ноћу чувају стражу по селу и да никога не пуштају, и ако се не би три пута одзвао да га убију, а ако је пак ко из Србије га да одма вежу. Један официр турски каза нам да је телеграфом овде јављено да је Персија отпочела рат са Турском. Сетите се Везенка те ако можете тога човека Србија да ослободи, по чем је он казао да је поданик српски. Виктор је заповедио да се по селима не носе крсти, и овај стари српски обичај хоће да утамани. Забрањен је извоз хране и стоке са овим из Турске у Србију.

Јављено вам је да се целом нашом фамилијом у добром и повољном здрављу налазимо и желимо да и Вас и Маноила ово наше писмо у добром и повољном здрављу застане (...)

Поздравите Г. Митрополита и у име нас пољубите му св. десницу и искажите му нашу милостиву молбу, тако исто поздравите Г. Милојевића, Г. Нестора и сву Г. Г. Г. поздравите Вашег брата и његову фамилију. Тодору послали смо писмо и ви се с њиме разговорите шта ће и како радити за долазак и за његов дућан.

Очекујући Ваш брзи одговор јесмо

*2/4/ 1877. год.
у Нишу*

*Ваш љубећи ве шура Д. Ђорђевић, и Ваш
свагдашњи пријатељ Т. Атанасовић (?)*

Тодор је молио нас да пишемо Г. Митрополиту, Г. Министру војеном и Г. Министру Спољашњих послова за њега како ми знамо, но ми смо му одписали да нас извести о чему оће он да ми њих молимо, па онда кад ви овамо дођете, да то чинимо или не чинимо.

(Архив ИИ САНУ, Инв. 19/548, Сигн. XIX/4)

**Пет писама из Старе Србије о тешком положају Срба под турском влашћу
и о тајном раду на ослобођењу уз помоћ Србије (април-август 1877)**

Г. Одасланиче,

По поузданом дознању нашем налази се у Нишу као заробљеник и Стојан Везенковић, који је пре десет година са породицом из Турске овамо пребегаво и од тог доба све једнако у Србији живео.

Везенковић је у почетку прошлог рата као наш народни војник заробљен између Ниша и Јанкове Клисуре, и сад се, по казивању једног његовог друга у ропству, налази у нишком затвору, окован у тешком гвожђу и изложен свакој патњи и муци.

Ма да је Везенковић родом из Турске, он је наш прирођени грађанин и заробљен је од Турака при вршењу оне дужности, на коју је као српски грађанин позван био, па с тога се мора и на њега применити она амнестија, коју је Порта, по уговору мира, дала свима који су у последњем рату компромитовани.

Ја вас с тога молим, Г. Одасланиче, да изволите подејствовати да се Везенковић ослободи затвора и спроведе нашој власти у Алексинцу.

О резултату нашег дејствовања молим вас да ме изволите извести.

*Пр. Н° 1289
26. априла 1877.
у Београду
Примите итд.
Екс. истог дана*

Концепт. АС, МИД А ХИИ
1/1878.

**Представници Старе Србије и Македоније - Министру војном
Господину Министру Војеном**

Покорно подписани родом смо из Старе Србије, који смо од толико година радили у корист Српскога народа у Старој Србији и који смо, као што је Вама о неким лицима познато, многе муке и страдања поднели смо да том јадном српском народу какву олакшицу учинити могли. Ми смо готово сви, сада овде у Београду са свију крајева Старе Србије послати, радили на то, да се у Старој Србији за време српско-турског рата устанак подигне, који је био сасвим приговорљен, тако, да само се је одавде заповест очекивала, па да се једнодушно за веру, слободу и отечества Српског листом подигне. Но како је се тај план, као што је Вам

познато, пред самога почетка рата преиначио, то наши трудови и планови остадоше бесплодни, а народ тамошњи, који је своју веру нам дао остаде с наше стране изневерен. После тога ми неимајући никаквог другог начина да том народу помогнемо до лативиши се оружја и као добровољачки старешине под командом борили се најпре на Суповцу, а после на Раици у Рашко-Ибарском хору.

У половини прошлог месеца, како је почела руска војска ступати к Дунаву, ми смо одма дошли код Вас тражећи савета шта да сада радимо као представници из Старе Србије, у овако важном и једва дочеканом моменту. Но ми до сада не добисмо никаквог упутства од Вас, како треба да се владамо и куда треба да се окренемо у овом критичком минути. Док напротив видимо другима дозвољење да с најживљом енергијом раде овде оно, што би требало ми то да радимо, а то је: Г. Кара-Вељов, који за 24 сата сабрао прву партију и од прилике до сада послао у Влашку више од 150 добровољаца, и то све из Старе Србије, а од друге стране никога не прима. Он их шиље одавде под именом Бугара у бугарске батаљоне, које је већ сабрато до три батаљона и четврти допуњује - све готово из самих Срба из Старе Србије, пребегши, који су летос с нама војевали од Сенице до Пирота. Ми када одосмо јуче код Г. Кара-Вељова да би били барем саслушани чему год, - па смо видели тамо наше командире и четовође, али оно, напротив нашег убеђења, ствар некако иде (изађе?) на велику жалост. Г. Кара-Вељов изговори и то пред господом руским повереницима, који се сада овде находе, да у старој Србији народ до сада је говорио (у тим) крајевима да су Срби, али данас, када се већ бугарски вопрос живо почео радити то, народ свечано изјављује да је то све бугарски народ у такозваним земљама Старо-Српским. Ми из учтивости и уважења оних лица страни морали смо с највећем оскроб(љ)ењем прећутати.

Сад у оваквој критичкој минути ми не знамо шта ћемо, но обраћамо се и по други пут к Вама за савет. Ако изискују околности да Србија још овако за време буде неутрална, то молимо да нас тајним начином спомагате да кад руска војска пређе Дунава, ми да онда одма можемо с каким четама наћи се у Старој Србији, па ма и каким другим начином помогните нама, да би само наш народ имао какве јавне представнике своје, који би јављали жељу народњу за ослобођење и уједињење Старе Србије са српским земљама.

Зимус, када је наш народ разумео да Конференција Цариградска дели европску турску царевину на Босну, Ерцеговину и Бугарску, а о Старој Србији није било ни говора, од тада се је жестока узрујаност тамо по нашем народу, и одма су почели брати подписе, да пред целим светом брану свој језик и народност но због преко границе турске преласка још није дошло, али га на дан из дан очекујемо.

Сада остајемо вашим отаческим саветима услишни, и јесмо за свој(у) народност, веру и Слободу народа Српског на свагда готови своју крв пролити.

У Београду
2. маја 1877. год.

Представници Старе Србије:
Јеромонах дечан, кандидат Кијев, дух.
академије бив. приз. Богословије Сава
Аксенти Х = Арсић трговац из Приштине
Тодор П. Станковић “нишлија”
Деспот С. Бацовић учитељ из Крушева,
Коста А. Шуменковић
из Оридске нахије

Оригинал, АС, МИД П С Ф ИИ досије VIII Пов. бр. 454/1877.

**Деспот Бацовић - Министарству иностраних дела
Господину Министру иностраних дела**

Покорно подписани био сам учитељ у Крушеву, Старој Србији, од куда сам и родом, као што сведочи приложено уверење под./ На неколико месеци пре српско-турског рата био сам овамо у Србију послан ради извесне цели, па од како је Србија ступила у рат с Турском ја сам непрестано био на граници, борећи се против нашег непријатеља Азијата, као што сведочи уверење под./.

Сад у оваквом узбуњеном времену немогуће ми је вратити се натрак на своју учитељску дужност, већ морам још за који месец овде задржати се, док се Турска не умири и не пођу ствари како ваља. Но остао сам без трошка, а немам никакве друге помоћи, стога принуђен сам замолити Господина Министра да благоизволи спомоћи ме новчано, како би могао за неко време овде опстати, па да се после опет на своје учитељско место вратим.

Остајем у надежди да ће моја молба бити услиш(е)на.

7. маја 1877.
год.

У Београду

Јесам најпонижнији
Деспот С. Бацовић
учитељ

Приложена уверења, молим, да ми се врату.

Господину
Г. Министру иностраних дела
у Месту

Да се унутраименованоме учитељу Деспоту Бацовићу изда три дуката ћесар из Суме Корсакова у помоћ. У Београду, 9. маја 1877.

Мин. иностраних дела
Јов. Ристић

**Одбор из Старе Србије и Македоније - Министарству иностраних дела
Господину Министру иностраних дела**

Држимо да је нам дужност да у оваквим околностима, кад се судбина нашега народа, коначно дели, обраћамо свестрано пажњу и старамо да одговоримо нашем узвишеном задатку, - извршити вољу нашега народа.

Ми смо се више пута Вама писмено и усмено обраћали, саопштавајући жељу Старо - Српскога народа, који је, као што је Вама познато, изјавио пуномоћив нас да подејствујемо и заступамо код Великих Дворова како би се и о њему што год почело радити и водити какве предговоре. Ми ево има 6 недеља дана, од кад је нам то пуномоћије дошло, како овде чекамо, држећи се Ваших отачествених савета рекав: да су сада за Стару Србију бољи изгледи, но што су пре били, па с тога да неје нужно са тим пуномоћијем никуда обраћати се, што смо и учинили.

Сада, када је руска војска прешла Дунав и Балкан, и када су Бугари по новинама почели јавно говорити, да не постоји Стара Србија, нити је икад била, већ све што је српско, то је: Кнежевина Србија, Босна и Херцеговина, а друго земљиште у турској Царевини - то су поједини крајеви Бугарске, с тога, они кажу нашем народу, ко хоће да се ослободи, тај нека се каже да је Бугарин, јер иначе остаће под турски јарам. С оваквим начелима изи(ш)ли су Бугари да Старо-Србијанце к себи присвоје, о чему мислимо да сте се и сами уверили.

Да не би се та њихова лажна проповед обистинила, држимо да је сада нужно да се устроји неколико чета састављене из самих старо-Србијанаца, и да се на један пут тајно нађу у источним Старо-Српским крајевима заузев највећих брда и планине, под именом Српски устанак у Старој Србији, те тиме би се разнео глас по Европи да и у тим местима живе Срби а не Бугари. Ако ли је ово немогућно и ако незактевају садањи околности, онда да ми, као пуномоћници (из) Старе Србије, изађемо пред руским Царем са пуномоћијем, доказав да народ у Старој Србији нису Бугари, већ чисти Срби, који оћеду се присјединити својој браћи Србима. Али ако неје нужно пред Величанственим Царем да износимо пуномоћије, а оно бар да ми као пуномоћници од стране целе Старе Србије поздравимо прелазак Дунаво и Балкан, Цара или главнокомандујућег, као што су и други учинили. Те тако и једним и другим начином ишло би на нашу ползу.

10. јула 1877. год.

У Београду

*Остајем(о) понизни пуномоћници
Старе Србије:*

Јеромонах дечански Сава,

Аксентија Х = Арсић

Тодор П. Станковић из Ниша

Деспот С. Бацовић

Коста А. Шуменковић

Оригинал. АС, МИД П О Ф ИИ досије VIII Пов. бр. 616/1877.

**Одбор из Старе Србије и Македоније - Министарству иностраних дела
Господину Министру иностраних дела**

Пре петнаест дана обратисмо се Вама с молбом, да нас спомогнете тј. да нама одредите месечну плату онолико колико би било доста само за сушњи хлеб, док се привремено овде будемо бавили као представници народним пословима, и у исто време молили смо, да се нам исплати по нешто дуга, што смо га били учинили, хранећи се и плаћајући квартире. Ви изволите нама дати, да само дуга исплатимо; ако и после тога, опет остасмо дужни, јер пре несмо ни цео дуг искали, мислећи да ћемо добити месечно по нешто новаца, па од тога постепено да исплаћамо тај дуг.

Сада по упутству Г. Војеног Министра полазимо за Крагујевац и Алексинац, и добисмо по четири дуката у име путног трошка. Зато покорно молимо изволте нам дати по нешто новаца, како би исплатили више поменути дуг, и како би могли поправити барем обућу за пут, јер иначе врло ћемо бити од те стране у тесном положају.

*Остајемо понизни
пуномоћници Старе Србије*

*Јеромонах дечански Сава
Тодор П. Станковић
Деспот С. Баџовић*

*У Београду
24. августа 1877. год.*

Из ванредне касе Министарства иностраних дела да се унутра именованим представницима Народа из Ст. Србије изда свакоме по три дуката ћесар. У помоћ да се могу, по опредељењу војеног министра кренути на пут. У Београду, 24. августа 1877.

*Мин. иностраних дела
Јов. Ристић*

**Рад повереника Нишког Националног комитета на ослобођењу
крајева Старе Србије (мај-август 1877)**

Мир је закључен у фебруару 1877. године.

Како нам овај рат не донесе ослобођење Срба испод Турског господарства, то смо се морали побринути да се што постигне преко великих сила, како би се оне заинтересовале за мученички Српски народ у Турској царевини. У том циљу у месецу мају 1877. године стигло је пуномоћје из Старе Србије, којим се опуномоћавају: Архимандрит Сава Дечанац, Тодор П. Станковић из Ниша, Деспот Баџовић из Крушевца, Коста Шуменковић из

Охрида и Аксентије Хаџи Арсић из Приштине, да тим пуномоћјем, које је уједно и молба за велике силе, тражимо присаједињење са Србијом те да се Српски народ спасе и очува у својој прадедовској вери и Српској народности. Не може ли то да буде, онда велике силе да узму у заштиту народ у Старој Србији, да га с једне стране Турци не преливају у Мухамеданство, а с друге његову српску народност не преливају у туђу му народност. Да се народу Српском у Старој Србији даде да има свога егзарха у Пећи, под чију би власт потпала још и Босна и Херцеговина.

Ова је молба написана 26. фебруара 1877. године, али док је по Старој Србији потписивана и печатима утврђивана прошло је више од два месеца, те је у Београду, где смо се нас представници Старе Србије налазили, стигла тек око половине маја исте године. А како онда ослобођење хришћана у Турској беше предузела Русија, а беше на прагу и поновни српско-турски рат, то се ова молба, по савету Јована Ристића, није ни подносила великим силама, јер беше велика вероватноћа да ће се победом Русије над Турском, Стара Србија ослободити и присајединити Србији.

Молба о којој је овде реч, потписана је и печатима утврђена од стране првака народних, кметова, татора црквених и манастирских из ових шест Епахија: Скопљанске, Нишке, Рашко-Призренске, Велешко-Дебарске, Битољске и Охридско-Преспанске.

У августу 1877. године на четири месеца пре другог рата, мене и моје другове из првога рата: Саву Дечанца, Милојка Веселиновића и Деспота Баџовића, Министар војни ставио је на расположење Команданту Моравског корпуса, да нас употреби на поверљиве цељи, и командант нас је распоредио дуж границе од Алексинца до Раике. Ја сам био упућен са извесним задатком на границу код Суповца, где сам се ноћу састајао са нашим људима преко границе и издавао им потребна упутства. Међу овим људима долазили су ми ноћу и поп Мича, поп Коста, Хаџи поп Михаило и Цака Ђорђевић из Прокупља, а већ сваког другог дана долазили су ми Стојан Јовић и Стеван Матић - Хада и доносили извештаје из Ниша, о стању турске војске и њеном покрету. Ова последња двојица су из Лесковца и Врања и сва та извештаја достављао сам команданту корпуса.

(Т. Станковић, *Успомене*, 19-20)

Тодор Станковић (13.2.1852. Ниш 1925. Београд) Основно образовање стекао у Нишу где је научио турски језик. Радио на политичком и националном ослобођењу Срба у Турској; 1871. постављен за уредника двојезичног (српско-турског) листа „Призрен“ у Призрену; један од оснивача тајног Нишког комитета 1874. чији је задатак био илегални национално политички рад за ослобођење Срба од турске власти у Старој Србији. Члан Либералне странке, дипломатски представник у српским конзулатима у Приштини, Скопљу, Солуну и Битољу. Учесник у ратовима 1912-1913. Са српском војском прешао Албанију и у Француској организовао помоћ пострадалом становништву од бугарске окупације. Написао: *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд 1910. Оставио је у рукопису *Успомене* које смо 1996. приредили за штампу. - Тодор Станковић, *Успомене*, приредила Борислава Лилић, Београд, 1-235.

Делатност нишког комитета око уређења ослобођених предела Нишког подручја

На неколико дана пре објаве рата, Срби из Старе Србије, који се беху прикупили у Алексинцу покупише између себе 892 гроша за израду једне свилене заставе за добровољце и усташе. Израда ове заставе поверена је моме старању, израдио је (...) Јања терзија и златовезац у Алексинцу. На једној је страни златом извезен двоглави орао, а на другој: "Све за Краља и Отаџбину". За заставника изабрали смо младог стаситог и одушевљеног Србина из Ниша Ђорђа Узуновића. Но ова застава није могла бити готова све до 26. децембра, када је Рашић са Таском Узуновићем био са оном војском, која је оперисала ка Лесковцу, а ја са војском која је оперисала ка Нишу.

Кад је наша војска у децембру прешла границу и заузела земљиште између Ниша, Старе планине и Мораве, ја сам постављен за среског начелника у новоослобођеним селима, која су привремено сачињавала срез Топонички са канцеларијом у Горњој Топоници. Диплома о томе постављењу гласи:

"На основу датог ми височајшег овлашћења постављам за Начелника Среза Топоничког г. Тодора П. Станковића Нишлицу."

"Препоручујем Кметовима и Народу потчињеног му Среза да му се у свему повињују и заповести његове испуњавају а, од њега очекујем да се покаже достојан датог му часног звања."

10. децембра 1877. год.
у Чивлаку

Командант Моравске Дивизије
пуковник Орешковић

У новоослобођеном срезу Топоничком сељаци су се утркивали да помогну својим избавиоцима. А како тада беше велика хладноћа, то је народ истог среза као најглавније имао довозити дрва за огрев војске, јер већина села беху првога рата (1876. године) спаљена Турском војском, те сада наша војска није имала склоништа, већ је била на отвореном пољу.

Наша војска имала да се бори противу јаким утврђења Турских, која беху начичкана око Ниша и противу великих мразева под ведрим небом без заклона.

И ако сва села у северозападном крају овога среза беху Турци, првога рата, спалили и опустошили, ипак многи имућнији људи са својим одличним свештеницима, поп Сотиром Поповићем из Миљаковца, и поп Благојем Поповићем из Дражевца, покупише и донеше војсци знатан број стоке на поклон, а Каменичани, Матевчани и друга села на тој страни похиташе са великом количином вина и ракије, а донесене су војсци и печенице за Божић.

Тридесет виђенијих сељака са неколико свештеника, на челу са

Петром Радоњићем из Каменице, дођоше у Топоницу и изјавише ми жељу да у име ослобођених села изађу пред Књаза да му изјаве благодарност и да га увере да и на новоослобођене Србе може рачунати на све жртве за ослобођење и уједињење Српства.

Ову прву народну депутацију, из новоослобођених места, упутио сам писмом својим Начелнику округа Алексиначког Јовану Бабићу, који је депутацију престабио Књазу.

Одмах, по заузећу свију села, на горе означеном простору, за непуних 24 сахата, имао сам на расположење преко 200 пешака и 30 коњаника, све из првих кућа. Преко ових пешака и коњаника достављао сам кметовима хитне наредбе. Над пешацима поставио сам за старешину Јанка М. Станковића из Ниша, а над коњаницима Раишу Николића и Дину Станковића из Горњег Матејевца. И пешаке и коњанике наоружао сам државним пушкама, које су ми за ту потребу дате. За тим сам наредио да се сваког дана вежбају и спремају тако, како би по заузећу Ниша могли бити употребљени за привремену жандармеријску службу...

Ове војнике употребљавао сам и на чување магацина у Топоници, на чување телеграфске линије и на разне спроводе. На овај начин ови су замењивали праве борце, јер би иначе све то имала да врши борачка војска. Нарочито су се одликовали у извршавању мојих наредаба за брзу набавку дрва за огрев војске, за набавку сена и сламе и тулузине за исхрану стоке и покривку колиба, које су се на брзу руку подизале за војску.

Свештеници из новоослобођених села, поред своје редовне свештеничке дужности, ишли су из села у село и настојавали да се моје наредбе тачно и брзо извршују, а вршили су и писарске дужности, јер су они једини читали и објашњавали моје писмене наредбе.

Канцеларија моја беше у Топоници, у једној повећој колиби, која је служила као кућа за становање породице Велимира Тодоровића из истог села. Његова велика породица, ја, мој писар честити Србин Атанасије Здравковић, учитељ уз Власотинаца, као и Јован Миодраговић, учитељ, као комесар пешачке муниционе колоне, сви смо се сместили у тој колиби, у којој сам ја имао за писаћи сто једну треножну столицу, коју ми је израдио секиром сопственик ове колибе да ми послужи као писаћи сто.

У Топоници је и интендантура Моравског корпуса, затим слагалиште, кланица и телеграф. Интендант је био Светозар Тутуновић, а телеграфиста Љуба Недељковић. Њихови ставови и канцеларије такође су биле у колибама.

11. децембра 1877. године у 3 сата по подне, стигао је у Топоницу мајор Михаило Срећковић са Смедеревском бригадом. Како тога дана беше највећа хладноћа, то је мајору Срећковићу понуђено да се за преноћите склони у колиби телеграфа или магацина. Срећковић је то одбио, јер се није хтео да одвоји од својих војника, па је наредио да се разгрне снег и да се наложе ватре око којих је Смедеревска бригада са својим командантном сву ноћ преседела. Нико није смео заспати, јер би се иначе смрзао. Те ноћи је била највећа хладноћа.

12. децембра, рано изјутра, дошао је у Топоницу Књаз Милан и у

пратњи мајора Срећковића, изашли су на Чумурлиски вис. Но како је била густа магла, то нису могли да виде турске положаје. После тога је Књаз Милан сваког дана пролазио кроз Топоницу и обилазио трупе. Борба се водила сваког дана. По наредбама, које је Књаз издавао јасно се видела журба да се што пре изврши опкољавање Ниша, те да се тиме командант Турске војске принуди на предају.

(Т. Станковић, Успомене, 21-22)

Опис предаје Ниша српској војсци

29. децембар је освануо као дан велике славе за Српску војску, а радостан за све Србе, а нарочито за Србе у Нишу.

У 7 сати, по свануће, кренуо се из Крусце Штаб Моравског кора. Цео борбени распоред имао је тога дана да се крене напред, па да ако не буду истакнуте беле заставе, најжешће нападне и заузме Ниш.

Напред су ишли командант кора и начелник штаба, а са њиме остали персонал штаба, међу којима сам био и ја.

На непријатељској страни је било све мирно. Нигде ни једног пуцања. Положаји су били покривени снегом, који је тога јутра силно падао, да смо ми, као кроз маглу, једва назирали турска утврђења. Сви смо били нестрпљиви да видимо да ли су Турци истакли беле заставе. Стојећи неколико минута на тако силној међави и посматрајући турске положаје и утврђења, моје је срце силно ударало. Кроз неколико тренутака на ње можда мој Ниш бити ослобођен. Али нико није могао да спази белу заставу, која је имала да буде знак да је конвенција потписана. И већ смо могли да помишљамо на ту страховиту борбу, која нам предстоји кад неко викну да на утврђењу види белу заставу. И доиста то беше неко бело парче платна, одсечено од шатора и истакнуто на једној мотци као знак предаје, али се та турска бела застава због снега није одмах могла да види.

Чим смо спазили белу заставу, спазили смо и да са турске стране, друмом који води из Ниша, иде право к нама један са коњу на белом заставом у руци. То беше Мустафа ефендија мухурдар, који сјаше с коња, приђе команданту кора и на српском језику изјави своју и свију Турака нишких покорност и пружи потписану конвенцију, којом се Ниш предаје Српском владоцу и његовој војсци. Конвенција гласи:

“Између Пуномоћника Његове Светлости Књаза Српског Милана Обреновића ИВ, Команданта Моравског кора ђенералштабног пуковника Милојка Лешијанина, с једне стране и команданта града Ниша Халил-Паши и Мутесарифа Рашид-паше с друге, закључен је овај уговор о предаји тврђаве и града Ниша.

1. Халил и Рашид предају Српском Књазу тврђаву и град Ниш са свима топовима, муницијом, зградама и другим материјалом, који припада држави, у оном стању, у коме се нађу у часу, кад се овај уговор потпише;

2. Сва војска да преда оружје, али се не сматра као заробљеник;

3. Зарад мира и безбедности града Ниша, становници хришћани и муслимани предаће своје оружје;

4. Српски књаз гарантује:

а) сваком неприкосновеност живота и части,

б) грађанима, који желе да се иселе, потпуну слободу и помоћ за то;

5. У знак уважавања храбрости војске турске, књаз Српски оставља официрима и чиновницима грађанског реда, оружје, које им по положају припада;

6. Пошто се уговор потпише, извршиће се предаја овим редом: Турска војска излази из утврђења - Српска улази и заузима их; затим батаљон по батаљон полаже оружје и под командом својих официра постројавају се на одређеном месту."

Чим је Командант примио потписану конвенцију позвао је к себи мајора Петровића и мене, да оценимо, да ли је то она иста конвенција, и да ли су потписи турских паша аутентични, и кад се све утврдило командант Моравског кора са својим штабом пође право Абди пашиној табији - утврђењу на брду Бубањ, где бејаше један батаљон турске пешадије и неколико топова са великом количином топовске пушчане муниције. Овде је ова турска војска разоружана и спроведена у касарну испод Горице.

Пошав са овога утврђења, висом горичким, Командант кора се сreo и састао са пуковником Костом Бучевићем.

Одмах, по састанку са Бучевићем, Командант Моравског кора пуковник М. Леијанин, наредио ми је да са једним одредом коњаника сиђем са Горице у варош, да у вароши одржим ред све до коначне предаје.

Спустив се са Горице, на улазу у самој вароши, поред потурчене Српске цркве Св. Николе, наиђох на један одред српске војске, која се са Горице спустила и при улазу у вароши задржала очекујући даље наређење.

Радост којом бејаш испуњен нисам устању описати. Овај тренутак, када на челу једног одреда коњице ступих у варош Ниш, у своје место рођења, у коме сам био роб, а сада слободан Србин и српски војник, никад нећу заборавити. Тај тренутак - то је највећа радост у моме животу, и до краја живота моја најлепша успомена.

Одмах по уласку у Ниш, прокрстарио сам све улице и на сваком углу поставио по два коњаника за одржавање реда у вароши, а увече истог дана Командант кора писмено ми је наредио да све своје силе уложим да се у Нишу ред одржи, па ми је за ту потребу упутио на расположење цео јагодински ескадрон коњице са командиром Димитријем Димићем. С тим ескадроном крстарио сам целе ноћи по вароши а једанпут сам прошао и градским пољем, око тврђаве, јер је турска посада још била у граду.

30. децембра је Српска војска победоносно умаришрала у Ниш. На улазу у вароши, дочекало је војску становништво нишко, урнебесно кличући и поздрављајући своје ослободиоце. У томе дочеку напред је ишло свештенство, а позади њих црквени барјаци и народ.

Ниш је имао свечани изглед, Српске тробојке као да из земље изниклоше. На свакој се кући лепршала тробојка, а по где где и написи са:

“Живео наш Књаз Милан”.

Улице су биле закрчене народом. Клицању и поздрављању није било краја. Деца су нишка трчала за војском и бацала шимишрове гранчице и клицала: “Живела наша браћа”. Све српске куће беху отворене, свуда је било спремно јело и пиће и на сваком се кораку могло чути и видети, како жене и девојке нуде војнике да једу и пију. На све стране се је осећао живот. Слобода, за којом се толико жезнуло почела је да шири своја крила. сваки је од нишких становника, жезео да лично учествује у томе великом догађају.

Тога дана је сва турска војска предала своје оружје. Предаја је извршена у нишком Граду - Тврђави, у присуству Команданта кора пуковника М. Леијанина и турских паша, који су сви скупа с прозора пашиног конака посматрали предају. Уз нашег команданта и турских паша бејаш и ја као тумач турског језика.

Батаљон по батаљон турска војска је предавала оружје и снужено излазила из тврђаве, а наша војска окићена гранчицама шимиша и бриљана поносно је улазила у тврђаву и заузимала своја одређена места.

Град тврђаву поседоше Јагодинска и Ћупријска бригада, а њихове две чете испратише три табора разоружаних низама у Пирот а друге три у Лесковац.

Чим је предаја извршена, Командант кора наредио ми је да пободем српску заставу на градском бедему, над самим главним улазом у тврђаву, што сам уз припомоћ два војника одмах учинио. Ниш је наш.

Одмах за тим отишла је у Алексинац једна депутација, првака нишких грађана, да поздрави свога ослободиоца Књаз Милана.

Командант Моравског кора издао је проглас на грађане града Ниша, у коме је наглашено да ће и страни поданици који се затеку по уласку Српске војске уживати сва грађанска права и задржати своју имовину.

(Т. Станковић, Успомене, 26-28)

Кнез Милан Нишлијама поводом ослобођења

Трећега јануара 1878. године свечано је у Ниш ушао и одушевљено дочекан Врховни Командант Кнез Милан са својим штабом. Улазак свој у Ниш Кнез је објавио овим прогласом:

Грађани Нишки,

После петстолетног робовања и тешког страдања, неправде и насиља, ја долазим међу вас са храбром својом војском као ваш ослободилац и доносим вам знамења хришћанске просвете, слободу, правду и сигурност.

Ја с радошћу видим да је народ ових красних земаља, које су тако дуго силом биле отргнуте од своје мајке Србије, сачувао живу успомену о српском јединству, те с раширеним рукама дочекује моју војску, као жељно очекивану браћу и своје избавитеље. Победа, коју је моја храбра војска одржала помоћу Божјом, није победа народа над народом, него

победа реда над нередом, закона над безакоњем, правде над насиљем. Ја и мој поносити народ, уз победоносну војску Цара Ослободиоца, кренули смо се с огњишта свога, не да се коме светимо за нечувене и дуготрајне уврде, него да ослободимо правду која је цивилила у оковима насиља, да ослободимо грађане од разузданих зулумћара.

У данашњи дан после пет стотина година, поносито се вије на бедемима славнога града Ниша српска застава. Нека је та застава за вас знак, да сваки грађанин, ма које вере био, може рачунати на моју благонаклону заштиту. Ја вас поздрављам као заступник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вероисповести.”

У граду нишком пред јучерашњим паишним конаком, Кнез Милан, окружен својим штабом, изговорио је сакупљеној војсци овај поздрав:

“Јунаци. После месец дана љуте борбе, борбе двоструке против нашег крвног непријатеља и против природних елемената, борбе коју сте ви тако мушки као прави синови јуначких предака издржали, могу већ да вас поздравим у граду, у коме се родио први православни Цар Константин, који је наш Цар Душан назвао славним нишким градом и који је кључ Старе Србије. Јунаци, хвала вам у име Србије, хвала у име народа српског. Ваше јунаштво не само да цени цео народ наш, него га признаје и моћни заштитник Србије Цар Ослободилац Александар Други, и ја сам срећан што вас данас могу наградити не само у име своје, него и у име Њ. В. Цара Александра и то оним одличјем, које у дивној руској војсци добијају најхрабрији међу храбрима. Уверен сам да ћу вам из срца проговорити, ако с вама заједно кликнем: Живео Цар Ослободилац Александар Други, живео његов главни командант руске војске, Велики Кнез Никола, живела нам јуначка, братска и савезничка руска војска!

(К. Христић, *Записи*, 73-74)

Коста Н. Христић (Београд 1852). Син Николе Христића, завршио Велику школу у Београду, студирао у Немачкој и Француској, радио у судској струци и дипломатији. У два маха 1888. и 1894. био начелник министарства иностраних дела, 1895. посланик у Букурешту, 1897. министар правде у Министарству Владана Ђорђевића, 1899. посланик у Риму, 1900-1903. посланик у Бечу. Објавио веома читане успомене - *Записи старог Београђанина*, Београд 1937. Литература: С. Станојевић, *Енциклопедија* I, 842.

Два документа о границама Србије код Новог Пазара, Ниша, Видина и Белоградчика, од 3. фебруара 1878. године

1

Петак, 3. фебруара 1878.

Саопштење депеше Министра спољних послова из Ниша (в. саст. од 25. јануара) да је Катарџи известио, како Игњатијевић преговара са Турцима, да се Ниш уступи Бугарској, а у замену Србији Нови Пазар. Књаз је услед тога послао пуковника Лешијанина са писмима на Великога Књаз и Игњатијева са одсудним примедбама противу таквих погодаба, тако противних српским интересима.

*Р. Милојковић Ј. Ристићу из Београда 3/15. фебруара
Министру иностраних дела Господину Јовану Ристићу*

Ниш

Хитно. Поверљиво за Књаза и Вас

Сад у 9½ сахата дође ми конзул румунски и саопшти да је В(елики) К(њаз) Никола позвао Књаза Карла да заузме својом војском Видин и Белоградчик. Командант румунске војске у Видину известио своју владу да се Срби спремају да заузму Белоградчик. Влада румунска жели знати намере српске владе у овоме. Поверљиво ми каже да је њима равнодушно само желе знати шта је у ствари. Моли за најскорији одговор.

Р. М.

(СКЗ, Србија 1878, 57)

(Србија 1878. Документи, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић, Београд 1978, СКЗ, књ 473, 57)

Сукоб митрополита Михаила са егзархијским владикама Нишким и Пиротским

Овадашњи митрополит Михаило отпутовао је пре неколико дана у Ниш, наводно ради освећења једне тамошње цркве. Како, међутим, дознајем из једног доброг извора, стварни разлог његовог путовања треба тражити у сукобу до кога је дошло између њега и нишког и пиротског владике. Митрополит Михаило захтева од њих да се потчине његовој врховној црквеној висости, што су они одбили уз напомену да потпадају само под бугарски егзархат. Уопште узев, клир у Старој Србији заузима непријатељски став према српској анексији те области.

Примите, Ваша Екселенцијо, израз итд.

Вреде

HHStA, Wien, PA, Kons, XXXVIII, 95.

(СКЗ, Србија 1878, 80)

(Србија 1878. Документи, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић, Београд 1978, СКЗ, књ 473, 80)

**Милићевићев разговор са Русом Лодиженским о Старој Србији, 31.
децембра 1877. године**

31. децембра 1877. год.

Видех се с Лодиженским. Он ми честита освојење Ниша, и ја му захвалих; али нисам весео како би он хтео зато ме и упита:

- Што сте с пола срца?*
- Зато, што не знам какав ће последњи резултат бити од овога рата.*
- Биће добро; ето смо ми и пред Једреном скоро.*
- А шта ће бити кад сапрете и ту Турску војску?*
- Како?*
- Је ли крај Јевропској Турској?*
- Добићете какве “отузки” и Старју Сербију.*
- Какву Стару Србију кад нам се не да ни Косово?*

Он ућута.

Баи ме је сад више него икад страх.

Толике жртве, толика крв, па не само нема уједињења него може зла срећа учинити да баи и буде удаљење од уједињења; ако Босна оде у Аустриску замку.

После подне видех Пироћанца. Он се нада миру увелике. И то би било добро, па већ да резултате чекамо.

(М. Ђ. Милићевић, Дневник, 1176)

Милан Ђ. Милићевић (4.6.1831. Рипањ 4.11.1908. Београд) Код оца Јована званог Ђак, који је у манастиру научио писменост; Милан је свршио основну школу. Богословију завршава 1850. Од 1850-1899. био је државни чиновник, писар и виши чиновник у Министарствима просвете, иностраних дела и Кнежевске канцеларије, уредник *Службених новина*, начелник полицијског одељења, помоћник министра унутрашњих дела, библиотекар Народне библиотеке и државни саветник. Као чиновник Министарства просвете и другим службеним пословима обишао је Србију и тако упознао народ и земљу. Објавио је преко 100 књига оригиналних и преведених. Много је писао о народном животу и обичајима. Највреднији историјски списи: *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба* (1888, 1901), *Кнез Милош у причама* (1891, 1908), *Причање Петра Јокића* (1891), *Карађорђе у говору и твору* (1903). Најважније и највеће Милићево дело је *Кнежевина Србија* (1876) и додатак том делу *Краљевина Србија* (1884). То је опис целе предратне Србије, са топографским подацима, са описом старина и са причањима о главним историјским личностима појединих области.

Литература: Љ. Недић, *Новији српски писци* (1901), С. Станојевић, *Српски књижевни гласник* II, 1901, С. Станојевић, *Енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, II, 914-915.

Borislava Lilić

**LIBERATION OF NIŠ IN THE SECOND SERBIAN-TURKISH WAR 1877/78 IN
CONTEMPORARIES' RECORDS**

S u m m a r y

Among numerous writers - direct participants of the Second Serbian-Turkish War 1877/78 - whose records serve as irreplaceable documentation on the last days of the Turkish authorities and the reception of the Serbian liberation army, we have chosen the works of Todor Stanković of Niš, Kosta Hristić, Milan Dj. Milićević, as well as the official reports of the Supreme Command of the Serbian Army. The historiographic value of their works is known and recognized as documentation of special significance for this part of Serbia, and as written evidence containing a lot of data on the land, people, customs and patriotic awareness of the inhabitants of Niš and their contribution to the liberation from the Turkish rule. This collection of documents is dedicated to the 130th anniversary of the liberation from the Turks.

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША 1918. ГОДИНЕ

Прилог проучавању поводом 90-годишњице завршетка Првог светског рата

Пробој Солунског фронта. Почетак 1918. године био је пун неизвесности због изласка Русије из рата. Није се још знало шта ће Немци урадити са својом великом снагом која се дотле налазила на руском фронту. Постојала је могућност да се један део упуту на Балкан као појачање немачке балканске војске, што би пореметило равнотежу снага на Балкану у корист непријатеља. С обзиром на ову могућност, генерал Гијом је одмах по доласку у Солун, предузео побољшање фортификацијске организације фронта као и енергичан рад на подизању позадинских утврђених линија. Међутим, Немци нису имали времена за долазак на Балкан, већ су у интересу што бржег завршавања рата одлучили да сву снагу пренесу у Француску и да тамо покушају победу над француско-енглеским снагама пре доласка главне америчке војске, те да тако једном великом победом добију повољније услове за мир, који су већ раније нудили.

Основна идеја плана за пробој Солунског фронта, коју је усвојио генерал Франше Д'Епереа, слагала се потпуно са идејама српске Врховне команде. Главни напад требало је да се изведе у пределу Доброг поља, са фронта који је држала српска војска и да се усмери на Градско преко планинског земљишта. Градско је била главна база за снабдевање целокупне непријатељске војске, те је његов пад, са огромним магацинима хране и муниције, значио велику стратегијску победу.¹ Требало је пробити јак непријатељски планински фронт који је био постављен на баријери висине од 1500 до 1800 метара, а северно од њега налазила се тешко проходна планинска зона дубока 50 km, коју је требало савладати. Снаге са којима је генерал Д'Епере располагао нису биле јаче од непријатељских. Распоред савезничких снага за офанзиву био је следећи: на фронту одређеном за пробој налазила се цела српска војска и то: на десном крилу, где је имао да се изврши први пробој, била је Друга армија (Тимочка, Шумадијска и Југословенска дивизија) под командом војводе Степе Степановића, која је била ојачана са две француске дивизије (122. и 17. колонијалном), са француском тешком артиљеријом и авијацијом. На левом крилу налазила се Прва армија (Дринска,

¹ Д. Ћирић, *Ратни доживљаји Пироћанца*, 141.

Дунавска, Моравска и Коњичка дивизија) под командом генерала Петра Бојовића. Трећа армија је била укинута а Вардарска дивизија променила је назив у Југословенску, пошто је у њој смештена једна бригада састављена од припадника свих југословенских народа, који су са руског фронта пребегли из аустро-угарских јединица на Солунски фронт (било их је око 12.000). Осим тога дошло је и око 2.000 добровољаца Југословена из Америке, те је тако у пробоју Солунског фронта и ослобођењу земље поред Срба и Савезника, узео учешће знатан број Југословена из свих крајева наше земље. Ближи распоред на Солунском фронту био је овакав:² код Друге армије, у првој линији на фронту Ветерник - Добро поље - Сокол налазиле су се Шумадијска, 17. колонијална и 122. дивизија, а у другој Тимочка и Југословенска. На фронту ове армије била је и целокупна француска тешка артиљерија и авијација. Код Прве армије, у првој линији од Сокола до близу Црне реке, биле су Дринска и Дунавска, а у другој линији Моравска и Коњичка дивизија. Све српске и француске трупе на српском фронту биле су под командом војводе Живојина Мишића, начелника штаба Врховне команде. План пробоја предвиђао је одвијање напада у две фазе: пробој и гоњење. Прва фаза састојала би се у пробоју непријатељског фронта, заузимању његове утврђене зоне. Друга фаза отпочела би одмах по пробоју фронта и овладавању непријатељским положајима прве линије. Главни пробој требало је да изврши Друга армија војводе Степе Степановића, која је имала да нападне одсек непријатељског положаја Ветерник - Кравица - Добро поље - Сокол, по дубини закључно са Козјаком и Тополцем. План напада замишљен је тако да не отпочне једновременно на целом фронту. Отприлике четири сата после почетка главног напада, у напад је требало да пређе пешадија Прве армије у пределу Градешничке косе, преузимајући заштиту левог бока Друге армије, пре него што буде заузела Гребен - Кучков камен - Ђуров камен. У првом борбеном реду Прве армије требало је да наступе Дринска и Дунавска дивизија, у другом Моравска, а иза ње Коњичка дивизија. Десетог септембра, Клемансо је послао Д'Епереу телеграм: *Можете почети операције када будете сматрали да је то потребно.*³ Дванаестог септембра, главни командант савезничких снага издао је наредбу да артиљеријска припрема на целом фронту почне 14. септембра, а пешадијски напад на фронту српске војске 15. септембра у зору. Шифра за почетак напада гласила је: *Пошаљите 14 официра и 8 војника.* То је значило почетак артиљеријске припреме 14. септембра у 8 часова. Начелник оперативног одељења српске Врховне команде описао је то јутро: *И тако, 14. септембра у 5 часова очекивали смо са осматрачнице да сване тај давно жељени дан. Истовремено су дуж целог нашег фронта хиљаде људи гледали у небо и молили бога да се роди лепо и ведро јутро. И доиста, дан је започео леп, премда не идеално ведр и јасан. Било је магле и нешто облака који су били гушћи северно од самог фронта, тако да је*

² П. Опачић, *Солунска офанзива*, Београд, 1980, 207.

³ *Велики рат Србије 1914-1918*, приредили Михаило Војводић и Драгољуб Живојановић, Београд, 1970, 404-407.

Козјак био сав под облацима, али за нас није могло бити колебања, пошто би можда сутра или прекосутра могло да буде још и горе. Према томе ми смо се без предомисљања сложили да је дан повољан и да треба послати потчињеним командама раније уговорену депешу која је имала да значи почетак артиљеријске ватре у одређено време.⁴

Шумадијска дивизија, у првом борбеном реду, на десном крилу Друге армије, имала је да напада од Камена - кога 1678 до потока Сушица, овлада источним и западним Ветерником, а потом да се утврди на линији Слоново уво - Гребен - Источни Ветерник до потока Сушица. Леву колону Шумадијске дивизије чинили су 12. пук *Цар Лазар*, под командом потпуковника Ћири Даскаловића, 1. батаљон 10. пука (са својим митраљеским одељењем) и пуковско одељење 10. пука. Располагала је са 42 митраљеза и 20 артиљеријских оруђа.

Петнаестог септембра, тачно у 5,30 часова, потпуковник Ћира Даскаловић је из стрељачког строја дао знак пиштаљком који су прихватили команданти батаљона и командири чета, тај давно очекивани знак, на који је војска чекала и зато крварила три године. Први нападни талас дигао се као зид. Трећа чета 1. батаљона, 12. пука јурнула је хајдучким скоковима таквом жестином да је за четири минута ускочила у непријатељске ровове. Непријатељ је био толико изненађен да стражари нису успели ни метка да испале. Добровољци су јурили кроз ровове и где год су видели пасивни заклон убацивали су бомбе и ишли даље. Потпуковник Даскаловић наредио је тада да се заузме и следећа, трећа одбрамбена линија и да се изађе на Гребен. Милисав Николић је забележио: *Кад изађосмо на Косу, командант пука Ћира Даскаловић командова: „Сви митраљесци и пушкомитраљесци у прву борбену линију”. Бугари беже, а ми их косимо као снопове. У 6,50 часова пала је и трећа борбена линија; Дванаести пук је за један сат и двадесет минута заузео цео први непријатељски положај. Непријатељ је имао велике губитке, а Французи су претрпели знатне губитке. Седамнаеста дивизија имала је 1200 људи избачених из строја, 122. дивизија око 500. Највећи успех постигла је Шумадијска дивизија, која је свој споредни задатак претворила у главни и који је имао пресудан значај за ток пробоја. У знак признања војвода Степа Степановић издао је похвалну наредбу која је прочитана свим јединицама Друге армије. У њој се наводи да је Шумадијска дивизија, задојена јуначким духом и вођена мудро и вешто, отела Ветерник и не само што је извршила свој задатак, већ је преко тога заузела и положај Борову чуку, коју је требало да заузму суседне трупе које су вршиле главни напад и помогла је тим трупама да заузму положај Обла чука и Кравички камен и тиме допринела да Друга армија изврши тога дана свој први задатак и предузме извршење другог, мада је то обоје стајало под питањем због застоја суседних трупа на тим положајима. Похвала Шумадијској дивизији широко је одјекнула на фронту. М. Николић унео је у свој дневник: *Вечерас нас**

⁴ Ј. Поповић, *Ратни план за пробој Солунског фронта*, породична архива у Пироту.

сменио 14. пук, а нама честитају: „Алал вера, храбри Шумадинци, у вас су кључеви од Србије”.⁵

После успешног завршетка борби на Кучковом камену и заузећа коте 1740, у чему се својим јуначким држањем највише истакао пешадијски поручник Никола Ј. Милић, заступник командира 2. чете, 2. батаљона, 3. пешадијског пука, командант Армије војвода Петар Бојовић, издао је наредбу - специјалну похвалу следеће садржине: *17. септембра 1918. године приликом напада на Витолиште, храбрим надирањем и ватром своје чете успео је да се положи заузме; 24. септембра 1918. године успео је да отера непријатеља са Голог брда, а затим тукао ватром непријатељске одступајуће делове од Градског ка Велесу, том приликом запленио је један топ; 25. септембра 1918. године код села Кишино, врло брзо посео положи за, и у току целе ноћи, водио успешну борбу са непријатељем; 30. септембра 1918. године благовремено је избио на Мали и Велики Видин, и ватром тукао комуникацију Куманово - Крива Паланка и ту запленио 27. волова, 24 кола; 10. октобра 1918. године ноћу протерао непријатељске делове уз села Гркиње, у Запању које је непријатељ почео да пали и посео предњу ивицу села; 12. октобра 1918. године приликом наступања ка Мариној и Драшковој кутини, запленио је три топа и велику количину муниције и бомби.*

*Похваљујем напред именованог наредбом Армијског ранга.*⁶

У наређењу команданата савезничких снага од 28. септембра стоји да друга фаза операције треба да доведе српску војску на фронт Ниш - Софија - Пловдив. Бугарска војска била је у потпуном расулу. На изричит захтев генерала Д'Епераа коњичка бригада генерала Жуина Гамбете прешла је код Велеса на десну обалу Вардара и преко планине Голешнице кренула у продор ка Скопљу. Бугари су затражили преговоре о миру и прихватили постављене услове. Непријатељства су престала 30. септембра 1918. године. Бугарски парламент ратификовао је примирје 2. октобра, а 3. октобра је краљ Фердинанд абдицирао у користа свога сина Бориса.

Ослобођење Ниша

Операције Прве армије за ослобођење Ниша започеле су уклањањем више тачака и упоришта немачко-аустријског отпора и сламање његових покушаја да заустави продор српских армија ка Нишу. Напори аустроугарске Девете дивизије нису донели жељени резултат. Истовремено, немачке трупе из састава Једанаесте армије, упућене да образују фронт код Ниша, запоселе су линију Патарица - Пирот, са средиштем у долини Јужне Мораве на око десет километара јужно од Ниша. У армијској заповести трупам Једанаесте армије, генерал фон Штојбен, њен командант, упозорио је да сваком официру и војнику треба да се ... *уреже у главу да се у Србији брани*

⁵ Нав. дело.

⁶ Подаци из породичне архиве Ћице Даскаловића, чува се у Пироту код потомака.

*опстанак немачког Рајха и Аустро-Угарске; због тога непријатељу, који надире, ваља пружити најогорченији отпор.*⁷ Упркос запажених напора, немачка армија није била у стању да организује положаје за одбрану Ниша. То је Првој армији пружило прилику да непријатеља потуче пре него што су му пристигла појачања и ослободи Ниш.

Војвода Бојовић одлучио је да регрупише Прву армију и да непријатеља нападне између западне обале Мораве и Пасјаче. Такав план пружио је прилику да одбаци Алпски корпус на запад и пресече одступницу 219. и 217. дивизији. Моравска дивизија је добила задатак да овлада висовима на Селичевици и са југа надире ка Нишу, док је Дринска дивизија стављена у армијску резерву код Лесковца. Дунавска и Коњичка дивизија одређене су да предузму продор на север.

Намера војводе Бојовића да српским снагама отпочне напад на Ниш наишла је на неодобравање генерала Д'Епереа. Он је захтевао од српске Врховне команде да Прва армија утврди заузете положаје и сачека долазак Друге армије и осталих савезничких дивизија. Врховна команда је прешла преко овога упозорења, свесна да би се тиме изгубило драгоцене време и непријатељу омогућило да утврди положаје за одбрану. Бојовићу је одобрено да отпочне напад на Ниш, али са упозорењем да Прву армију не излаже непотребним ризицима и губицима.⁸

Ситуација у којој се налазио војвода Бојовић била је веома деликатна. Друга армија се у том тренутку налазила на бугарској граници, а трупе генерала Траниеа зауставиле су се код Качаника. Прва армија је располагала са три заморене и бројчано слабе дивизије, Коњичком дивизијом и француском коњичком бригадом. Њена укупна снага била је 27 батаљона пешадије, 9 батерија артиљерије и 6 коњичких пукова. У поређењу са једанаестом армијом, она је била двоструко слабија. Храна, одећа и обућа били су недовољни, а количина муниције за напад минимална. У таквој ситуацији, војвода Бојовић је, одлучивши да се настави напад, наредио дивизијама под својом командом да се чвршће међусобно повежу и сарађују у случају да ситуација то захтева.

У таквом физичком стању, по киши која је лила као из кабла, а путеви били претворени у оранице, Прва армија је 9. октобра отпочела напад на Ниш. Дунавска дивизија је током дана водила огорчене борбе са 219. дивизијом и увече заузела Кочанску и Шајиновачку косу, протеравши Немце преко реке Топлице. Коњичка дивизија је током дана водила оштре борбе око Пасјаче и успоставила везу са деловима Дунавске дивизије. Немачки напори да отпором код Кочана зауставе напредовање Прве армије завршили су се потпуним неуспехом.⁹

Наредног дана, 10. октобра, борба је добила драматичан обрт.

⁷ Драгољуб Мирчетић, *Ослобођење Ниша 1918. године*, Нишки зборник бр. 17, Ниш 1989, 11-29.

⁸ Генерал Емило, Ј. Белић, *Солунски фронт*. Операције за заузимање Ниша, Ратник св. VII-VIII, Бгд 1928, 12.

⁹ *Велики рат за ослобођење и уједињење*, 209.

Моравска дивизија је добила обавештење да је непријатељ усредсредио своју пажњу на одбрану комуникација. То је ослабило одбрану Селичевике, чије је заузеће отворило пут за дубоки продор ка Нишу, евакуацију положаја и раздвајање непријатељских снага. Патроле Моравске дивизије спуштале су се до Ниша, а њена артиљерија је тукла пут Ниш-Сићево. Дунавска дивизија је тога дана спречила непријатељски противнапад. Тога дана битка за Ниш била је решена у корист српског оружја. Генерал Штојбен је стога одлучио да напусти одбрану Ниша и повуче трупе на линију Краљево-Крушевац-Књажевац и покуша да организује отпор.

У току 11. октобра водиле су се оштре борбе на читавом фронту Прве армије. Моравска дивизија је протерала непријатеља са леве обале Нишаве, док је Дунавска дивизија присилила Немце да пређу на леву обалу Топлице. Коњичка дивизија је заузела Житорађу, а бригаде генерала Гамбете ослободила је Бабушницу. Повлачењем на десну обалу Нишаве и леву обалу Топлице, немачко-аустроугарске снаге су задржале у својим рукама само јужни део града. Уочивши намеру команданта Прве српске армије да заокружи десно крило Једанаесте армије, Штојбен је наредио потпуну евакуацију Ниша. То је допринело да уличних борби није било у већој мери, а град био поштеђен од већих разарања.¹⁰

Коначно, 12. октобра 1918. године јединице у саставу Прве армије ушле су у Ниш. Истог дана њене снаге су наставиле борбе на широкој линији фронта: Костур - Коритница - Матејевац - Чамурлија - Прокупље - Белољин. Поред Ниша, тога дана ослобођени су и Пирот и Прокупље. Само десетак дана након капитулације Бугарске, Прва армија је ушла у Ниш и ослободила половину Србије. У току наредних дана фронт се стално померао на север.

Детаљан опис борби у околини Ниша доставио је команданту Моравске дивизије командант 1. пешадијског пука, чији је задатак био да заузме положај Виник, веома значајан за успешан напад на град и за прелаз преко Нишаве.

Око 12,30 часова, претходница овога пука овладала је Нишавом и избила на северну ивицу и одмах се пребацила на десну обалу Нишаве, продужујући и даље надирање ка Манастиру Св. Пантелеј и Винуку. Видећи повољну ситуацију и растројство непријатеља, издао сам команданту претходнице наређење да са својом претходницом овлада, по могућству, истакнутим положајем Виник, који је веома важан за одбрану Ниша, а и као ослонац за даље наше операције. Претходницу - 3. батаљон овога пука са 1. водом брдске батерије ојачао сам са два четама 2. батаљона и митраљеским одељењем 2. батаљона. Једна од тих чета, као и 2. вод 1. брдске батерије биће упућен команданту претходнице, чим буду дошли из састава 1. батаљона, који је вршио напад на Драшкову Кутину и Лазарево

¹⁰ Исто 459. Опширније видети код: Б. Кризман, Завршне операције Српске војске у јесен 1918. године, Војноисторијски гласник бр. 2, Београд 1969, 2, 27

Село. Око 14,25 часова претходнички предњи делови већ су избили на Виник.

Од команданта 1. батаљона добијен је извештај, који је писан у 10,20 часова, да је непријатељ у току ноћи 11/12. овог месеца, одступио својом главном снагом - пешадијом преко Коритњака и Радикине Баре, а слабијим деловима кроз долину Кутинске реке, где је претрпео озбиљне губитке у људству и стоци. 3. пешадијски пук наступа од Драшкове Кутине ка Еминовој Кутини. 1. батаљон, са свим својим деловима, прикупља се код Вукманова. Издао сам наређење да се са целим одредом крене ка Камари и да се поседне одсек са 1. батаљоном и 2. брдском батеријом од леве обале Кутинске реке до десне обале Габровачког потока, избацујући само предстражне делове на леву обалу Нишаве. Две чете 2. батаљона које су биле у његовом саставу, као и један вод 1. брдске батерије, има да упуту на Горицу. Вод 1. брдске батерије, када буде дошао, упутиће се у састав претходнице на положај Виник. Све чете 2. батаљона са 4. митраљеским одељењем и 3. брдском батеријом под командом команданта 2. батаљона, посеиће одсек Горицу до леве обале Габровачке реке, истурити предстражне делове на северну ивицу вароши Ниша у циљу одржавања везе са претходницом на положају Виник.

Приликом напада на јужну ивицу вароши Ниша, наишло се на отпор слабијих непријатељских делова, који су убрзо потиснути и у њиховом повлачењу развила се улична борба по вароши. Ти делови су одступили у нареду.¹¹

Борбена дејства леве колоне Моравске дивизије (Прва моравска пешадијска бригада, у чијем је саставу био и 2. пешадијски пук) садржана су у извештају команданта 1. моравске пешадијске бригаде и команданта 2. пешадијског пука, из којих се сазнаје да је борбени контакт са непријатељем одржаван у току целе ноћи, мада је тај контакт постајао све слабији с обзиром на непрекидно повлачење непријатеља са ових положаја. У 7 часова настављен је покрет свих колона и, после краће борбе, протерани су заостали непријатељски делови код Бубња. У 9,40 часова командант Леве колоне издао је наредбу о продужетку гоњења непријатеља од Бубња према Нишу.

У 11,25 часова предњи делови левокрилних батаљона 2. пешадијског пука већ су допрли на десну обалу Нишаве: Војници су, необично одушевљени, гонили непријатеља, који је био предузео све да води уличну борбу. У силном одушевљењу, борци су јурнули не чекајући наређење, појавили се са свију страна око непријатеља, који је још био тучен пушчаном ватром са леђа, од грађанства међу којима су били и дечаци од 12-15 године. Поражен непријатељ, после кратке борбе, бежао је безобзирце гоњен од свакога ка Манастиру Светог Пантелеја, па чак и од жена. Већ у 13,40 часова, оба предња батаљона избила су више села Чамурлија, хватајући десно везу са 1. пешадијским пуком, а лево са трупима Дунавске дивизије... Заробљена су три

¹¹ М. Војводић, Д. Живојиновић, Велики рат Србије 1914-1918, 447, 448.

*официра и 10 војника. Заплењено је на нишкој и железничкој станици Црвени крст преко 1.000 вагона, преко 500 аутомобила и огромна количина одела, материјала и свега и свачега, а у коњичкој касарни комплетна болница. На положајима је остало преко 1000 лешева (непријатељских п.а.).*¹²

На челу ослободилачких трупа на уласку у Ниш ишла је музика 2. Гвозденог пука Моравске дивизије, коју су Нишлије познавале још из оних дана 1914. и 1915. године, када је свирала по парковима и на свечаностима, а свирала је и у свим борбама које је пук водио, од Солуна до Ниша, бордила борце пред сваки јуриш. Силазила је са Бубња у свој град.¹³

У току дана, 12. октобра 1918. године, 1. српска армија је наставила даље гоњење потучене 11. немачке армије генерала Штојбена. Трупe 1. армије у ноћи 12/13. октобра задржале су се ради одмора и преноћишта на линији: Костур - Матејевац - Чамурлија. (50) У току 13. октобра, Моравска дивизија је, сходно заповести команданта 1. армије, О. бр. 18821, од 12. октобра, са линије Виник - Чамурлија, на коју је обалом Мораве потискивала непријатеља ка северу. Пред мрак, истог дана, предњи делови Моравске дивизије избили су на линију Калафат - Каменита глава - Лесковик - Црни врх.

Борбе за ослобођење Ниша завршене су октобра 1918. године. Ослобођењем Ниша и Прокупља трупе 1. српске армије пресекле су линију Беч - Софија - Цариград и онемогућиле Немачкој и Аустро-Угарској стварање новог фронта у Србији.

Само десетак дана после капитулације Бугарске и разоружавања њене војске код Куманова, српска 1. армија је поново је тукла и поразила немачку 11. армију. Овога пута успех је био утолико значајнији што су немачку 11. армију код Ниша сачињавале немачке дивизије, које су поселе погодне положаје за одбрану, биле одморне и снабдевене, а по свом саставу двостурко јаче од српских дивизија. На фронту од 20 километара српска армија је посела положаје за нападне операције са 12 слабих батаљона или око 4.000 ефективних пушака у првој и још 15 батаљона са око 5.000 пушака у другој линији, ради напада на непријатеља јаког 47 батаљона са око 30.000 пушака.

Најзначајније у тој војничкој победи било је да је армија војводе Петра Бојовића за десет дана ослободила Ниш и половину своје отаџбине. *Ако су немачки штабови у Македонији, а доцније и немачки историчари рата, на Бугаре свађивали кривицу за слом 11. армије у првим недељама солунске офанзиве, за њен пораз у бици код Ниша нису имали на кога да се жале - у тој бици поражени су управо немачки ратници.*¹⁴

Српска армија победила је надмоћније немачке снаге и код Ниша захваљујући, пре свега, високом борбеном моралу својих војника и старешина и њиховој жељи да што скорије ослободе своју домовину. Није без разлога речено да су баш Моравци имали ту част да ослободе свој

¹² Велики рат Србије, књ. 29, 543, 544.

¹³ М. Војводић, Д. Живојиновић, нав. дело, 463.

¹⁴ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984, 331.

завичај.¹⁵ *Треба знати да је морал наших трупа био толико висок, жеља да се победи толико жарка и решеност да се истраје, ма сви изгинули, толико моћна да је тада сваки војник представљао десетину, свака пушка митраљез, сваки топ батерију, а сви укупно једно биће које не познаје границе умора када је у питању част свога оружја, љубави према отаџбини и жеља да се ослободе ropства своји најмилији.*¹⁶

У истом чланку генерал Белић наводи и речи генерала Петра Пешића: *Ниш је имао нарочитог утицаја на душе целе српске војске; то је друга српска престоница; ослобођењем Ниша били смо убеђени, биће ослобођење остале наше отаџбине лака ствар. Ниш је имао нарочито психичко или још боље да кажем, магично дејство на дух целе српске војске.*¹⁷

Борбе за ослобођење Ниша изазивале су велике симпатије у целом свету. Лист *Густава Ервеа* писао је, поводом ових победа, да су Срби, ослобађајући своју земљу, у току офанзиве остварили ... *највеће напредовање савезника у овом рату.*¹⁸, а *Дејли експрес* је истицао да *резултат ових победа, који нарочито претеже, јесте тај да Срби победоносно улазе у своју земљу, што ће још једном учинити да Аустрија задрхти од ове војске.*¹⁹ Иначе, лондонска штампа је описивала напредовање Срба ка Дунаву као посмртно звоно за Аустро-Угарску империју.

Генерали Југословенске војске Нишког округа:²⁰

Јовановић М. Јован, дивизијски генерал (Ниш 1877 - Грчка 1941). Питомац 28. класе Ниже и 11. Више школе Војне академије. У ратовима 1912-1913. на служби за Генералштабне послове у Моравској дивизији I позива. У ратовима 1914-18. вршилац дужности начелника штаба Моравске дивизије I позива. После рата од 1918. начелник штаба Моравске дивизијске области. Страдао у Априлском рату у Грчкој. Дивизијски генерал од 1926; Карађоређева звезда са мачевима IV реда, два пута.

Јовановић Мирослав, пешадијски бригадни генерал (Ниш 1891-Београд 1970). Питомац 42. кл. Ниже и 23. класе Више школе Војне академије. У ратовима 1912/13. ађутант у 1. батаљону. У рату 1914-18. командир чете. После рата у Краљевој гарди; генерал од 1938. Носилац Карађоређевог звезде са мачевима IV реда.

Милосављевић Т. Светислав - Тиса, генералштабни бригадни генерал, (Ниш 1882 - Београд 1960). Питомац 32. класе Ниже и 15. класе Више школе Војне академије. Завршио генералштабну припрему. У рату 1914-18. помоћник начелника штаба Вардарске дивизијске области, 1914-15. помоћник начелника штаба 1. армије, од 1920-29. професор „Генералштабне

¹⁵ Споменница шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877-1937, Ниш, 1937.

¹⁶ Е. Белић, нав. дело, 25, 26.

¹⁷ Нав. место

¹⁸ Слава Србије, *Ратни дневник* Врховне команде, бр. 278, од 18. 10. 1918, 1201.

¹⁹ Исто, бр. 270, од 10.10.1918, 1170.

²⁰ Миле Бјелајац, *Генерали и адмирал Крљевине Југославије*, Институт за новију историју, Београд, 2004, 174, 175, 216, 225, 242, 252, 258, 301, 141, 149, 162, 169, 152, 276.

службе” на Вишој школи Војне академије; министар саобраћаја 1926. и 1927; 1929. бан Врбаске бановине; генерал од 1925; носилац Карађорђевог звезде са мачевима IV реда. Написао: *Бенералштабна служба у мирно доба*, уџбеник, 1927; *О моралном, научном и физичком васпитању официра по командама* (1927), *Организација ратне војножелезничке службе*. Рукописна оставштина у САНУ, АВИИ и Архиву Југославије.

Митић Н. Владимир, артиљеријски бригадни генерал (Ниш 1878 - Београд 1945.). Питомац 29. класе Ниже школе Војне академије. Завршио Артиљеријску школу гађања; 1912-13. командир 3. батерије хаубичког пука у саставу 3. армије. 1913. командир 3. брзометне хаубичке батерије у саставу Дунавске дивизије II позива. У рату 1914-18. командир 7. хаубичке батерије у одбрани Београда. У Априлском рату заробљен и одведен у логор, генерал од 1925. Карађорђева звезда са мачевима IV реда.

Пешић Т. Милан, артиљеријски бригадни генерал (Ниш 1878-Београд 1942). Питомац 31. класе Ниже школе Војне академије. Завршио артиљеријску школу гађања. У Балканским ратовима 1912-13. командир 4. чете 1. батаљона код Куманова и Битоља. У рату 1914-18, 1914. одређен за команданта 1. групе Нишког градског артиљеријског одреда, у саставу 2. армије код Шапца, потом у саставу 1. армије. Генерал од 1925.

Поповић В. др Сава, санитетски генерал (с. Лужане - Ниш 1871-Београд 1944). Медицину завршио у Грацу. У ратовима 1912-13. командир Дринске болничке чете; 1914-18. референт санитета Тимочке дивизије II позива, 1915. референт санитета Моравске дивизије I позива, референт санитета 2. армије. Санитетски генерал 1930.

Радосављевић Љ. Драгутин, дивизијски генерал, (Ниш 1884-1944). Питомац 34. класе Ниже и 22. класе Више школе Војне академије. Учесник ратова 1912-18. Бригадни генерал од 1925, дивизијски генерал 1933.

Видојковић Г. Ђорђе, артиљерисјки бригадни генерал (Ниш 1880-Зајечар 1928). Питомац 30. класе Ниже школе Војне академије. Завршио артиљеријску школу гађања у Србији. У ратовима 1912-13. командир 6. батерије Хаубичког пука. У рату 1914-18. командир хаубичке батерије и дивизиона. Извршио самоубиство. Бригадни генерал од 1925.

Димитријевић Р. Александар, дивизијски генерал (Ниш 1884-Њујорк 1963). У ратовима 1912-13. водник у Дунавском артиљеријском пуку. У рату 1914-18, од 1914-17. командир 3. батерије 1. дивизијона Дунавског артиљеријског пука; 1917-20. ордонанс официр регента Александра; капетан 1912, мајор 1915, пуковник 1924, бригадни генерал 1929, дивизијски генерал 1934. Одликован Карађорђевог звездом са мачевима IV реда два пута. Краљ Александар му је био венчани кум и кум сво троје деце.

Ђорђевић А. Милан, артиљеријски бригадни генерал (Ниш 1881-1941). Питомац 31. класе Ниже школе Војне академије. У ратовима 1912-13. командир 9. батерије Шумадијског артиљеријског пука. У рату 1914-18. на истој дужности. После рата, 1921. ађутант помоћника министра војног. Унапређен у чин генерала 1928. Одликован Карађорђевоом звездом са мачевима IV реда.

Ивковић Д. Богољуб, пешадијски бригадни генерал (Ниш 1892-Дубровник 1961). У ратовима 1912-13. војник 2. п. пука I позива. У рату 1914-18. командир у 2. п. пука 1. позива. После рата командир 1. чете 4. батаљона п. пука Краљеве гарде. У чин генерала унапређен 1928. Одликован Карађорђевоом звездом са мачевима IV реда.

Јорговановић Ђ. Никола, пешадијски бригадни генерал (Ниш 1875-Београд 1942). Питомац 25. класе Ниже и 8. класе Више школе Војне академије. На дужностима у генералштабу у општевојном одељењу. У ратовима 1912-13. у штабу Моравске дивизије II позива за генералштабне послове. У рату 1914-18. командант 9. п. пука, 1915. начелник Генералштаба Вардарске дивизије. После рата начелник штаба Шумадијске дивизије. Унапређен у чин генерала 1925; одликован Карађорђевоом звездом са мачевима IV реда.

Филиповић И. Михаило, дивизијски генерал (Ниш 1869-Београд 1942). Питомац 22. класе Ниже школе Војне академије. У ратовима 1912-13. командант 4. батаљона I. п. пука I позива. У рату 1914-18. командант 10. п. пука II позива; 1916. Моравске, потом Вардарске пешадијске бригаде. 1916. и 1917. заступник помоћника команданта Вардарске дивизије. Члан првостепеног суда за офицере који је судио Апису 1917. У чин дивизијског генерала унапређен 1923. Одликован Карађорђевоом звездом са мачевима IV реда два пута.

Исаковић С. Душан, дивизијски генерал (Ниш 1887-Београд 1950). Питомац 36. класе Ниже и 22. класе Више школе Војне академије; 1912. командант у војничкој телеграфији, 1913. водник у Коњичкој подофицирској школи. У ратовима 1912-13. командир митраљеског одељења Шумадијског дивизиона II позива. У рату 1914-18. командир митраљеског одељења; после рата шеф Војног одсека Државних железница у Суботици; потом 1924. шеф државних железница у Београду, наставник на Нижој школи Војне академије из предмета Историја ратова и Коњичка егзерцирска правила. Унапређен у чин бригадног генерала 1935, потом дивизијски генерал 1940; одликован Карађорђевоом звездом са мачевима IV реда.

Исаковић С. Ђорђе, пешадијски бригадни генерал (Ниш 1885-Београд 1931). Питомац 34. класе и 19. класе Више школе Војне академије. У ратовима 1912-13. - командир Дунавског коњичког дивизиона; у рату 1914-18. у штабу Врховне команде; после рата у оперативном одељењу Главног генералштаба; 1920. вршилац дужности начелника Генералштаба

Вардарске дивизијске области; 1921. професор Тактике на Нижој школи Војне академије; од октобра 1921. начелник Генералштаба Босанске дивизијске области; начелник штаба Брегалничке дивизијске области; од 1928-30. редовни професор из предмета Историја ратова на Нижој школи Војне академије. У чин генерала унапређен 1930, написао уџбеник *Историја ратова и ратне вештине*, Београд 1928. Рођени брат генерала Душана.

Станковић С. Драгољуб, коњички бригадни генерал (Ниш 1885-Београд ?). Питомац 34. класе Ниже школе Војне академије. Завршио пешадијску школу гађања 1910. и Информативни курс за кадете главних родова 1930. Године 1912. командир пратње престолонаследника, 1913. командир ескорта престолонаследника, 1914-18. постављен за командира ескорта Гарде; рањаван више пута 1915-1918. Учествовао у априлском рату, заробљен и одведен у логор; после рата вратио се у земљу, био је члан организације *Уједињење или смрт*. Унапређен у чин генерала 1933, одликован Карађорђевог звездом са мачевима IV реда.

Borislava Lilić

BREKTHROUGH OF SALONIKA FRONT AND LIBERATION OF SOUTH-EAST SERBIA

S u m m a r y

The Salonika Front was formed in 1915-1918 by the Allied troops (France, Serbia, Britain, Greece, Italy and Russia) against the army of the Central Powers (Germany, Bulgaria and Austro-Hungary) in the Balkans from Valona to Dedegač along the line of approximately 600 kilometers. After Russia had left the Allied troops in 1917, the other members made a decision that the main attack at the Salonika Front was to be made by the Serbian Army. The First and the Second Army, helped by two French infantry divisions, made a breakthrough on September 15-17, 1918. Namely, the main Serbian forces, having attacked the territory held by the Bulgarian troops, cut the Bulgarian Army in two parts, made it to its bordering front and forced them to capitulate. After that, Austro-Hungary laid down arms on October 4, which also contributed to the final fall of Germany.

СРПСКА ОФАНЗИВА 1809. ГОДИНЕ И БИТКА НА КАМЕНИЦИ

Бој на Каменици био је сасвим страшан. Ја сам ту дошао по заповести Господара у индат, зато све знам како је било и зашто су онолики људи изгинули све могу по реду казати. Али многи о том боју казују тек надоват, па зато нећу ни да казујем. Но ако се жели да ја баиш безпристрасно кажем, то нека ми се јави, ја ћу после од краја до конца изказати.

.....
У Тополи

ПОВЕСНИК

13. априла 1852.

Петар Јокић
бившиј гл. буљубаша

На Каменици су Срби доживели чувени пораз. Народна традиција је одмах нашла разлоге за слом: Синђелић је хтео сам да се докопа богатог Ниша, Милоје Петровић је од Турчина добио лубеницу пуну дуката, Добрњац је издао. Паника је захватила земљу. Босански везир се у августу спремио да *доврши запоседање Србије*. Певало се о погибији као смрти Сењанина Иве: Турци су јуришали у коњичким редовима: белци, зеленци, алатасти, доратасти и напослед црни коњи.¹ Управо у то време у Србију долази Филип Вишњић који не разликује добре и зле Турке - борба се води против Турчина уопште. Он на Дрини наступа са својом епопејом о устанку. Он тражи узроке српском устанку и враћа се на Косово да ту тражи објашњење.² Објављује стварање слободне српске државе на традицији Косова истовремено позивајући на ослобођење поробљене браће у Босни.

У *Боју на Лозници* опева победу над турским агама и беговима који другог заната и немају него да живе од сиротиње раје. У исто време старац Рашко пева на Делиграду о Призрену, Ђаковици, Приштини, Новом Брду, Бањској, Митровици, Вучитрну и Јањеvu као о седиштима турских паша.³

Током 1809. и 1810. јако су се заоштриле супротности између старешина и народа и између самих старешина. Још 1806. године плашиле су се војводе у Мачви да их народ не побије. *Бој на Салашу* уместо Милоша

¹ В. Винавер, Историјска традиција у Првом српском устанку, *Историјски гласник* 1-2/1954, Београд 1954, 116.

² М. Савковић, Филип Вишњић, *Прилози проучавању народне поезије* I, 91; В. Винавер, н. ч, 116.

³ В. Винавер, н. ч, 116.

Обилића, Реље Крилатице и Краљевића Марка опева три нове српске војводе - Катића, Вујицу и Чупића који пију док народ гине. Милоја је народ хтео каменовати после Каменице. Легенда је износила да је у мачванским селима Новом Селу и Прњавору за седам година само седам људи умрло на поњави код куће, а двеста седам пало у боју. *Народ жели само да престане рат и беспокојство и нека стална власт да наступи* бележио је Стратимировић. И док је народ гинуо стварала се и јачала нова власт чији се притисак почео осећати. Добрњца су у Поречу хтеле да напусте трупе. Милоша Поцерца су убили хајдучи нешто касније. Није случајно, управо у то време, што је Филип Вишњић уверавао борце на дринском фронту да су они борци из народа, сиротиња раја, једини носиоци устанка и да се дисциплиновано и даље морају борити истовремено критикујући кнезове који никад нису били ради кавзи. По В. Ђоровићу смисао чувених стихова из песме *Почетак буне на дахије* управо је незадовољство народа старешинама у 1809. години.⁴ Истовремено је и добро познати сукоб међу војвода дошао до усијања. Тако је на пример Младен Миловановић 7/19. септембра 1809. године писао да се тајно убије Миленко Стојковић.⁵

Није спорно да 1809. година представља прекретницу у историји Првог српског устанка. Наиме, из општег развоја политичко дипломатске ситуације тога времена међу великим европским силама, укључујући и Турску, могло се видети да примирје закључено у Слобозију између Русије и Турске има обележје привремености. Премда је ово примирје формално обухватало само српске јединице на граници према видинском пашалуку оно је у пракси обухватило и све остале српско-турске фронтове.

Скоро цела 1808. година је прошла је у руско-турским преговорима. Септембра 1808. године сусрели су се у Ерфурту руски и француски император. Због својих проблема које је имао у Шпанији, Наполеон се сложио да Русија присаједини Молдавију и Влашку у замену за руску подршку у случају евентуалног француско-аустријског рата. Ово је омогућило слободу дејства Александру I у његовом сукобу са Османским царством. Тако су почетком 1809. године неуспели руско-турски преговори довели до обнове ратних дејстава између Русије и Турске, чиме је и примирје потписано у Слобозију престало да важи. Самим тим и Србија се нашла у ситуацији да настави ратовање са Османским царством, о чему је Карађорђе на време обавештен.⁶

⁴ М. Вукићевић, *Деловодни протокол писама Петра Теодоровића Добрњца, српског војводе из Првог устанка*, Споменик СКА 37, 102; В. Ђоровић, *Хисториска вредност Вишњићеве песме "Почетак буне на дахије"*, Зборник у част Филипа Вишњића и народне песме, Београд 1935, 69; В. Винавер, н. ч, 116 - 117.

⁵ В. М. Г. Медаковић, *Учествовање Срба у девестогодишњој прослави у Кијеву и повеснички подаци о Србији и Црној Гори*, Нови Сад 1888, 89; Н. Ф. Дубровин (Милорад Медаковић), *Устанак србски од 1806 - 1810 године I и II*, Нови Сад 1866, 215; В. Винавер, н. ч, 116.

⁶ А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karadžem Petrovićem*, Vjesnik Kraljevsko Hrvatsko - Slavonsko - Dalmatinskog arhiva god. XXI i XXII, Zagreb 1920, 349, (даље - А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karadžem Petrovićem*); А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку књ. VI*, Београд, 142 (извештај из Петроварадина од 17. априла 1809); *Турска документа за македонска историјата 1809 - 1817*; Скопље 1953, 3 (ферман султана Махмуда II од средине маја 1809); В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804 - 1878)*, Лесковац 1987, 54.

Устаничке старешине поставиле су 1808. године сасвим отворено захтев да њихова држава добије “некадашње (древне) границе”, тј. границе средњовековне српске државе (којом су и правдали те границе). Укључивали су у те границе и Скопље, Нови Пазар и Ниш.⁷ Чак кад су устаници током 1808. године водили преговоре да евентуално дођу под Аустрију са статусом нове Војне границе тражили су да им се прво обезбеди Ниш.⁸ Устанички делегат, Иван Југовић захтевао је почетком 1809. године од генерала Прозоровског да усвоји план устаника: потпуна независност Србије и ослобођење свих српских земаља. Генерал се није сложио са стварањем царства на шта му је Југовић узвратио: *Ако нећете да нам помогнете, ми ћемо сами тући Турке!*⁹

Са првим данима априла 1809. године и Срби су поново били на границама спремни да, као и у 1807. години, пређу у Турску са знатним војним снагама у нади да ће овог пута бити постигнута не само независност већ и ослобођење нових крајева и нових делова српских територија. Српско питање, постављено у контексту са ширим руско-турским конфликтом, могло се решити само једним новим ратом. Било је јасно да се због општег положаја у коме се налазила Србија само офанзивним ратом у коме би се ратне операције пренеле на турску територију може доћи до стицања слободе и независности. При томе је од изузетног значаја била помоћ околног становништва које би дејствовало у турској позадини.¹⁰ Митрополит Стратимировић бележио је о избијању непријатељства на граници: *Идите Срби за Мораву и држите што вам је цар дао, ми вас вала нећемо дирати, не дирајте у нас кад вас ми не дирамо, говорили су Турци. Но Срби гордо су им одвикивали и говорили да до Цариграда неће престати, псујући душу и веру Мухамеда.*¹¹

На основу многобројних и разноврсних извештаја из Србије са почетка 1809. године, Срби су првобитно планирали да тежиште напада усмере на простор измеђи Ибра, Дрине и Саве. Ту је требало сопственим снагама најпре разорити како османску војну моћ, тако и османску политичку власт на тим просторима. Крајина као и сектор ка Видину на коме је долазило до додира српских и руских трупа такође су сматрани као значајан фронт али је било предвиђено да се на овом правцу операције изводе у координацији са Русима у Влашкој. Широком пространству између Ибра и Тимока додељена је другостепена улога, упркос чињеници да је према Нишу требало да се налазе неки од најугледнијих српских старешина као што су Милоје Петровић, Петар Добрњац и Хајдук Вељко.

⁷ Н. Попов, *Россија и Сербія I*, Москва 1869, 484-485; В. Винавер, н. ч, 115.

⁸ В. Винавер, н. ч, 115 нап. 54.

⁹ М. Вукићевић, Односи Србије према Русији, *Дело* 23, 395.

¹⁰ М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, Београд 1904, 400 (извештај Меријажов из Крајове 18. фебруара 1809) и 405 (Меријажов извештај од 1. марта 1809); В. Стојанчевић, Први српски устанак према Бугарској и Бугарима, *Историјски гласник* 1-2/1954, Београд 1954, 138, (даље - В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*).

¹¹ В. Винавер, н. ч, 115.

Тако су за главну позорницу будућих операција биле предвиђене Босна, Рашка област, Херцеговина и Црна Гора а просторима око Јужне Мораве, Косова и Метохије била је поклоњена другостепена пажња.¹²

Српски ратни план за рат са Османлијама из 1809. године

Оборкнез Сима Марковић, Јанићије Југовић и Феодор Ивановић Недоба су се 27. марта/8. априла 1809. године вратили из Јашија и истог дана дошли са Карађорђем у Београд. Они су донели информације из Каравлашке да Руси настављају рат са Турцима. Због тога је 29. марта/10. априла 1809. године одржан састанак Совјета коме су, осим свих чланова Совјета, присуствовали и Карађорђе и Родофиникин. На састанку је одлучено да и српске снаге крену у офанзиву на Турке на свим фронтима. Истог дана послато је наређење свим граничним командантима да одмах по примљеном наређењу предузму офанзиву на свом сектору. За разлику од ранијих намера нарочито је наглашено да треба покушати са освајањем Ниша, а ако то није могуће онда да се изврши његово опкољавање уз поселање свих прилаза овом граду. Истовремено су именоване и четири војводе од којих је Јаков Ненадовић одређен за команданта снага предвиђених за напад на Босну. За Ниш били су одређени Милоје Петровић Трнавац, као главни командант и Петар Добрњац, док је снагама које су нападале ка Новом Пазару командовао сам Карађорђе. Миленко Стојковић је требало да продире у правцу Тимока.¹³

Дејства руске војске на Дунаву 1809. године

У пролеће 1809. године руске снаге под командом Прозоровског започеле су своја дејства пре свега, нападајући турска утврђења на Дунаву. У време промене главнокомандајућег руска армија била је готово сва концентрисана на доњем Дунаву. После неуспелих напада 24. марта/5. априла на Ђурђево и 20. априла/2. маја на Браилу, Руси дуже времена нису изводили офанзивна дејства.¹⁴ Ускоро је и Дунав надошао и постао практично непрелазан. Руске трупе су стајале пасивно све до 31. јула/12. августа када су заузеле Исакчу, 1/13. августа Тулчу и 2/14. августа Баба даг. Ово дејство, толико удаљено од српских савезника и од главних центара турске војне моћи у Румелији, Прозоровски је правдао опасношћу од Енглеза, нових турских савезника, који су могли напасти, са Црног мора, руске комуникационе линије.¹⁵ Током ових операција стари и неодлучни

¹² А. Ивић, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 324, 326, 330. и даље, сви извештаји обрштара Перша барону Симбашену из фебруара 1809. године; В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, 138.

¹³ Т. Ж. Илић, *Грађа из земунских архива – Извори за историју Првог српског устанка, књига II – 1809*, Београд 1961, 152-153.

¹⁴ У нападу на Ђурђево командовао је генерал Милорадовић а на Браилу Кутузов, а не Прозоровски, као што тврди Новаковић. Прозоровски је био врховни командант. S. Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, Beograd 1986, 95; П. А. Жилин, *Фелдмаршал М. И. Кутузов*, Москва, 1987, 110-111.

командант руских снага у рату против Турске, кнез Прозоровски изненада је умро 9/21. августа 1809. године.¹⁶ На његово место постављен је знатно млађи грузијски кнез Петар Багратион.¹⁷

Турски врховни командант, велики везир Јусуф паша, са својим релативно малим снагама концентрисаним у Шумли, (средином маја имао је око 40.000 људи према Русима) држао се дефанзиве на главном војишту на Дунаву. Истовремено је нишком и босанском паши наредио да ударе свом снагом на Србију, те да, сломивши је, нападну руско десно крило на главном војишту. Истовремено су и Срби кренули у офанзиву ка Нишу и Новом Пазару.

Доласком Багратиона одмах се осетила нова, много чвршћа рука у командовању руским армијама. Багратион је већ 14/26. августа 1809. године прешао Дунав и започео наступање у Добруци. Руси су врло брзо освојили скоро целу Добруцу, али нису успели да заузму утврђену Силистрију већ су започели њену опсаду.¹⁸

Када су утврдили да је главнина руских снага отишла у Добруцу Турци су прешли на леву обалу Дунава, у Журжу, и армијом од око 40.000 људи започели наступање на Букурешт. Но, већ 29. августа/10. септембра 1809. године они су били одбијени код Фросине од знатно слабијих руских снага под командом генерала Ланжерона. После овог пораза Турци су се повукли преко Дунава.¹⁹

Због активности турских снага Багратион је био присиљен да распарча своје снаге на великој територији од Србије до луке Варне. Као у своје време Румјанцев тако је и Багратион под Силистријом старадао од недостатка фуражи, одеће и хране док су заразне болести косиле његове трупе. Када се октобра 1809. године из Рушчука примакла Силистрији јака турска армија од око 50.000 војника Багратион није хтео да ризикује битку са њом па је дигао опсаду Силистрије и повукао се на леву обалу Дунава. Тако се и ова 1809. година завршила а да руска војска није постигла значајнији успех. Једино што је успела је да заузме већи број османских утврђења на левој обали Дунава као што су Тулча, Исакча, Исмаил и Браила.²⁰

Постоје три важна разлога за овај руски неуспех. Као прво, руско командовање није располагало неким јасним планом дејстава на Дунаву. За две године на овом ратишту сменила су се чак три руска главнокомандујућа од којих је сваки руководио ратним дејствима на свој начин. Као друго, поново су дошле до изражаја све особености овог ратишта, а то су проблеми снабдевања, заштита од епидемија и непознавање терена. Као треће, али не

¹⁵ Офанзиву је Прозоровски започео тек после низа оштрих писама цара Александра, у којим је руски император инсистирао на офанзиви. S. Novaković, *н. д.*, 96. Турци су 5. јануара 1809. године склопили мировни уговор са Енглеском.

¹⁶ S. Novaković, *н. д.*, 96.

¹⁷ Багратион (Багратион Петр Иванович, 1765-1812), грузијски кнез и руски генерал, учесник у већини ратова Русије од 1788 до 1812. г. Крајем 1809. г. био је врховни командант руске војске која је оперисала против Турака. У рату 1812. г. командовао је Другом армијом. Рањен у Бородинској бици и ускоро после тога умро.

¹⁸ Н. А. Шефов, *Самые знаменитые войны и битвы России*, Москва 2002, 286.

¹⁹ Н. А. Шефов, *н. д.*, 286-7.

²⁰ Н. А. Шефов, *н. д.*, 287.

и најмање важно то је високи квалитет османске војске. Премда је трпела поразе од руске војске она ни једном није духовно клонула и упорно је настављала борбу успешно исцрпљујући руске снаге.

Српска офанзива

У пролеће 1809. године Срби су кренули у офанзиву на свим фронтовима. Да би разумели догађања на јужном војишту око Ниша морамо размотрити догађања и на другим војиштима, али се пре тога морамо осврнути и на једну врло важну чињеницу која је претходила српској офанзиви, а то су побуне у српској војсци током марта 1809. године.

Врло интересантне податке о догађањима у Делиграду, пред саму српску офанзиву, дао је Стефан Филиповић, који је у то време код Младена Миловановића, у управи београдској био „писмоводитељ”. Његова сећања из пролећа 1809. године забележио је Л. Арсенијевић 1849. године. Ево шта Филиповић каже: *Стефан Синђелић, војвода ресавски, иначе доста храбар војник, био је доста несташан и здраво пристрасан к тековинама. Он је са војницима из свог војводлука, са 5-6 стотина људи и у мирно доба, као што је управо трајало од септембра 1807. на готово до свршетка марта 1809. године, гарнизон у Делиграду сачињавао, а Петар Добрњац је главним командантом свему оном крају па и Делиграду био, и Стефан је под његовом командом стајао. Још с почетком 1808. године, као што и вама мора бити познато, не само што је по жељи правитељства, за град београдски устројен био један батаљон строго регуларне војске, него се је наредило да се и народна војска, у свој Србији, најпречем и најнужнијем за рат вежбању војничком обучава. На распуштени глас да се ово обучавање у Србији заводи и отпочиње, многи су наши Срби војници, особито из нама пограничне аустријске милиције, остављајући тамо извесне своје службе, овамо нама добегавали. Између многих других овамо тада добегиших, који су сви и употребљени, и у разна места војводама народним разаслани били, пребегао је из речене милиције аустријске у Србију, у једно време и неки Поповић оберлајтнант из градишке регименте и Гаврило стражмеистер из личке регименте, и оба су одмах послана у Делиград, да тамошњи гарнизон у вежбању водничном обучавају, и да, као такови, посредством Добрњца, главног команданта делиградског и под управом Стефана Синђелића стоје. Са доласком ове двојице у Делиград, који су не само езерциру команду Синђелићеву обучавали, него и као официри у истој команди постали и почитаније од војника задобили, Синђелић добио је прилику, слободно и почешће из Делиграда кући својој одлазити, и своју команду, на Поповићу и Гаврилу, безбрижно остављати, као што је тако и радио. Синђелић, одлазећи сад често својој кући он је дао пуну вољу несташлику своје и страсти, и брзом обогаћењу. Он је далеко преко дозвољене мере терао не само људе себи за работу него и женскиње, па и то без сваког призрења на оне куће, из којих су домаћини, или браћа домаћинска, или синови, од кућа својих одвојени, у Делиграду, по 3 – 4 месеца дана преко лета, гарнизон градски сачињавали и стражи бити морали. Највише пак вређало је*

народ и позлеђивало му ране причињене не од Турака, присиљено опхођење његово са женским полом. Овакови нечовечни поступци Синђелићеви нису могли само у Ресави, у његовом војводлуку, остати а да не дођу до ушцију његових војника у Делиграду, и да се жалостно не косну чувства њиховог. Они су лако дознавали оваке несрећне гласове о поступању њиховог војводе код њихових кућа, јер су им сваки 15 дана коморе са преобуком, обућом, брашном, смоком и напитком долазиле, и људи, који су са овим коморама долазили, као њихова браћа и комишије, све су им доказивали. Превршивши сваку меру у поступцима својим према народу, Синђелић је сам дао повод те су се његови војници у Делиграду побунили и закључили, не остављајући пост свој, Карађорђу, противу поступака свога војводе, писмену тужбу послати. Како су се договорили тако су и учинили. Они нису никог својствивијег и поузданијег имали, ко би им, речену тужбу, на име Карађорђево написао, осим њихових официра, Поповића и Гаврила, а зато они њих двојицу притисну молити да ту услугу и љубав учине. И Поповић и Гаврило, као што сам и ја од Ресавца, и њих двојице, кад сам их испитивао, дознао, дуго су се одупирали њиховој молби, доказујући им: да им они, по незнању одношења њиховог према војводи, и војводиног према њима, а тако исто и по незнању каква је форма тужби, које се на име Карађорђево сачињавају, нећеду умети написати, али се никако одговорити нису могли, и напослетку, по самом казивању тужитеља, они су им тужбу сачинили, начисто преписали и предали им на потпис и одашиљање куда следује. Побуњеници су ову своју тужбу, по двојици из средине своје Карађорђу у Тополу послали, а Карађорђе кад је речену тужбу примио спровео ју је у Београд Совјету с налогом: да он Младена одреди отићи у Делиград да дело тужбе на месту иследи и даље по надлежности поступи. Синђелић је био побратим с Младеном, и ово њихово побратимство датира од много година, кад је Младен још под Турцима свињама трговао, а Синђелић му, у Ресави, добар калауз био.²¹

Чим је Синђелић сазнао за побуну својих војника, он је Младену за кога је, такође, сазнао да је одређен да читав случај испита, послао писмо у коме је правдао не само себе већ и своје људе сву кривицу бацајући на Поповића и Гаврила, као подстрекаче побуне. Младен је у Делиград дошао са својом пратњом из Београда али је уз пут као појачање добио Хајдук Вељка са његовим бећарима као и већи број Карађорђевих момака. Након Младенове истраге у Делиграду, Ресавцима је допуштено да се врате кућама док су Поповић и Гаврило задржани у Делиграду, са образложењем да примају плату од државе и да зато морају остати у логору. Међутим, чим су ресавци отишли Поповић и Гаврило су затворени. Младен је наредио Петру Добрњцу, који се налазио у Параћину, да доведе војнике из параћинске нахије под војводом Илијом Барјактаревићем да поседну Делиград. Затим је кренуо назад за Београд водећи са собом Поповића и Гаврила које је, уз

²¹ Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, Београд 1898, 455-457.

пут, код Ражња убио и затим мртве обесио. Одмах затим је пустио глас да су похватани хајдуци који су побили турске посланике и да су погубљени код Ражња.²²

Побуна Ресаваца у Делиграду стишана је у другој половини марта 1809. године, а крајем априла (све по старом календару) Младен је од Прозоровског добио златну медаљу на плавој пантљици са декретом, као знак признања за угушену побуну у Србији.²³

По аустријским изворима ток ове побуне био је нешто друкчији. По тим изворима, почетком марта 1809. године на Делиграду побунили су се бећари и побили своје инструкторе за егзерцирање. Петар Добрњац је због тога морао да напусти Делиград. Тада су се побунили и бећари Вујице Вулићевића, који су се налазили недалеко од Делиграда, због чега је и он морао да бежи. Младен Миловановић је покушао да их умири, али они му нису дали да приђе, већ су пуцали на њега.²⁴ Због тога је морао да побегне у Параћин, јер су му бећари са Делиграда пошли у сусрет са топовима.²⁵ Истрагу о побуни бећара касније је спровео Младен Миловановић. Истрагом је утврђено да су за побуну криви некадашњи аустријски официр Андрија Поповић и његов помоћник, аустријски подофицир Гаврило. Они су, према сазнању, поступали престрого са војницима, а са Турцима одржавали односе који су штетили устаницима. По Младеновом наређењу стрељани су а касније и обешени. Сматра се да су они убијени од стране бећара још почетком побуне.²⁶ Према једном извештају поручник Андрија Поповић је убијен из пиштоља од стране једног бећара, одмах када је настала побуна.²⁷ Мада је у Београду објављено смиривање, јер се говорило, да се изашло у сусрет захтевима побуњених војника, ипак је постојала сумња да је побуна у Делиграду и даље трајала, па су предузимане мере да се она поново не прошири.²⁸

Осим незадовољства бећара, према аустријским изворима, у унутрашњости земље дошло је до нарастања незадовољства међу сељацима. Отворено се говорило да је било боље под Турцима, јер немају ни личне ни имовинске сигурности. Они су одбијали да се боре против Турака и говорили су да желе поново да се врате под њихову власт. Још половином марта 1809. године дошло је до побуне становништва неких села поред Мораве. Око 800 породица из тих села, са женама и децом оставили су своје домове и улогорили су се на самој граници. Сматрало се да је повод ове побуне било је увођење регуларне војске. Младен Миловановић је успео да наговори народ да се врати у своја села. И по руским изворима се у Делиграду побунило 2.000 војника из пет нахија. Намеравали су да иду за

²² Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, Београд 1898, 457-60.

²³ Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, Београд 1898, 461.

²⁴ Т. Ж. Илић, *н. д.*, бр. 54, 102-103.

²⁵ Т. Ж. Илић, *н. д.*, бр. 61, 119.

²⁶ Т. Ж. Илић, *н. д.*, бр. 70, 129.

²⁷ Т. Ж. Илић, *н. д.*, бр. 62, 120.

²⁸ Т. Ж. Илић, *н. д.*, бр. 70, 129.

Београд да тамо дигну побуну, да побију главешине и да заведу нови ред у Србији. Младен је успео и ове војнике да смири.²⁹

Српска офанзива преко Дрине

Око 1. марта 1809. године стигле су поуздане вести у Србију да је сарајевски епископ успео да наговори православне Србе у неколико нахија да се припреме за устанак против босанских Турака. Због тога су, како наводи један аустријски извештај од 22. марта 1809. године, капетан Радич Петровић и Павле Поповић отишли на Дрину са 10 људи да се сједине са побуњеницима када се ови буду приближили реци.³⁰ Крајем марта свакодневно су из Београда упућиване велике количине муниције према Дрини и Нишу, а повремено су одлазили са њом и топови.³¹

Средином марта 1809. године Карађорђе је послао Босанца Петра Шкуљевића (Скула) у Босну са наређењем да покуша да наговори Босанце на устанак против Турака.³²

Јаков Ненадовић одређен је за команданта снага предвиђених за напад на Босну. Он је имао задатак, који је доби пре 2/15. априла, да са својим јединицама пређе Дрину и да се онде ушанчи и тако пресече све комуникације ка Соколу. Под Јаковљевом командом налазиле су се следеће нахије: Пожешка, Ужичка, Ваљевска, Шабачка и Мачванска. Јакову су били потчињени Милан Обреновић, хаџи Продан Глигоријевић, Лазар Мутап, поп Лука Лазаревић и Стојан Чупић.³³

Што се тиче босанског војишта Лука Лазаревић је, пре 9/21. априла, са снагама из Шабачке нахије и Јадранима прешао Дрину низводно од Лешнице и започео „одметати” православне Србе и нападати Турке Бошњаке.³⁴ Лука Лазаревић је, том приликом, био бој са Турцима на Главици „повише” Бијељине, када је погинуо разглашени турски мегданџија Мехо Оругџић.³⁵ У наставку српске офанзиве, Лука Лазаревић успешно је сузбио Турке и између Зворника и Сребрнице, при наступању на Сарајево.³⁶

Кнез Сима Марковић са трупама из Београдске и Ваљевске нахије напао је, пре 19. априла/1. маја, Соко град и спалио подграђе, али пошто је био одбијен у нападу на саму тврђаву, оставио је око ње само слабија стражарска одељења какава су и раније постојала на том фронту.³⁷ Он је са главнином својих снага прешао преко Дрине узводно од Сребренице па је на том простору почео православне Србе „одметати” истовремено нападајући

²⁹ Дубровин, *Устанак сербски од 1806 до 1810*, књ. 1, Нови Сад 1866, 143-144.

³⁰ Т. Ж. Илић, н. д, 121.

³¹ Т. Ж. Илић, н. д, 129; А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 342-343.

³² Т. Ж. Илић, н. д, 173.

³³ Т. Ж. Илић, н. д, 152-153.

³⁴ В. С. Карацић, *Правителствујушчи совјет сербски у Први и Други српски устанак - Живот и обичаји народа српског*, Нови Сад - Београд 1960, 151; Т. Ж. Илић, н. д, 158.

³⁵ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 400.

³⁶ М. Ђ. Милићевић, н. д, 181, 334. и 400.

тамошње Турке Бошњаке.³⁸ По аустријском извештају од 30. априла/12. маја код Сребрнице је већ била бијена жестока битка, али то још није било потврђено.³⁹ По извештају од 12/24. маја изгледа да се радило о томе да је босански харамбаша Карамарко Васић - Осаћанин прешао Дрину код Сребрнице, са доста својих људи као и добровољаца скупљених у Србији, а у циљу да Турке узнемирује и диже на устанак тамошње Србе.⁴⁰

Офанзива ка Новом Пазару

Карађорђе се није одрекао офанзиве према Босни, Херцеговини и Црној Гори јер је на стварању ослободилачког савеза радио и током 1808. године о чему је Југовић обавестио Прозоровског. Уочи офанзиве, Карађорђе је 30. марта/11. априла 1809. године поручио црногорском владици Петру да ће почети офанзиву и позвао га да и он крене у борбу.⁴¹ Карађорђе је пошао на југозападни фронт због велике важности ове офанзиве и тешке ситуације у окупираним подручјима коју су изазвали неуспели покушаји устанка.

По аустријском извештају од 29. априла/11. маја, када се Карађорђе приближио Новој Вароши, Турци су све хришћанске породице сакупили и све, без обзира на пол и године, поклали и са својим најбољим стварима повукли се у Нови Пазар. Карађорђе је један део своје војске поставио према Новом Пазару да га блокира, под командом бимбаша Димитрија Кујунџије и Пљакића, док је он сам са главнином продро према Сјеници да би се сјединио са Црногорцима који су били на 16 сати хода од Сјенице. Интересантно је да су аустријски обавештајци сматрали да је и црногорски владиха Петар I такође био код Сјенице где се, наводно, састао са Карађорђем са којим се договарао пуна четири сата, а затим се вратио са црногорској војсци.⁴² По аустријском извештају од 30. априла/12. маја Карађорђе је упутио један одред и ка Бијелом Пољу.⁴³

Током наступања ка Сјеници српска војска је у селу Буђењу наишла на арнаутску предстражу под командом Ганића. Срби су њега и његових 18 људи, ноћу, у једну кућу, затворили и жива спалили. Када су други Арнаути видели шта се догодило са њиховим старешином одмах су се разбежали. У овој борби су се прославили бинбаша Кара Павле Симеоновић и војвода Лазар Мутап. Сјеница је освојена 23. априла/5. маја 1809. године.⁴⁴ По завршеном сјеничком боју кренуо је 29. априла/11. маја Карађорђе за Београд ради договора са Родофиникином и Совјетом. Како

³⁷ В. С. Карацић, *Правителствујушчи совјет сербски у Први и Други српски устанак - Живот и обичаји народа српског*, Нови Сад - Београд 1960, 151; Т. Ж. Илић, *н. д.*, 164.

³⁸ В. С. Карацић, *Правителствујушчи совјет сербски у Први и Други српски устанак - Живот и обичаји народа српског*, Нови Сад - Београд 1960, 151.

³⁹ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 172.

⁴⁰ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 184.

⁴¹ М. Р. Ђорђевић, *Србија у устанку 1804-1813*, Београд 1979, 265.

⁴² Т. Ж. Илић, *н. д.*, 169. и 171.

⁴³ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 171.

је у међувремену, пре 30. априла/12. маја, Милан Обреновић заузео Нову Варош, српске јединице су опколиле и Пријепоље пресекавши друм који је спајао Босну са Истанбулом. „Сада стоји наша војска на реки Лиму” писао је сам Карађорђе Прозоровском. Пред одлазак Карађорђе је издао потребна наређења војсци на Лиму, вероватно у погледу њене одбране.⁴⁵ Карађорђе је стигао у Београд 6/18. маја и током следећих неколико дана водио је више разговора са Родофинкином да би 10/22. маја изјутра поново отпутовао из Београда на фронт.⁴⁶

Карађорђе је у повратку 24. маја/5. јуна дошао на Јавор где је сазнао за пораз на Каменици. Одмах је упутио писмо Родофиникину са захтевом да овај затражи од Прозоровског и Исајева да крену у офанзиву и привуку Турке на себе. У међувремену, док је он био одсутан, Сулејман паша Скопљак је стигао у Пријепоље одакле су се устаници повукли, а када је овај упутио своју претходницу ка Новој Вароши Срби су напустили и ове своје положаје претходно запаливши место. У истом усиљеном маршу приближавао се и Нуман паша из Пећи са својим Арнаутима, а ради спајања својих снага са снагама Сулејман паше. Карађорђе је правилно оценио да у циљу задржавања иницијативе на овом фронту мора да почасно туче најпре Сулејмана а затим Нуман пашу пре него се они сједине.⁴⁷

Управо, пошто је стигао у Сјеницу, Сулејман паша је са знатним снагама, мислећи да се Карађорђе још није вратио, напао српске положаје код Сјенице. После жестоке битке Османлије су до ногу потучени. По Протићевом тврђењу имали су око 2500 мртвих док су српски губици били мали. У овом боју су се нарочито истакли српски регулаши.⁴⁸

Након боја Карађорђе је издао заповест да војска крене на пећког Лиман пашу који се налазио у Суводолу. Српска војска је стигла у Суводол после подне 26. маја/7. јуна 1809. године и одмах је напала војску Лиман паше која се састојала искључиво од Арнаута. У силовитом нападу Срби су потпуно разбили Арнауте након чега су предузели тактичко гоњење ради експлоатације победе. У боју је, по Протићу, погинуло најмање 600 Арнаута док су Срби имали преко 120 мртвих и рањених.⁴⁹

Након победе на Суводолу Карађорђе је са главнином кренуо, најпре се повукавши на Сјеницу, одакле је кренуо на Нови Пазар. Кад је српска војска стигла у Нови Пазар предузела је 3/15. јуна 1809. године опсаду града. Карађорђе није намеравао да нападне град већ је планирао да наговори Турке да се добровољно предају и напусте Нови Пазар. Међутим, Турци су очекивали да им дође помоћ јер су већ били чули за српски пораз

⁴⁴ „Повестница Анте Протића”, у: *Казивања о српском устанку*, Београд 1980, 287 (даље: *Повестница Анте Протића*) Код М. Ђ. Милићевића прича је нешто другачија: Приликом борби за Сјеницу Лазар Мутап и Карапавле Симеуновић, смедеревски бимбаша, сатерали су арнаутског старешину Ганића у једну кућу где је он бранећи се са 30 друга изгорео. Том приликом је Карапавле рањен у леву ногу. Одмах затим, 28. априла/10. маја 1809. године освојена је Сјеница. М. Ђ. Милићевић, н. д, 226

⁴⁵ М. Р. Ђорђевић, н. д, 268.

⁴⁶ Т. Ж. Илић, н. д, 178-9. и 181.

⁴⁷ М. Р. Ђорђевић, н. д, 271.

⁴⁸ *Повестница Анте Протића*, 288; М. Р. Ђорђевић, н. д, 271.

⁴⁹ *Повестница Анте Протића*, 289; М. Р. Ђорђевић, н. д, 271.

на Каменици. Када је увидео да од предаје Турака нема ништа Карађорђе је наредио ноћни напад на Нови Пазар који је и извршен 6/18. јуна 1809. гоидне. До поднева следећег дана сва варош је била попаљена, али због слабе координације српских нападних колона новопазарска тврђава се успешно одбранила, а и многи Турци су се одржали у самој вароши затворивши се по кућама и подрумима одакле су гађали српске војнике. У овим борбама Турци су имали тешке губитке, преко 300 погинулих не рачунајући заробљене, али су и Срби имали око 70 мртвих и рањених. Међу рањенима су били и капетан Димитрије Парезан и бимбаша Кара Павле Симоновић.⁵⁰ Када је добио вест о критичној ситуацији код Делиграда Карађорђе није хтео више да се задржава око Новог Пазара већ је 10/22. јуна увече наредио повлачење које је и извршено у реду.⁵¹

По подацима Петра Шкуљевића, које је овај дао једном аустријском конфиденту у Београду средином маја, код Сјенице се већ ујединило са Карађорђем 8 барјака са 800 Црногораца.⁵²

Турска противофанзива на западном војишту

По неким, не баш поузданим информацијама, до којих је дошао до 10/22. маја 1809. године командант Војне команде у Земуну, Срби су „изгледа” били посели и Вишеград и добро учвршћени мост који се у том граду налазио.⁵³ Такође, вести које су стигле у Земун до 22. маја/3. јуна 1809. године недвосмислено су потврђивале да су се Срби морали повући преко Дрине како из околине Сребрнице тако и из Бијељине јер су Османлије извршиле противнапад са врло крупним снагама. Чак се био пронео глас да је погинуо и бимбаша Стојан Чупић.⁵⁴ Исте вести су јављане и о српском поразу код Новог Пазара где су Турци потисли бимбашу Димитрија Кујунџића чије су снаге имале 30 мртвих и врло много рањених.⁵⁵

Око 2/14. јуна 1809. године прешли су Турци Дрину на 5 места, али су их Срби тако жестоко притисли да су морали да се после 4 до 5 дана повуку преко реке. Међутим, негде око 8/20. јуна око 100 Турака је поново прешло Дрину код Јање и недалеко од реке се ушанчило. Они су довикивали Србима да иду кући и обрађују своја поља јер ће они ускоро бити на Врачару и тешко ономе кога не затекну код куће у домаћем послу. Истовремено је Карађорђе наредио оборкнезу Сими Марковићу да никако не прелази Дрину већ да се утврди припремајући се за одбијање турске офанзиве. Иначе, од самог Карађорђа је 26. јуна стигло у Београд писмо у коме пише да намерава да од Новог Пазара крене преко Куршумлије и

⁵⁰ Повестница Анте Протића, 290-291; М. Р. Ђорђевић, н. д, 271.

⁵¹ Повестница Анте Протића, 291.

⁵² Т. Ж. Илић, н. д, 173.

⁵³ Т. Ж. Илић, н. д, 181; А. Ивић, Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem, *Vjesnik iz hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Arhiva*, Zagreb, 1920, 375.

⁵⁴ Т. Ж. Илић, н. д, 187.

⁵⁵ Т. Ж. Илић, н. д, 187.

Прокупља за Ниш где би напао Турке са леђа.⁵⁶

По вестима пристиглим у Земун 29. јула 1809. године поп Лука Лазаревић је јула 1809. године поново прешао Дрину код Бјелине са, до тада, непознатим резултатима.⁵⁷ Исти конфидент „Ф” је 2. августа дао детљаније објашњење о догађајима на Дрини. Наиме, најпре у петак 28. јула бијена је код Лознице велика битка у којој су Срби до ногу потукли Босанце, међу којима су били Ибрахим паша из Маглаја, Хасан паша из Сребрнице и Али паша Видајић из Зворника. Срби су заробили 2 топа, сву муницију, 6 застава, много коња, сав пртљаг и уопште све оно што су Турци имали у свом логору. Срби су заробили и хаџи Хасана, управника свих рудника у Босни, који им је за откуп понудио 100 кеса блага што су Срби прихватили. А затим у суботу 29. јула 1809. године Срби су код Ранитовца потукли турске снаге на том правцу. Турци су изгубили већи број логорских шатора и сав пртљаг, а преко 1000 Турака је натерано у Дрину где су се многи подавили. Том приликом је, међу другима заробљен и капетан из Брцкограда (вероватно Брчког) са осам босанских хришћана. Након ових победа обор кнеза Сима Марковић и кнеза Антонија Богичевића известили су Совјет да су од Зворника па до ушћа Дрине у Саву сви турски логори уништени, а сви Турци протерани преко Дрине. Истовремено, поп Лука Лазаревић јављао је да је преко Дрине уништио добро изграђене турске шанчеве код Бијелине и Јање побивши, уз то, много Турака.⁵⁸

Чим је сазнао за пораз на Каменици Карађорђе је наредио потчињеним старешинама да се одмах повуку са ново ослобођених територија и да запоседну старе границе које је требало да обезбеђују војне јединице из пограничних нахија. Са остатком војске требало је да сместа пожури даноноћним маршевима ка Морави.⁵⁹

Тако су трупе из Београдске нахије стигле са Дрине на Мораву управо у време када је Родофинкин напуштао Србију побегавши из Београда (27. августа/8. септембра 1809. године).⁶⁰

Када се српска војска вратила са Дрине, Бошњаци су се прикупили на Дрини према Јадру, а када су завршили са прикупљањем прешли су Дрину и опколили Лозницу. Лозница је била тако јако притиснута да је била у великој невољи. Турске војске је било толико много да Јаков Ненадовић, који је стигао у помоћ, не само да није могао да их одбије него није могао ни да уђе у опседнуту Лозницу.⁶¹

Октобра 1809. године владало је затишје на свим фронтovima у Србији, осим на Дрини где је 6 до 7000 Турака још увек држало под опсадом Лозницу и Лешницу. Из једног аустријског извештаја од 19/31. октобра 1809. године сазнајемо да је Карађорђе због тога наредио старешинама

⁵⁶ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 212.

⁵⁷ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 252.

⁵⁸ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 261. (види напомену 3. за Ранитовац).

⁵⁹ В. С. Караџић, *Правителствујушчи совјет сербски у Први и Други српски устанак - Живот и обичаји народа српског*, Нови Сад - Београд 1960, 153.

⁶⁰ В. С. Караџић, *исто.*, 155.

⁶¹ В. С. Караџић, *исто.*, 155

нахија: Београдској, Крагујевачкој, Ужичкој, Рудничкој и Ваљевској да своје снаге сместа пошаљу на Дрину. У року од три дана само из Београда је отишло 300 до 400 људи. Војним обвезницима из околине Тополе, иначе директно потчињеним Карађорђу, наређено је да буду спремни да могу кренути на прву заповест.⁶² После пар дана, у једном аустријском извештају од 3. новембра 1809. године, тврдило се да Турака са српке стране Дрине има 18-20.000. Босански везир се налазио са босанске стране код Бјелјине одакле је слао поруке Јакову Ненадовићу да се преда обећавајући да се ни њему, а ни његовим људима ништа неће десити. Босански везир је, такође, убеђивао Јакова Ненадовића да немају чему да се надају од Руса па је Ненадовић послао гласника у Букурешт у руски штаб да се распита о њиховим плановима. У Београду и нарочито Шапцу владало је још увек велико узбуђење и неспокојство.⁶³ Међутим, 5. новембра стигла је у Београд вест из Подриња да су Срби у потпуности потукли Турке на Дрини и потисли их преко реке. Много Турака је погинуло, а нарочито много их се због несташице бродова подавило у Дрини.⁶⁴

На срећу, чим је одбио Турке са Мораве, Карађорђе је пожurio у помоћ са нешто војске. Пошто се састао са Јаковом Ненадовићем заједничким снагама су ударили на Турке и у потпуности их одбацио преко Дрине.⁶⁵

Српска офанзива ка Тимоку

На већ споменутом састанку 29. марта/10. априла војвода Миленко Стојковић добио је наређење да крене у офанзиву ка Тимоку. Под његову команду стављене су нахије: Пореч, Звижд, Крајина и половина Пожаревачке нахије. Њему су потчињени бимбаша Хајдук Вељко, Џода из Црне Реке и Миша из Неготина.⁶⁶ Бимбаша Јован Стефановић вероватно је 2/14. априла 1809. године блокирао Фетислам.⁶⁷

Још пре 3/15. априла 1809. године генерал Исаијев је са неколико хиљада људи прешао Дунав и у боју на Великом острву жестоко потукао Турке након чега је продужио наступање главнином ка Видину.⁶⁸ По аустријским вестима до 5/17. априла 20.000 Руса је опсело Видин.⁶⁹ По вестима од 13/25. априла 1809. године Руси су заиста посели Велико острво и настојали да на дунавском рукавцу спрече прелаз с друге стране у Видин и обратно.⁷⁰

⁶² Т. Ж. Илић, *н. д.*, 353.

⁶³ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 354.

⁶⁴ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 354.

⁶⁵ В. С. Караџић, *исто.*, 155-156.

⁶⁶ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 153.

⁶⁷ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 154.

⁶⁸ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 156.

⁶⁹ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 156.

⁷⁰ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 162.

Хајдук Вељко је пре 9/21. априла заузео Нови Хан код Гургусовца, неке Турке побио, а 12 заробио.⁷¹ У Београду су 13/25. априла кружиле вести да је Хајдук Вељко напао и заузео утврђену паланку Белоградчик. Том приликом је многе Турке побио и заробио, задобивши велики плен.⁷² Ова вести је потврђена и 19. априла/1. маја с тим што се тврдило и да је Вељко сасвим спалио Белоградчик. Иначе, он је примио најстроже наређење од Карађорђа да не сме учинити ни најмање зло месту које се добровољно преда, али да може по свом нахођењу да поступа са местима која дају отпор.⁷³ У извештају од 30. априла/12. маја наводило се да је Хајдук Вељко из великог дела Пиротске нахије подигао сво хришћанско становништво и превео их у Србију.⁷⁴ Иако није јасна хронологија овог Хајдук Вељковог продора зна се поуздано да је он, на челу снага јачине око 8000 људи, упао у Загорје и подигао на устанак тамошње сељаке и потом опсео Белоградчик. Савремене вести се разилазе у томе да ли су Срби том приликом, после краће опсаде, овладали само белоградчићком вароши или су успели да заузму, а потом и разоре и саму цитаделу.⁷⁵

Срби су пре 29. априла/11. маја заузели Текију и наставили напредовање ка Кладову које су опколили.⁷⁶ У извештају од 30. априла/12. маја наводило се да је Миленко Стојковић већ започео бомбардовање Кладова (Фетислама) а да се неготински кнез Миша Карапанџић налази код Брзе Паланке.⁷⁷

Срби под командом Миленка Стојковића повукли су се са Видина тек крајем маја 1809. године пред притиском снага Исмаил бега ајана сереског.⁷⁸

Каменица

За пораз на Каменици 19/31. маја 1809. године сматрало се да је главни кривац био Милоје Петровић Трнавац, командант српске војске на нишком фронту. Његов сукоб са Петром Добрњцем и другим нижим командантима, узимао се као узрок за неслогу и нејединство у руковођењу операцијама и за грешке које су учињене око опсаде Ниша што је, на крају, довело до пораза на Каменици и до брзе пропасти јужног српског фронта. Милоје Петровић је, углавном због тога, касније платио главом: на њему је остала љага да је својом неспособношћу, себичним разлозима и кукавичлуком допринео погибији Стевана Синђелића и пропасти неколико

⁷¹ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 158.

⁷² Т. Ж. Илић, *н. д.*, 162.

⁷³ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 164.

⁷⁴ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 171.

⁷⁵ В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, 139.

⁷⁶ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 170.

⁷⁷ Т. Ж. Илић, *н. д.*, 171.

⁷⁸ М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, Београд 1904, 432; В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, 140 нап. 79.

хиљада бораца на Чегру, чиме је био учињен преокрет у даљем развоју Српског устанка.⁷⁹

У историографији је, почев од Вука и мемоариста, до данас, остало такво схватање о историјској одговорности Милоја Петровића која је била утолико већа што је, због његових почињених грешака као команданта јужног српског корпуса, Српски устанак запао у велику војнополитичку кризу из које се више није извукао све до свог краја 1813. године. Међутим, пажљивије разматрање аутентичне, службене документације, указује на то да Милоје Петровић само делом сноси личну кривицу, чак независно од чињенице да су Хајдук Вељко и Петар Добрњац без сагласности Милојеје, како се у историографији уопштено узимало, били отишли на Гургусовац у време турског напада на Синђелићев шанац на Чегру.

Да би се ово питање о стварној Милојевој одговорности свело у праве оквире и да би се, посебно, утврдило како је дошло до тога да се српска офанзива претвори у катастрофу, треба размотрити следеће.⁸⁰

(1) шта се дешавало са извршењем српског ратног плана у међувремену од одласка из Делиграда око 21. априла/3. маја па до битке на Каменици 19/31. маја,

(2) како се понашао Милоје Петровић када је, у овом интервалу, дошло до тешкоћа око заузимања Ниша и око побољшања стања у тамошњој српској војсци,

(3) да ли је каменички пораз непосредно допринео турској провали долином Мораве до Пожаревца,

(4) шта су Карађорђе и Совјет предузели да се последице пораза пред Нишем не претворе у потоњу катастрофу читавог јужног фронта у тадашњем српско - турском ратовању,

(5) зашто Милоју Петровићу, као команданту јужног фронта, није одмах суђено за претрпљени тежак пораз?

Сва ова питања, ма колико на изглед ситна и без довољно сачуване документације, ипак доприносе бољем објашњењу српског пораза и дају јаснију слику о самој Милојевој улози у ратовању са Турцима на тој страни. Ми ћемо се овог пута покушати да одговоримо само на прва три питања док четврто и пето излазе из теме нашег рада.

Да ли се о каменичкој бици може шта наћи у службеној преписци Карађорђевој што би допринело потпунијој оцени овог догађаја од 19/31. маја 1809. године? Чини се да се о овоме могу наћи нека објашњења, садржана у савременим документима, која имају и шири значај за оцену читавог ратовања са Турцима на југу Србије у првој половини 1809. године. Али кренимо редом.

Као што смо већ навели за наступање ка Нишу за команданте били су одређени Милоје Петровић Трнавац, као главни командант и Петар

⁷⁹ Кратку биографију Милоја Петровића видети код: Вук Караџић, *Скупљени историјски и етнографски списи*, Београд 1898, 254-257.

⁸⁰ В. Стојанчевић, О одговорности Милоја Петровића за пораз на Каменици, *Историјски часопис* књ. XXIX – XXX, Београд 1983, 2756.

Добрњац (под чијом непосредном командом су биле Ресавска, Параћинска, Ражањска и половина Пожаревачке нахије). Милоје је из Београда отишао 31. марта/12. априла а с њим и за њим послато је још 12 топова, 3 веће хаубице, мерзери и двоја потпуно уређена ковачка кола са једним мајстором и 12 помоћника. До тада отишао је из Београда и совјетник Јован Протић и то у Ресаву да би из тамошњих барутана одвезао барут у логор Петра Добрњаца.⁸¹ До тада је на Делиграду командовао Петар Добрњац и то веома успешно. Младен Миловановић је био убеђен да ће српске снаге заузети Ниш, али није желео да сва слава за тај успех припадне Добрњцу који је био његов и Карађорђевићев противник те у договору са Карађорђевићем постави за главног команданта српских снага према Нишу, Милоја Петровића.⁸²

У Београду се 13/25. априла причало да су Турци из Ниша евакуисали у Софију своје породице и драгоцености јер су сазнали да Срби планирају да нападну овај град.⁸³

И поред тога што су старешине биле дубоко подељене на Милојевце и Петровце кренула је српска војска у наступање ка Нишу.⁸⁴

О томе како је дошло до застоја српских операција око Ниша и шта је представљало тешкоћу у спровођењу српског офанзивног плана, најбоље говори сам Милоје Петровић, на две недеље пре Синђелићеве погибије на Чегру и српске пропасти на Каменици. У писму Совјету, из Каменице, од 5/17. маја он извештава: *Познато вам творим, како сам досад већ три поште послао, да ми њебане и војску што брже овамо пошаљете, зашто војска Турска сваки дан долази у Ниш и из сви страна, и ето до данас нити одговора од вас неимам, а камо ли да сте ми њебане и војску послали. Зато ако мислите у животу сачувати и ову сиротињу не изгубити, незадржано мезулите њебану и војску овамо пошаљите; зашто знате ли да ће нас Турци умуасерити до неколико дана, ако војска не дође. А колико сам њебане понео из Београда познато је Вам - и ето до сад до толиког дошло да више од 7 сандука неима у целом логору. А сваки дан бијемо се и по 1000 пушака избацимо, из тога можете судити каквога нам нужда и невоља. Из тога узрока, ако знате шта је невоља и како може од нас бити расудите и нама у помоћ ускорите што брже можете, докле пут нам Турци нису пресекли, тако, да нити писмо можемо вам послати. Кое ако неускорите с њебаном и с војском, будите уверени да ће се скоро то нам случити...*⁸⁵ Милоје сугерира Совјету да се о томе известе Родофиникин и сам Прозоровски, *...зашто овамо оживе Турчин са сви страна, као лист на гори, и сваки дан долази у Ниш војска (...) да не знам од бриге шта ћу чинити, нити како ће се ово место одржати. А камо ли што је Делиград остао готово празан*

⁸¹ Т. Ж. Илић, н. д, 150 и 152-154.

⁸² В. С. Караџић, *Правителствујући Совјет за времена Кара-Ђорђејева*, Беч, 1860, 28.

⁸³ Т. Ж. Илић, н. д, 163.

⁸⁴ В. С. Караџић, *Милош Обреновић Књаз Србије или грађа за српску историју нашега времена*, Будим, 1828, 14-15; В. С. Караџић, *Правителствујући Совјет за времена Кара-Ђорђејева*, Беч, 1860, 29;

⁸⁵ Милојево писмо Совјету, са Каменице од 5. маја. – В. Борћевих, Богишићеве Збирке, *Отаџбина*, књ. XXII, св. 125, Београд 1892, 22-23. М. Вукићевић, Каменичка погибија 19. маја. 1809. године и њени узроци, *Ратник*, LXVII, св. I (за јули), Београд 1909, 983-984.

и ево се бојим да Турци какову штету у њему не учине; а нама нека буде Бог у помоћи! - Милоје је извештавао још и о томе да су видински Турци кренули (на Тимок) да харају „сиротињу”, па да је тамо послао Хајдук Велка „на сретеније Турака”. Како се види, за кратко време, Милоје је у три маха молио за помоћ, износећи разлоге за своја тражења у Совјету. Колико се зна из других извора, било је то у време када су арнаутске паше из косовских санџака и из Лесковца дошле у нишку околину, а да је Исмаил бег из Сереза био на путу за Ниш са око 18 000 војника - управо колико је бројао цео српски корпус према Нишу!⁸⁶

У Београд је 17/29. априла стигао гласник кога су послали Милоје Петровић и Петар Добрњац Совјету, а који је изјавио да је Ниш опкољен. Такође су Милоје и Петар јавили да су приликом продирања ка Нишу били жестоку битку са Турцима у којој су, премда су потукли Турке, имали велики број рањеника. Због тога су тражили да им се хитно пошаље већи број људи који знају да превијају рањенике.⁸⁷

По аустријском извештају од 29. априла/11. маја Милоје и Петар су продрли до Матејевца на два сата од Ниша. Једне ноћи напали су предграђа Ниша али су Турци изгледа били унапред извештени за овај напад, па су успешно одбили Србе који су изгубили 66 људи уз много рањених. Четрдесетак бећара је продрло до предграђа Мала Јагодина али су били присиљени да се склоне у један подрум у коме су их Турци опколили намеравајући да их уморе глађу.⁸⁸

Младен Миловановић је 28. априла/10. маја добио писмо од Милоја Петровића у коме га овај извештава да је у свим логорима својих јединица објавио да се траже добровољци који би кренули у Бугарску и Македонију да тамо дижу устанак. Милоје је потенцијалне добровољце бодрио обећањем да ће и он ускоро кренути за њим са свим својим снагама, а са циљем да ослободи једноверну браћу.⁸⁹ Нешто касније, стигла је вест да је Милоје „у различите крајеве Бугарске поверљиве људе изаслао, који ће позивати хришћане да се дижу на оружје”.⁹⁰

У аустријском извештају од 30. априла/12. маја наводило се да су Милоје и Петар писали Совјету да су у једној борби код Ниша заробили 12 Турака које је совјетник Јован Протић дотерао у Београд. Истовремено се тврдило да су Срби опколили Лесковац, а да је крушевачки кнез са својим људима кренуо у наступање према Пустој Реци.⁹¹

⁸⁶ В. Стојанчевић, О одговорности Милоја Петровића за пораз на Каменици, *Историјски часопис* књ. XXIX – XXX, Београд 1983, 280 - 281.

⁸⁷ Т. Ж. Илић, н. д, 162.

⁸⁸ Т. Ж. Илић, н. д, 169.

⁸⁹ А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 364, извештај обрштара Перша барону Симбашену од 12. маја 1809. године; В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, 138-9; Т. Ж. Илић, н. д, 169.

⁹⁰ Вероватно је реч о крајевима око Софије и Трна и изворном делу Нишаве. А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 364, извештај обрштара Перша барону Симбашену од 15. маја 1809. године; В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, 138.

⁹¹ Т. Ж. Илић, н. д, 171.

У аустријском извештају од 24. маја/3. јуна писало је да је у Ниш већ стигао Карафејза са 10.000 људи, а да је пристизао и серески бег са 15.000 и да се већ налазио у Софији. Шта више, по истом извештају, Карафејза је већ покушао испад из Ниша при чему је продро до Бање или Делиграда, али да је одбачен назад у Ниш.⁹²

О самој бици нема много аутентичних извештаја, само пар.

У време Каменичке битке Карађорђе се још није налазио у опсади Новог Пазара и освајању новопазарске вароши. До 24. маја/5. јуна он нема извештаја од Милоја Петровића о догађајима, како сам каже, „да знам зацело како се је та несрећа догодила”.⁹³ Тек тога дана, по паду Сјенице, курир Стеван Ковачевић донео му је из Делиграда писмо Милојево у коме је стајало да се код Ниша несрећа „случила” - да је шездесет хиљада Турака ударило на Србе и да су они, по цени од десет хиљада погинулих, савладали Србе и приморали на повлачење: „а наши нису се могли обдержати него једва су се курталисали и ретерирали у Делиград, а наше 3 нахије што су биле јесу се искорениле” и да нове турске трупе стално придолазе у Ниш.⁹⁴ И по примању овога писма Карађорђе још не сматра да је српско повлачење од Ниша пораз великих размера (Милоје је наводио, нешто касније, само хиљаду погинулих Срба), те он тек 30. маја/11. јуна (пошто је рашчистио са Турцима на овој страни) креће из Сјенице за Нови Пазар.⁹⁵ Тога дана, при одласку из Сјенице, Карађорђе извештава Родофиникина да Турци са великим снагама наваљују свуда на „српске логоре” и моли за руску помоћ, а за пораз на Каменици каже како је на десет хиљада погинулих Турака пало хиљаду Срба „а ми смо њи 20 ката више побили него они нас” и да су се остали Срби вратили у Делиград.⁹⁶ После тога, тек 16/28. јуна, пишући из Тополе Родофиникину, говорећи о поразу под Нишем, Карађорђе јавља „а за у Делиграду јесам разумео из писма кума Стевана извесно како народ на г. Милоја жали а не промишља да може бити да је оно и наша погрешка богу те се оно онако случило.”⁹⁷ Овако је писао Карађорђе док су Турци још узалуд нападали на предње делиградске положаје, пре него што су га сасвим опсели и претрпели велике губитке на његовим прилазима.

Главни извори о самој бици су Вук и Баталака. Њихови описи битке су усвојени као аутентични иако су они сами прилично контрадикторни и између себе, а поготово са претходним званичним извештајима.

Вук говори о Каменици у делу *Милош Обреновић књаз Србији или грађа за историју српског народа*, објављеном 1828. године у Будиму. Наиме, по Вуку, српска војска је из Делиграда стигла до Нише где је на Каменици подигла шанац (најближи самом граду - пола сата хода) док су

⁹² Т. Ж. Илић, *н. д.*, 187.

⁹³ Богишићева збирка исписа докумената из руских архива о Првом српском устанку. Богишићев Музеј у Цавтагу. Свежањ VI, 192.

⁹⁴ Писмо из Сјенице од 26. маја 1809. Богишић VI, 199.

⁹⁵ Збирка Исидора Стојановића. Архив Српске академије наука и уметности, Београд. инв. бр. 508.

⁹⁶ Богишић VI, 234.

⁹⁷ Богишић VI, 335.

неке чете продрле и даље од самог Ниша. Пошто су се, у међувремену, Турци уверили да од руског прелаза Дунава нема ништа они упутише своје снаге из Бугарске ка Нишу. Једног дана, баш када је Петар са коњицом отишао ка Гургусовцу, напали су Турци српски шанац на Каменици у коме је било око 3000 људи, највећим делом из Ресаве. Вук је навео како је тешко утврдити да ли Срби нису смели без коњице да помогну својим угроженим саборцима или то није дао сам Милоје. У сваком случају они су само гледали како се Синђелићеви борци сами туку са Турцима. Када су Турци својим мртвима попунили ров испред шанца успели су преко лешева да продру у сам шанац. Пошто су у борби прса у прса Турци почели да надвлађају Стеван Синђелић опали из пиштоља у џебану па од експлозије погинуше многи Турци и оно мало Срба што је још било око њега. Од Срба је преживело само десетак људи помешаних са Турцима. Кад су ово видели Срби из осталих шанчева они оставише и шанчеве и топове и побегоше ка Делиграду. Турци су их гонили делом пута и многе од побили.⁹⁸ Даље приповедање Вуково о борбама након Каменице врло је сумарно и, сасвим сигурно, не баш најтачније па га нећемо ни износити овде.

Пар деценија касније даће нешто друкчији приказ Каменичког боја.⁹⁹ Приликом заузимања положаја око Ниша ресавски кнез Стеван Синђелић је, са својим снагама, направио шанац код села Каменице. Пошто су извршили концентрацију својих снага у Нишу, Турци негде око Петровог дана, баш када је Петар Добрњац са коњицом Хајдук Вељка отишао у помоћ српским снагама код Гургусовца, нападно свом силом на ресавски шанац. Војници из других шанчева хтели су да иду Ресавцима у помоћ, али им је Милоје то забранио наредивши да нико не сме ни да мрдне већ да мора да чува свој шанац. Турци су јуришали на ресавски шанац у таласима које су Ресавци у почетку успешно одбијали наносећи Турцима велике губитке. Премда су опкопи око шанца били испуњени турским лешевима овима коначно пође за руком да продру у сам шанац где је настала очајна борба прса у прса. Како то Вук сликовито каже ... *и стану се са Србима бити пушкама кијачки, сјећи и бости сабљама и ножевима, и чупати се за вратове*. Када је кнез Стефан видео да Турци побеђују он из пиштоља запали џебану и одлети у ваздух са многим Србима и Турцима који су били око њега. И тако изгину сви Ресавци, којих је, како се тада говорило, било око 3000, само се сеиз кнеза Стефана спасао. Овај млади црномањаст момак узјаше кнежевог коња и помеша се са Турцима који су га сматрали за неко циганче у служби неког од Турчина па тако побегне ка Србима и исприча им шта се дешавало у ресавском шанцу.¹⁰⁰ Баталакин опис битке се углавном поклапа са овим другим Вуковим описом.

⁹⁸ В. С. Караџић, *Милош Обреновић Књаз Србије или грађа за српску историју нашега времена*, Будим 1828, 15-16.

⁹⁹ В. С. Караџић, *Правителствујуици Совјет за времена Кара-Ђорђејева*, Беч, 1860, 29-30.

¹⁰⁰ В. С. Караџић, *Правителствујуици Совјет за времена Кара-Ђорђејева*, Беч, 1860, 29-30. Синђелићев сеиз се касније придружио Хајдук Вељку и Вук Караџић је са њим разговарао у Неготину. В. С. Караџић, *исто*, 30. нап. 14.

За то време Турци су, настављајући ратовање са Србима после битке на Каменици, водили све жешће борбе на прилазима Делиграда. И овде, током остатка маја и у јуну 1809. године српском одбраном руководи Милоје Петровић, заједно са Петром Добрњцем! Турци су свим силама настојали да заузимањем овог утврђења себи отворе пут до Смедерева и Београда, па су стално довлачили појачања, у пешадији, коњици, артиљерији и у инжињерији. Тако се, на пример, до краја маја у Нишу скупила силна турска војска. Само Исмаил паша серески довео је собом 18.000 људи. Делиград је за то време био изложен све јачој блокади и све жешћем бомбардовању.

О овим збивањима, 2/14. јуна Милоје и Добрњац из Делиграда обраћају се заједничким писмом Родофиникину извештавајући га да се налазе у тешком положају, и да су сазнали од шпијуна, да је турско командовање одредило да *сви (Турци) сложено дођу на нас и да остане пешака да нас обколе и да бију топом и кумбарама нас, а коњици сви да ударе по наијама да робе и плењу до Дунава (...), и надамо се до сутра да ћеду доћи и ми се преправљамо и утврдимо што боље можемо, а једну смо војску оставили на пољу ако би нас обколили да све споља ударе на Турке, ако ли Турци пођу у наију да опет ове пошаљемо за Турцима*. У писму Родофиникину они вапију за руском помоћи, јер је народ изложен великој опасности да постарада и пропадне.¹⁰¹ Међутим, борбе су се настављале, а Милоје се и даље јавља као командант Делиграда, заједно са Петром Добрњцем.

Делиград су Турци потпуно опколили тек 28. јуна/10. јула. Тога истога дана, потписан као „комендат“, Милоје Петровић извештава из опкољеног Делиграда Родофиникина да су борбе крваве и тешке: *Ми се сваки дан непрестано бијемо и ... свагда ји (Турке) много на плацу остане, него ми сили њивој противстати не можемо зашто толико (ј)и има свуда да се нигди један комад земље празан видити не може*. И у овом писму моли се за руску помоћ: *Има ли какове надежде роду србском у обећанија нашег царја и оће ли скоро доћи*.¹⁰²

За ово време, после више од месец дана од пораза на Чегру, и Карађорђе је, боље обавештен о великим борбама око Делиграда, молио стално Родофиникина за помоћ руске војске. Још 16/28. јуна у писму из Тополе (где је био дошао из Новог Пазара идући преко манастира Студенице) Карађорђе јавља како је наредио да Смедеревска и Крагујевачка нахија „ступају час пре Делиграду“, куда ће бити упућени и делови Београдске и Грочанске нахије, као и половина војске Миленка Стојковића из Крајине.¹⁰³ А 12/24. јула, из Ћуприје, моли опет Родофиникина да Исајев упути „ако је възможно (...) неку част војске уз Тимок да би се одовуд Турци потегли Виду, зашто управо на нас јесте весма мложество Турака и сваки дан

¹⁰¹ Богишић VI, 232.

¹⁰² Богишић VII, 26.

¹⁰³ Богишић VI, 335.

непрестано баталије јесу да је тешко очима гледати”.¹⁰⁴ Једна од таквих „баталија” била је и 16/28. јула у којој су Турци „пострадали”, али ни то их није омело да стално изнова нападају. Уз то су Турци једну војску оставили да и даље опседа Делиград, док је Гушанац Алија са пет хиљада војника кренуо у Ражањску нахију, па је опасност по безбедност и остале Србије била очигледна.¹⁰⁵

О овом најновијем развоју догађаја, 25. јула/6. августа из Топољака, јављао је Карађорђу и Младен Миловановић, кукајући за најбржу помоћ: „А ти (Карађорђе) крени старци од 70. година и дете од 12 година не би ли бог милостиви с нас скинуо ову муку и велику силу турску”.¹⁰⁶ Најзад, Делиград је пао 4/16. августа, док се Карађорђе налазио у Јасици борећи се са Турцима да ослободи један одред Срба од три хиљаде људи који су били опкољени „у муасери” на Расини.¹⁰⁷

Све до тада, у опкољеном Делиграду, командовао је Милоје Петровић, али се преко Топољака и Јасике затим повукао преко Мораве на леву обалу у Темнић.¹⁰⁸

За напуштање Делиграда, а нарочито губитак Топољака, Јеремија Гагић, који је био на том ратишту, оптужује Милоја Петровића који се, по њему, није држао договора са Миленком и Добрњцем о току и начину извлачења српске војске и артиљерије.¹⁰⁹ То је значило да је Милоје био, и овде, кривац за нови пораз Срба на јужном фронту. Са друге стране и Петар Добрњац је, одбацујући каснији Карађорђев прекор да је изневерио и допринео српском поразу, обавештавао „високородног и високопочитајемог господара Ђорђа” (у писму од 17/29. августа, из Панчева) како је „познато и богу и народу” да он, Добрњац, „није изневерио ни на Каменици ни на Делиграду”, него да су за српске несреће одговорни Младен Миловановић и Милоје Петровић. Због ова два човека Добрњац није ни мислио да се враћа у Србију, јер каже: „доклегод узживе ја у Србију не долазим. Са та два човека пропадосте и ви и сав народ пак им још верујете не видите докле вас ти људи доведоше”.¹¹⁰

¹⁰⁴ Богишић VII, 85. и VII, 121.

¹⁰⁵ Богишић VII, 218-223.

¹⁰⁶ Богишић VII, 193.

¹⁰⁷ Богишић VII, 358 - 370.

¹⁰⁸ Извештај из Јасике од 5. августа, Богишић VII, 340—344.

¹⁰⁹ Богишић, нав. м.

¹¹⁰ Богишић VII, 360.

SERBIAN OFFENSIVE OF 1809 AND BATTLE OF KAMENICA

S u m m a r y

The Serbs met with a well-known defeat at Kamenica. The vernacular tradition immediately came up with the reasons for the collapse: Sindjelić wanted to grab wealthy Niš all for himself, Petrović got a watermelon full of ducats from some Turk, Dobrnjac committed treason. A wave of panic gripped the country. The Bosnian Vizier was getting ready "to complete the conquest of Serbia" in August. It was believed that the one to be most blamed for the defeat at Kamenica on May 19/31, 1809 was Miloje Petrović Trnavac, the commander of the Serbian Army at the Niš Front. His conflict with Petar Dobrnjac and other subordinated officers was considered to be the cause for the discords and lack of unity in the operations leadership, as well as for the mistakes that had been made during the siege of Niš which, after all, caused the defeat at Kamenica and led to a faster collapse of the Southern Serbian Front. Miloje Petrović met his death a little later, mainly for this reason: a blot was cast upon his name that his incompetence, selfishness and cowardice conduced to the death of Stevan Sindjelić and several thousands warriors on Čegar Hill which event marked a turning point in the further development of the Serbian uprising.

However, the authentic records from that period cast a different light on the mentioned events.

Namely, two commanders were designated to advance towards Niš: Miloje Petrović Trnavac, as main commander, and Petar Dobrnjac (who was in direct command of Resava, Paraćin, Ražanj and half Požarevac districts (nahiyes). Miloje left Belgrade on March 31/April 12, taking with him or followed by 12 cannons, 3 bigger howitzers, heavy howitzers and two completely equipped blacksmith's cars with one master blacksmith and 12 assistants. Up to that moment Petar Dobrnjac was in command at Deligrad with a lot of success. On April 13/25 there was a rumor in Belgrade that the Turks from Niš had evacuated their families and valuables to Sophia because of the indications that the Serbs were planning to attack the town. Although there was a deep split among the senior officers, some of whom were "Miloje's" and some "Petar's" supporters, the Serbian Army set off towards Niš.

What brought the Serbian operations around Niš to a standstill and what obstacles disturbed the implementation of the Serbian offensive plan is best explained by Miloje Petrović himself in his letter from Kamenica to the Soviet dated May 5/17 where he reports that he was left without ammunition while the Ottomans kept bringing up the reinforcements to the battle site. Asking the Soviet to send him some help, primarily in ammunition, he also reports that he had sent Haiduk Veljko with his forces to Timok due to the Ottomans' intrusion into the region. Miloje suggests to the Soviet to get Rodofinikin and Prozorovski informed on these developments. As the other sources suggest, this happened at the time when the Albanian pashas from the Kosovo sanjaks and from Leskovac came to the Niš region, while Ismail Beg was on his way from Serez to Niš with some 18000 soldiers – which was exactly the number of the entire Serbian corps sent to Niš!

According to an Austrian report of April 29/May 11, Miloje and Petar got through to Matejevac, two hours away from Niš. They attacked the outskirts of Niš in an overnight raid, but the Turks, who apparently had been informed about the attack in advance, successfully rejected the Serbian strike, leaving them with 66 dead and many wounded soldiers. Some forty lads managed to get through to Mala Jagodina suburb, but were forced to hide in some basement where they got surrounded by the Turks who intended to starve them to death.

There are very few authentic reports on the battle itself.

At the time of the battle of Kamenica, Karadjordje was not yet involved in the siege and conquest of Novi Pazar. He got no report from Miloje Petrović on the situation until May 24/June 5 in order to, as he himself put it, "know, beyond doubt, how that misfortune ever came to be". It was only on the said day, after the fall of Sjenica, that his courier Stevan Kovačević brought to him Miloje's letter from Deligrad reporting that a disaster hit Niš: sixty thousand Turks stormed onto the Serbs and, at the price of ten thousand dead, subjugated them and forced to withdraw, "and as our folks could not hold up, they delivered themselves from it by a hair's breadth and withdrew to Deligrad, and our 3 nahiyes that used to be are no more", while the new Turkish troops kept coming to Niš. Even after receiving this letter, Karadjordje still does not see the Serbian withdrawal from Niš as a huge defeat (Miloje, a little latter, reported only a thousand dead Serbs), so he sets off from Sjenica to Novi Pazar only on May 30/June 11 (after he is done with the Turks on that side). On that very day, while leaving Sjenica, Karadjordje reports to Rodofinikin that the Turks keep attacking the "Serbian camps" with great force and asks for the Russian help, qualifying the defeat at Kamenica as an event where ten thousand Turks died against a thousand killed Serbs ("and we killed 20 times more Turks than they killed us") and that the others withdrew to Deligrad.

In the meantime, the Turks, continuing the warfare with the Serbs after the battle at Kamenica, fought more and more vehement battles at the access roads to Deligrad. The Turks were trying to go all out to

conquer that fortification in order to open a road to Smederevo and Belgrade for themselves; hence, they kept bringing up the reinforcements in infantry, cavalry, artillery and engineer corps. So, for instance, until the end of May a huge Turkish army is gathered in Niš; only Ismail Pasha of Serez brought in 18000 people. In the meantime, Deligrad was exposed to an increasingly severe blockade and bombardment.

The Turks besieged Deligrad as late as June 28/July 10. On that very day Miloje Petrović, signed as „the commander“, reported to Rodofinikin from the besieged Deligrad that the fights were blood-shedding and heavy. In the meantime, more than a month after the defeat on Čegar, Karadjordje, now better informed on the huge battles around Deligrad, kept asking Rodofinikin for Russian military help. One of the battles took place on July 16/28 in which the Turks suffered a considerable loss, but it did not obstruct them from attacking over and over again. Moreover, the Turks left one army to besiege Deligrad, while Gušanac Alija, with five thousand soldiers set off for Ražanj nahiye, so that the safety of the rest of Serbia was obviously endangered as well. Finally, Deligrad fell on August 4/16, while Karadjordje was in Jasika, fighting the Turks in an attempt to liberate one Serbian unit of three thousand people besieged in “muasera” on the Rasina river.

All the while, Miloje Petrović was the commander in the besieged Deligrad, but then he withdrew via Topoljak and Jasika, across the Morava to Temnić on the left bank.

ЋЕЛЕ КУЛЕ У ВОЈНОЈ ТРАДИЦИЈИ ТУРАНСКИХ НАРОДА

Готово је немогуће савременом човеку да своју фасцинацију Ћеле Кулом сведе само на тренутни утисак, а да се не запита какав је то ум створио овакав споменик и каква је залеђина историјског тренутка у коме је такав споменик настао.

Заиста, на простору какав је Балкан, где су додир и конфликти опречних и егзотичних култура изнедрили велики број јединствених заоставштина, нема ни једног пандана нечему попут Ћеле Куле у Нишу.¹

У случају Ћеле Куле, балкански народи су се упознали са њом преко Османлија, код којих овакав вид одмазде није био нарочито својствен њиховој војној традицији.

Међутим, ове тријумфалне задужбине не могу се назвати делом османске војне традиције, иако су се у ранијој војној историји турске империје спорадично јављала слична здања. Временски јаз, који је узајамно одвајао њихове настанке, био је довољно дуг, да се сасвим сигурно може тврдити да је реч о изолованим случајевима, а не нечему што би се могло идентификовати као наслеђе прошлих времена.

Одакле онда Османлијама куле? Из каквих су их побуда подизали и какву је симболику требало да носе у себи, ако ни самим Османлијама нису биле нарочито својствене?

Да би се одговорило на ова питања треба изаћи из оквира историје балканских народа и, пратећи пут унатраг у прошлост, наћи и препознати прапочетак оног што је у модерном времену постало наслеђе балканског човека, без обзира које вере и нације био.

Турске куле

Најпогоднији и најлогичнији приступ овој проблематици био би ретроградно враћање у прошлост, почевши од најкасније подигнуте куле. Тиме би на јасан и смисаони начин схватили развојни пут овог феномена, али и симболике коју је у себи, из епохе у епоху, носио. Рад ћемо започети кулом која је најкасније подигнута, те је тиме била и најдокументованија. Реч је о једном од највреднијих српских споменика данашњице, Ћеле Кули.

¹ Пре свега, дискутабилно је колико је правилно посматрати Ћеле Кулу као споменик, јер она није подигнута да би била споменик већ активно упозорење. Готово никаква пажња естетици здања од стране градитеља то потврђује. Спомеником се може сматрати тек по ослобођењу града од Турака 1878. године када је мит о њој већ био надалеко познат.

Ћеле Кула, Ниш (1809) - Kelle Kulesi

Кула која је подигнута у Нишу датира из периода који је у историји Балкана познат као Први српски устанак (1804-1813). Ово здање подигнуто је после Чегарске битке, до које је дошло надомак Ниша (31.5.1809 године) и сматра се прекретницом у даљем току Првог устанка Срба. Кула је подигнута у насељу Трошарина, у коме је у османском периоду био улаз у Ниш са цариградске стране. Претпоставља се да је изградња овог споменика трајала од јуна до јесени 1809. године.

Код великог броја историчара, који су се бавили Чегарском битком и Ћеле Кулом, приметно је олако прихватање становишта српских мемоариста и историчара из 19. века који су прилично површно тумачили и образлагали изградњу овог здања. На прихватање оваквих полазишта највише је утицала мученичка погибија ресавског војводе Синђелића која је, највише због своје несвакидашњице, скретала пажњу на себе. Због тога многи аутори настанак Ћеле Куле посматрају кроз Синђелићев акт, чиме несвесно стављају у сенку и друге разлоге који су, такође, могли да буду пресудни за изградњу овог здања. Зато се у савременој српској историографији уврежила, као једна од најприхваћенијих, претпоставка да је Кула настала као освета Османлија над мртвим Србима због Пирове победе коју су им приредили на Чегру. Синђелићева мученичка погибија додатно је допринела да код „Турака” дође до маничне и стихијске реакције из које ће произаћи османски славолук од лобања.

Самим напомињањем да иза целог подухвата стоје „Турци”, што је очигледна колективизација овог нечасног чина, довољно указује да овакав закључак већ има призвук нечег романтичарског и пристрасног. „Турци” односно, Османлије су на Чегру имали организоване јединице које су служиле једној уређеној империји и, као такве, имале су своје главнокомандујуће који су били одговорни за њихове поступке. У чегарском случају то је био тадашњи управник Ниша који је у овом периоду био и управник европског дела царства са титулом румелијског валије, Ахмед Хуршид (~1809-1812). Због тога треба одбацити могућност да је до изградње Куле довела спонтана реакција обичних муслимана, јер је на чегарском бојишту био физички присутан валија Ахмед Хуршид, без чијег допушта овакав акт не би био могућ. Такође, посматрајући Хуршид-пашине потезе после Чегра, дискутабилно је и то колико је имао намере да се у првом плану позабави чегарским дешавањима после битке, с обзиром на то да су га чекали много озбиљнији задаци.²

Ако уважимо изложене ставове, постаће нам сасвим јасно да је Ћеле Кула настала као последица војног слома Срба на Чегру, а не као нешто помпезно и дуго планирано, чему је једна од највећих битака у Првом српском устанку била само предигра и повод. Једина чињеница због које

² Под овим се мисли на операције у правцу Делиграда, где му је пошло за руком да 26. 6. 1809. године потисне и последње остатке устаничке војске коју је потукао на Чегру.

пораз на Чегру није типичан војни пораз је лични акт Стевана Синђелића. Епска природа његове погибије условила је Османлије на радикалну меру, као што је подизање Куле, јер је у време устанка један овакав акт устаничког вође могао само охрабрујуће да делује на потлачени народ. По том питању Османлије су се понеле онако како би се понели сваки други завојевачи који би се нашли на њиховом месту.

Међутим, сем Синђелићевог чина, постоје и други, такође практични разлози, због којих је Хуршид-паша сматрао неопходним да подигне Ћеле Кулу, иако су га на терену чекали много озбиљнији проблеми који су захтевали његово војно присуство и брзо деловање. Да би успели у овоме, мора се прво осветлити ситуација која је владала код Османлија у Нишу уочи Чегарске битке, али и лик Хуршид-паше који је највише утицао на настанак Ћеле Куле.

Ниш је град који је војни значај стекао у веку који је предходио националном револту Срба. То је век тзв. Ратова за Србију које су од Бечког рата па до Кочине крајине Османлије и Аустријанци непрекидно водили на читавој територији Србије. Из ових ратова обе су стране извукле закључак да је власт над Србијом промењива, као и да је Београд, као предстража било које стране, врло изложен диверзијама. Због свега тога Османлије су одлучиле да задрже иницијативу на Балкану формирајући још један центар у залеђу Румелије. Тако је, већ почетком 18. века, започето уздизање Ниша као једног од најјачег упоришта Османлија на Балкану. Током целог 18. века овом граду су придодаване разне војно-административне јурисдикције тако да је, уочи Првог српског устанка, овај град већ био центар са дугом управном традицијом. Оваква политика је стратешки претворила Ниш у један од најдрагоценијих центара у европском делу Османске империје. Војно-логистичке предности града огледале су се у томе што је био погодан за концентрисање, како офанзивних тако и дефанзивних снага, у случају непријатељске инвазије са севера. Да би се овако битан центар сачувао, Ниш је брањен снажним гарнизомом стационираним у њему, али и помоћним одредима из Лесковца и Видина, који су током 18. и 19. века периодично помагали нишки гарнизон. Формирањем овог невидљивог прстена одбране, шансе за пад Града биле су технички умањене још више. Још један фактор који је условио овакву одбрану Ниша је и његова привреда која га је у 18. веку сврстала у један од најдинамичнијих трговачких центара на простору између Солуна и Будимпеште.

Богатство Ниша такође се наводи као разлог који је привукао пажњу устаницима. Пљачком овог богатог трговишта даље финансирање устанка би се само олакшало, док би војне могућности устаника постале ванредне. Пад Града би приморао Османлије да формирају фронт на југоистоку Србије и тиме развуку своје одбрамбене линије. Ово би у потпуности ослабило османску одбрану Румелије јер би Срби остварили логистичку подршку комитама у Бугарској, па чак и клефатама у Грчкој. Да би отклонила ову опасност, Порта је зато увек настојала да у Нишу столује искусан управник који ће у кризним тренуцима моћи да одбрани Град и обезбеди подршку из оближњих центара у залеђу.

Једна од ситуација у којој је Град остао без довољне подршке, десила се 1809. године, када су трупе из Лесковца и са Косова послате на руску војску која је избила на Дунав. То су искористили устаници у Србији, те су се већ у пролеће исте године надомак Ниша појавили снажни устанички одреди који су бројали 18 000 људи.³

Појава устаника надомак Ниша изазвала је међу нишким Турцима велику пометњу. Град је тада бранио гарнизон од свега 10 000 војника који је подржавала снажна артиљерија, међутим, ни тада није био гарантован успех у сукобу који би предстојао.⁴ На њихову срећу, убрзо су им се придружили континенти који су се вратили са Дунава, тако да је однос снага између Османлија и устаника био нарушен. Међутим, битан је податак да је у Граду за време доласка устаника било 10 000 османских војника тј. исти број војника који ће убрзо настрадати на Чегру нападајући шанац Стевана Синђелића. Без сумње, ово је била јако болна калкулација за Османлије. Троструко малобројнији и слабије наоружани Синђелићеви устаници успели су да потуку цели градски гарнизон, док им је у залеђу било 10-15 000 устаника у резерви. Да у последњем тренутку Хуршид-паши није стигло појачање од 20-25 000 војника, Град би, уз знатне губитке и уз пуно ангажовање свих устаника на Чегру, сигурно пао у руке Србима. Поред тога, ако би и уважили повољнији положај Турака који су се бранили из Града, засигурно би преживео довољан број устаника који би могао да се из ослобођеног Града одупре надолazeћој османској сили.

Без сумње да је губитак, готово целог градског гарнизона, чињеница која није могла да не забрине Хуршид-пашу. Осипање војске и њено непотребно страдање лако је могло, код виших власти, да изазове сумњу у способности Ахмед Хуршида као војсковође, на шта је, као сваки прекаљени официр био посебно осетљив.⁵

Под притиском због мученичке погибије једног од вође устаника, великог губитка војника, брига због реакције султана Махмуда II (1808-1839) на то и оно што је најбитније, страх од личних непријатеља у Истанбулу, које је положај румелијског валије традиционално повлачио са собом, све је то натерало Хуршида да одабере најверљивији начин којим би скинуо љагу са свог имена.⁶ Тако је дошло до изградње Ћеле Куле. Њеним подизањем, Хуршид је успео да се лукаво прикаже Дивану као ревносни војсковођа који је гушење устанка у Србији схватио скоро лично. Казнене експедиције

³ Богомир Станковић, *Бој на Чегру*, Народни музеј, Ниш, 2001, 7.

⁴ исто, 8; Никола М. Савић, *Бој на Каменици у: Чегарски бој*, Слободан Стојадиновић, Градина Ниш и Панпублик Београд, Београд, 1989, 183. Да су и сами Турци знали да их је било недовољно говори податак да су своје жене, децу и драгоцености на време померили из Града.

⁵ *Greek war of Independence*, <http://www.arts.yorku.ca/hist/tgallant/courses/documents/northerncampaign.pdf> Хуршид је стекао репутацију ванредног војника још као мамелучки официр у Египту, када се борио против Наполеона 1798. године.

⁶ Исидор Стојановић, *Описание Ћеле Куле у: Чегарски бој*, Слободан Стојадиновић, 45. Хуршидова посета бојишту била је депримирујућа за њега; Аустријски извештај од 13. јуна 1809. у: Чегарском боју, Слободан Стојадиновић, 23. Турски губици на Чегру били су утолико тежи јер је међу жртвама био и лесковачки паша, најактивнији османски војсковођа у првој половини српског устанка. Реч је о чувеном Шашит-паши кога је разнело топовско ђуле.

које је после Чегарске битке одаслао у залеђе Града само су потврђивале слику коју је успешно створио о себи. Искуљењу од неуспеха на Чегру на крају је допринело и освајање Делиграда 26.6.1809. године, чиме је Хуршид потпуно отклонио кривицу са себе.

Изградња Теле Куле се, као маневар, показала јако успешном за Хуршидову даљу каријеру. Не само да је његова улога у одбрани Ниша прошла без икаквих сумњи, већ је од султана Махмуда II добио јула 1812. године указ о постављењу на положај великог садразама Османске империје.⁷ Чак и када не буде више уживао овај положај, Ахмед Хуршид ће наставити да се истиче у потоњим балканским устанцима, али и у интерним сукобљавањима османских моћника.

Овај сурови Кавказец, коме је и Милош Обреновић једва могао да доскочи, остаће у памћењу балканских народа као један од најспособнијих и најсуровијих османских војсковођа чије се присуство осећало у свим устаницима који су почетком 19. века избијали на Балкану.⁸

Његова заоставштина у Нишу, Kelle Kulesi, остаће за све време османске управе симбол муслиманске надмоћи над хришћанима, подсећајући тако и једне и друге на антагонизам који је владао међу њима. То је основни разлог због којег ће јаз између хришћана и муслимана у Нишу остати непревазиђен до ослобођења 1878. године.⁹

Због мученичке смрти Срба на Чегру, Теле Кула ће брзо по изградњи постати место ходочашћа свих православних широм Балкана. У томе је највише допринела судбоносна сличност Чегарске битке са Маричком битком која је код Срба и до дана данашњих остала урезана у подсвести као синоним за олако одбаченом победом. Мистичној вредности споменика допринеће и сујеверје људи у 19. веку, те ће се због тога на поклоњење лобањама чегарских страдалника сјатити многи родољуби који ће у овим лобањама тражити снагу за даљу борбу против Османлија.¹⁰ Оваква популарност међу домаћим живљем скренула је пажњу на споменик и многим путописцима и дипломатама са Запада, захваљујући чијим сведочанствима ће се хришћански народи Европе упознати са страдалништвом своје сабраће у Османској империји. Популарност, коју је споменик овако стекао, показаће се донекле погубним за његов опстанак. То се најбоље видело по томе што су, у духу времена, многи намерници, верујући да зуби из лобања чувају здравље и доносе срећу, узимали део по део од њих, угрожавајући тиме идентитет самог споменика. Желећи да

⁷ *List of Ottoman Grand Viziers*, http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Ottoman_Grand_Viziers; Cevdet Къзък, *Yasamlari ve Yapitlariyla Osmanlilar Ansiklopedisi*, Vol.1, Yapi ve Kredi Kultur Sanat Yayinlari, Istanbul, 1999, 570; Cevdet Къзък, Hürşid Ahmed paşa. Osmanlı sadrazamı y: *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XVII, 395-396. Удворичком политиком се толико приближио султану Махмуду II да га је чак подржао у намери да укине јаничарски ред. Као додатак овом раду, приложене су и 2 литографије које се овом приликом први пут публикују у нашој историографији. Реч је о приказима Ахмед Хуршида, чији нам лик до сада није био познат (овом приликом се захваљујем свом пријатељу, проф. Емреу Саралу са Хачетепе универзитета у Анкари који ми је обезбедио и превео неопходну литературу за овај рад).

⁸ Вук Караџић, *Историјски списи I*, Просвета, Београд, 72.

⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Краљевска српска државна штампарија, Београд, 1884, 78.

очувају симбол османске доминације, поједине паше у Нишу ће, претећи оштрим санкцијама, покушавати (углавном безуспешно) да овоме стану на пут.¹¹ Међутим, већ половином 19. века став паша према овом споменику ће се драстично променити тако да је у овом периоду предузето пар корака у пацификацији споменика.¹²

Кула је и поред знатних оштећења остала очувана до данашњих дана. Њу чине четири потпорна зида (ширине око 4,5m и дебљине 0,5m) која су се наслањала један на други чинећи шупљу, закровљену форму чија је првобитна висина износила 5 метара.

У њој су узидане 952 лобање погинулих устаника, послане, са колико-толико пажње, у симетричне редове. Сакрални значај споменику је придодат 1892. године када је један од тада најбољих српских архитеката, Цинцарин Димитрије Леко, подигао над Кулом капелу.

Данас је у овом споменику очувано 58 лобања, с тим што је једна од њих издвојена на посебном пиједесталу као лобања војводе-мученика, Стевана Синђелића.

Последњих година овај споменик прати све већа популарност међу страним туристима који га сматрају једним од највећих симбола типичног балканског наслеђа. Захваљујући својој суровој природи, Ћеле Кула је на овај начин превазишла оквире једног локалног знамења. И не само то, као здање које је обележило једну болну епоху, Ћеле Кула ће допринети и рушењу савремених предрасуда о Србима као вечитим балканским агресорима.

Ћаволова тврђава, Карс, источна Турска (1578) – Şeytan kalesi

Готово две стотине година пре Ћеле Куле, није било ни помена о нечему што би личило на слично здање. Тек су се знатно раније, у 16. веку, јавила 2 забележена случаја чија ће варијација касније постати Кула у Нишу.

Потоњи од ова два случаја десио се у првој години османско-персијског рата 1578-1603. и везан је за турску офанзиву на западној граници Персије. По прелазу границе недалеко од грузијске земље, Османлијама ће на сушном и брдовитом терену, код постаје коју су Турци звали Şeytan kalesi (Ћаволова тврђава), овећи персијски гарнизон препречити пут. Ту ће Османлије морати да прихвате сукоб који ће попримити ненадано велике размере. Битка, која им је овде била наметнута, десио се крај језера Чилдир

¹⁰ Тодор Миловановић, *Успомене*, НИП Хемикалс, Пирот, 1996, 13. и 16. Аутор сведочи о мистериозним догађајима родољубивог карактера који су се 1875. године дешавали на Кули; у један од њих се и сам уверио. Вероватно је реч о аутоугестији која је била под утицајем општег стања у Граду.

¹¹ др Владан Ђорђевић, Свети спомен Срба, *Нишки весник* бр. 10, год III, Ниш, 3; Бруно Ловрић, *Историја града Ниша*, 1927, 58.

¹² Р. Тричковић, Нишка митрополија у XVIII веку у: *Историја Ниша I*, група аутора, Ниш, 1983, 238; Сан-Рене Таљадје, О 1809. години у: *Бој На Чегру*, Слободан Стојадиновић, Градина Ниш и Панпублик Београд, Београд, 75.

(август, 1578), на 90 km северно од данашњег града Карса. Османлије ће из ње изаћи као обогате победници, јер ће за цену платити ненадано високе губитке. Исход је била погибија читавог персијског гарнизона док су Османлије, поред многобројне војске, претрпели погибију чак 13 санџакбега, што говори о решености обе стране да истрају у сукобу.¹³ Тек пошто су од 5 000 глава погинулих и заробљених Персијанаца Османлије на овом месту подигли кулу, њихове колоне ће наставити даље ка Тифлису.

Да би објаснили зашто је овде дошло до одмазде, појаснићемо прво природу османско-персијских ратова. Ратови ова два народа водили су се углавном водили у источној Анадолији и били су изузетно заморни за османску страну. За то су највише заслужни сурови климатски услови који су владали у овом региону. Одлике овог поднебља су оштре, ветровите зиме и сува, тешка лета. Непрегледне равнице врелог црвеног земљишта, које доминира овим крајем, савременом човеку више личе на месечеву површину него на овоземаљски предео. Због тога је турским трупама одлазак преко источних граница био ванредно исцрпљујућ и спор. Када би дошли до непријатељске територије, Османлијама су предстојале оскудице ваљане воде и дуги маршеви до удаљених, полунапуштених градова. Ипак, најтеже им је падало герилско ратовање Персијанаца који су, попут утвара, небројеним заседама неуморно исцрпљивали османску војску. Константни опрез, који је због овога владао у османским редовима, утицао је да опште стање целе војске буде трауматично, при чему ни најелитнији одреди нису били поштеђени сталне напетости. Због тога је и поред највећег труда османских војсковођа, сераскера, у овим походима углавном постизан половичан успех. Ситуација се за Османлије поправљала када је долазило до фронталних сукоба са Персијанцима. У њима су османски војници, исцрпљени и бесни персијским тактизирањем, фанатично кидисали на непријатељске редове, светећи се тако за подмуклу игру живаца коју су им Персијанци приређивали. Због овакве мотивације обичних војника, османско-персијски сукоби скоро су се листом завршавали турским победама. Славља, која би уследила после њихових тријумфа, уз допуст сераскера, готово увек су била праћена мучењима заробљеника спонтано би прерасла у опште покоље. Ово није било толерисано само да би се војска задовољила већ и да би се нанели што већи губици непријатељу који се ретко отварао на бојишту. Поруке које су овим масакрима слате лукавим Персијанцима требале су да шире страх на њиховој територији али и да их спровоцирају на отворен сукоб. Због тога је битка код Чилдира била типичан пример једне османске победе али и онога што би јој уследило.

Такође, верска нетрпељивост увелико је допринела овом чину. Нама, као припадницима европске културе, унутаррелигијске разлике исламских народа у Азији делују занемарљиве и небитне. Такво становиште је погрешно и потцењивачко. Историја Блиског и Средњег истока препуна је

¹³ Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Српска књижевна задруга, Београд, 1971, 507-508.

сукоба шија'али муслимана или ши'ита, којима су припадали Персијанци и правоверних муслимана, сунита, којима су припадали Османлије.

Због припадања „отпадничком” исламу, Персија је дуго трпела нападе околних сунитских народа, почевши од Монгола у 14. веку па до Османлија касније. За то је највише крива њена спољна политика која је вечито била одбрамбена али и њено традиционално богатство које ју је вековима чинило привлачним пленом. С друге стране, Османлијама је ортодоксна оријентација умногоме помогла у стицању страхопоштовања код осталих муслиманских земаља.¹⁴ До које мере су се код њих преплитале религија и политика, доказује чињеница да се за сваки спољнополитички акт или војни потез прво тражило мишљење Првосвештеника, реис'ул'ислама. Уколико би он оценио да је државни чин верски исправан, уследило би његово легализовање посебним допустом, *фетвом*. Овај протокол јако се рано почео користити у манипулативне сврхе, тако да су Османлије редовно потезале за њим када су желеле да оправдају своју освајачку политику. Фетве су биле посебно значајне када је рат имао религијску залеђину па макар он био окренут против истовераца.

Уколико нам је значај верских несугласица код муслимана и даље далек, довољно је сетити се фанатичних протестантских ратова који су у 16. и 17. веку потресали западну Европу и ту слику манифестовати на Оријент. Тек онда ће се појаснити антагонизам који је поларизовао исламски свет, чинећи од његових припадника непријатеље који су једни другима често били неподношљивији и од самих хришћана. Међутим, за разлику од Европејаца, муслимани нису толико робовали предрасудама, тако да се за време мира комуникација и трговина међу ши'итским и сунитским народима одвијала без икаквих проблема и застоја.

Сви религијски и војно-географски фактори које смо овде навели, само су индиректно утицали на настанак ове куле. Међутим, постоји једна стара изрека која каже да сваки злочин има име и презиме. Ни кула код Ђаволове тврђаве није била изузетак од тога.

За Црног Мустафу се причало да у другој половини 16. века, када је био политички најактивнији, на Порти није било амбициознијег и злобнијег дворјанина од њега. Захваљујући „харемском” сплеткарењу, које ће у то доба бити одлика закулисне политике Османлија, овај везир ће, чак и индиректно, бити уплетен у многе скандале и сплетке које су се тада дешавале на Порти. Мишљење које су савременици имали о њему говори у прилог томе.¹⁵ Међутим, ширећи сплеткарењем зазор и страх око себе, скренуће пажњу великом везиру, Мехмед-паши Соколовићу, који ће му због тога до краја живота бити највећи непријатељ. Сукоб, у коме су се оба Соколовића понела медичијевски свирепи, заиста је дуг и слојевит тако да се нећемо овде расплинути њиме.¹⁶ Напоменућемо само да је велики везир

¹⁴ Свакако да је на то највише утицала њена војна моћ.

¹⁵ Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 94.

¹⁶ Исто, 95. Мустафа-паша, из мржње према Мехмед-паши, није дозвољавао да га најављују као Sokollu.

у разрачунавању са Црним Мустафом користио старо османско лукавство, шаљући обесног везира у скоро немогуће војне мисије. Велики везир је рачунао да ће се у њима Црни Мустафа политички компромитовати и самим тим убрзати своје физичко уклањање.

Нема сумње да је Мустафа-паша био свестан овога. Штавише, мржња према великом везиру, која му је помогла да му се одупре, највише је допринела да наметнуте задатаке претвори у своје тријумфе. Нажалост, војници којима је командовао морали су да поднесу много веће жртве од пуке сујете, те ће их на овим походима фанатичност њиховог сераскера коштати десетине хиљада непотребно жртвованих људи.¹⁷ У успехе које је овако постигао, убрајају се заиста тешке кампање, као што су поновно освајање Јемена 1569. и чувено освајање Кипра 1570. године.¹⁸ У овом последњем, Мустафа-паша је сам показао какав је човек био, када је после 12 дана мучења на крају живог одрао команданта града Фамагусте, Марк-Антонија Брагадина, кога је, на часну реч, за време преговора заробио. Тријумфи, које је постигао по свакој цени, требало је да га приближе султану Селиму II (1566-1574) док су масакри који су их пратили требало да заплаше његове противнике на Порти. Ти масакри нису били ништа друго до мржња према великом везиру, Мехмеду Соколовићу, коју је Мустафа-паша рефлектовао на бојном пољу.¹⁹ За ту сврху је, такође, искористио и већ поменути поход на Персију 1578. године, у коме је био постављен за сераскера османске војске.

Међутим, зашто би неко ко је, попут Мустафа-паше, био инвентиван у тортури, после добијене битке подигао баш кулу? Одговор на ово питање можда лежи у једном податку који, на први поглед, не игра битну улогу у целој причи. Реч је о једној од многобројних Мустафиних интитулација које је уживао.

Неки везири су имали ретку срећу у каријери да буду миљеници појединих султана. Такав је био и Мустафа-паша. Због тога ће, иако вечито спутавао због своје злобе, постизати у каријери веће успехе од много заслужнијих везира. У намери да га, попут незауостављиве куге, изолују због његове злобе, његови непријатељи ће својим нервозним потезима, управо због паничног страха од Мустафе, чинити многе ствари које ће ићи Мустафи на руку. Један до таквих потеза који је требало да га спута, је и његово постављење за учитеља принчевића Селима у удаљеној Маниси.

Везири, који су били привилеговани да чувају принчеве, уживали су велики углед на Порти. Због тога су увек били најављивани са овом престижном функцијом учитеља принчева односно, како су их Турци

¹⁷ исто, 508.

¹⁸ исто, 345-6.

¹⁹ И поред велике упорности и енергије коју је Мустафа-паша улагао да сруши великог везира, то се није остварило до краја Мехмедовог живота. Мехмед Соколовић био је старији и много лукавији демагог од Мустафе, тако да је до краја овог сукоба имао иницијативу у својим рукама.

називали, *лала*. Мустафа-паша је управо био један од њих, тако да је те 1578. године његова пуна титулација била (сераскер) везир лала Кара Мустафа-паша (Соколовић). С тога, могло би се закључити да је био образован бар онолико колико је био и талентован за војне вештине. Уз класична знања која је могао да поседује, свакако је ишло и познавање историје региона. Упознат тако са погромима које су Монголи некада чинили у Персији, Кара Мустафа је могао да најави своје присуство на симболичан начин, желећи да евоцира понижење Персијанаца из претходних векова, али и да поручи да ће све што им је некад Тамерлан радио, Кара-Мустафа сада да понови.

Осион и зао, какав је био, Мустафа-паша ће до краја живота остати незадовољан и неиспуњен. Његове болесне амбиције донекле је утолило звање садразама, у коме ће уживати један кратак период. Остао је упамћен као везир чије свирепости није био поштеђен ни један непријатељ, али ни дотрајали савезник.

Пирамида Селима Суровог на Нилу, Египат (1517)

О овој пирамиди коју су подигли Османлије сазнајемо индиректно преко путописа из 1562. године који није обрађен у нашој историографији.²⁰ У овом тексту нема конкретних података о њој, сем напомене аутора да ју је подигао султан Селим I на Нилу. Пошто о њој немамо директних информација, направимо само осврт на чињенице због којих би она заиста могла да постоји.

Султан Селим I (1512-1520), први је османски султан којим је започет златни век Османске империје. За време своје кратке владавине успео је да прикључи целу Анадолију у османски посед покренувши кампање против Сафавида у Персији 1514. и 1518. године. Међутим, његов највећи тријумф било је уништење Мамелучког султаната у Мисиру 1517. године и његова трајна интеграција у империју Османлија. На овај подухват се Селим I одлучио после пораза Сафавида у Анадолији, када су ван његове власти остале само области које су Мамелуци држали јужно од Дијарбекира. Зато је Селим I искористио присуство мамелучког султана Кансула ал'Гурија у Сирији, те га је августа 1516. године напао и потукао недалеко од Алепа. Тиме је започета силовита кампања на Мисир. Наредне године стиже до Каира, чијим је падом, после три века постојања, држава кавкаских конвертита престала да постоји.

²⁰John Henry Newman, *The Tartars*, <http://www.newmanreader.org/works/historical/volume1/turks/lecture2.html>; <http://www.nmm.ac.uk/explore/sea-and-ships/in-depth/elizabeth/elizabeth's-adventurers/searching-for-trade-routes-to-the-east.html>; Реч је о Ентонију Џенкинсу (1530-1609), пиониру експанзивне енглеске трговине елизабетанског доба и главном посреднику између Москве и Лондона. Сматра се особом која је отворила московско тржиште за енглески капитал те је врло поузданим извештајима из Русије и централне Азије приближио тамошње прилике британским компанијама. Његово *Путовање до Каспијског мора* (1562) сматра се једним од најбољих рукописа у којима се врло поуздано описују прилике на Оријенту у 16. веку. Управо је његове податке користио Абрахам Ортелијус када је компиловао чувени *Theatrum orbis terrarum*, један од најбољих приручника за енглеске трговце и истраживаче у 16. веку.

И поред иницијативе коју је показао, овај поход султана Селима био је превентивне природе. Једини начин да обједини Анадолију је превентивни рат са Мамелуцима, који губитак анадолских посела не би лако допустили. Знајући да би обрачун са прворазредном силом елитних одреда и огромних новчаних ресурса био погубан за њега, султан Селим, пажљиво бирајући прилику, одлучује да Мамелуцима једним ударцем нанесе коначни пораз. Међутим, потпуну победу над тако моћним непријатељем могао је да оствари само ако би уништио и његову моћ регенерације. Зато је Селим предузео низ корака којима је своју власт над новоосвојеном територијом учинио неприкосновеном. Под овим се подразумевају многобројне пљачке, непотребна убиства разних ауторитета предходне власти али и застрашивања обичног пука разним психолошким репресалијама. Пирамида од мамелучких лобања, коју је Селим I подигао на Нилу, могла је заиста да буде један од тих потеза. Могућу наклоност султана ка једном оваквом чину потврђује и његов колерични карактер.

Султан Селим I Сурови или Yavuz, на турском језику, није био познат само по војним кампањама које је често и сам водио. Овај султан ће остати упамћен и по томе што је прекинуо дотадашњу праксу кланова на Порти који су узајамним разрачунавањем доводили на османски трон своје претенденте. То је постигао тиме што је, чим је дошао на власт, челичном вољом све Портине чиновнике директно потчинио себи. Тиме је успео да дисциплинује и најнабуситије везире.²¹ Да би ово постигао, темпераментни султан није се либио да пркосне великодостојнике лично песници и убија. На жалост, Османска империја којом је владао постигла би још много тога да овај срчани, али плаховити султан није умро од рака већ 1520. године.

Ова пирамида коју је Селим оставио за собом посебно је занимљива због могућих веза које је могла да има са два потоња здања која су Османлије подигли.

Са подухватом код Таоволове тврђаве повезује је то што временска дистанца између њих и није била тако далека, те је до времена ученог Мустафа-паше можда и могло да буде очувано неко сећање на њу. Уколико њен значај није превазилазио локалне границе, Мустафа-паша је, такође, могао о њој понешто да сазна приликом свог боравака у Египту, после јеменског похода 1569. године.

Хуршид-паша је, такође, могао да сазна за ову пирамиду током свог боравака у Египту када се, као мамелучки официр, борио против Француза у Наполеоновој инвазији 1798. године. Усмени или писмени трагови на које је, овом приликом, могао да наиђе свакако да су могли да му послуже као инспирација за нешто што ће га прославити не само као доброг војсковођу већ и као суровог завојевача.

²¹ Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Клио, Београд, 2002, 167. Selim I, <http://www.theottomans.org/english/family/selim1.asp>

Пирамида код Цетатеје Неамдзулуја, Румунија (1476)

Прва османска кула која се у изворима помиње је она коју је султан Мехмед II Освајач - Al Fatih (1451-1481) подигао крајем јула 1476. године на месту Цетатеје Неамдзулуи (Бела Долина) у Молдавији.²² Појава султана на овом месту везана је за ратовање против непредвидивог молдавског кнеза Стефана, који је својом проугарском политиком претио да се опасно приближи угарском краљу Матији Корвину (1458-1490). Зато је Мехмед II одлучио да га у рангу таоца приклони својој мрежи вазала, што је заправо традиционални положај у коме су румунске владаре држали османски султани. Тако је дошло до похода на Молдавију 1476. године.

У овом походу Османлије су постигле само делимичан успех, ако би се успехом уопште могло назвати потискивање кнеза Стефана из Беле Долине. Мехмедов покушај да га опколи није уродио плодом, јер је, због познавања терена, кнез Стефан успео да се извуче, носећи Османлијама велике губитке. Наводно је у сукобу код Беле Долине Стефан изгубио само 200 ратника док је са османске стране пало више хиљада. Бесан због мачке у цаку, убрзо по пробоју Молдаваца, Мехмед II је у Белој Долини подигао пирамиду од лобања погинулих Молдаваца.²³

По османској војној традицији, учешће султана у војном походу, указивало је готово редовно на то да је посредни подухват од ванредног значаја. За обичне војнике то је значило и извесну војну сигурност коју је присуство султана и његове многобројне свите повлачило са собом. Поред тога, Османлије нису дозвољавали да се на бојном пољу ауторитет владара крњи неизвесним исходом конфликта, тако да су султани узимали учешћа у сукобима који би се скоро редовно завршавали повољно за њих. Поход на Молдавију требао је да буде један од таквих, али се стицајем околности завршио срамно за Османлије. Овај војни пех био је утолико већи не само што је у њему један од султана и војно био ангажован већ и због тога што је реч била о освајачу Цариграда, највећег војног плена који је до тада био познат у Европи. Да понижење буде веће додатно је допринела ситуација на терену, где су заразе, епидемије и похаре скакаваца у влажној Молдавији додатно десетковале османске војнике, а да при том нису ни стигли да се ангажују у борби са Молдавцима.²⁴

Друго, Мехмед II био је један од најобразованијих султана који су седели на османском престолу. Сасвим је могуће да му је знање о монголским масакрима, као што је то био случај са Мустафом Соколовићем, ишло на руку када се одлучио на овај акт. То што ће и потоњи османски владари и везири понављати његов чин доказује само да није био признат само као велики владар већ и да је као човек, са свим својим манама, служио као узор потоњим генерацијама османских управитеља.

²² Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Матица Српска, Нови Сад, 1969, 300.

²³ Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 300.

²⁴ исто, 301.

Као што смо видели, наведене османске куле су у свим случајевима иницирале искључиво личности чији је утицај био од пресудног значаја за историјски тренутак у коме су настале. Због тога би правилније било закључити да су изградње ових кула више биле условљене психолошким предиспозицијама тих појединаца него што су биле део традиције Турака-Османлија.

Поред тога, у свим поменутих случајевима куле се јављају као већ готова здања, тако да не бисмо могли да разлучимо њихов развој и значај примена ако бисмо се везали само за Османлије и њихов фолклор. То не значи да на територији Османске империје није било још оваквих споменика. Штавише, напоменућемо још 2 случаја која ће усмерити ово истраживање и напослетку разјаснити одакле су Османлије преузели идеју за куле.²⁵

Битка код извора Чибукбад, Анкара, Турска (1402)

Почетком 15. века, Османска империја била је једна од ретких земаља која је имала тако погодне предуслове за развој. Сунитска оријентација омогућила је овој империји да се меша у панисламска питања, док ће јој територијално ширење усмерити победа на Косову 1389. године. Сломом најжилавијих противника на Балкану, Срба, јужнобалканске земље ће у потпуности пасти у немилост ових туранских освајача. У периоду који је уследио, Османлије ће прихватити многе тековине балканских култура, чиме ће се, по европејским мерилима, пацификовати и култивисати. То ће их од сирових полу-номада учинити народом стабилног и уређеног друштва.

Међутим, османска идила била је нагло прекинута. Један други турански народ је, такође, бележио вртоглави успон, с тим што је, за разлику од Османлија, своју снагу црпео искључиво из свог војног потенцијала и насиља које је остављао за собом. Био је то васцели монголски конгломерат, који је, крајем 14. века, покренуо један од најбољих и најкрвавијих освајача у историји, Тамерлан.

Овај хром и војсковођа ће Османлијама наметнути отворени сукоб који ће се завршити њиховим катастрофалним поразом. Међутим, битка до које је дошло код Ангоре (28.7.1402) неће остати упамћена само као војна победа Монгола, већ и као лекција из покорности коју је Тамерлан одржао Османлијама. Понижење које им је причинио није се само свело на заточење храброг султана Бајазита (1389-1402), познатог као Бајазит Муња

²⁵ Кулама су подједнако називане пирамиде (и минарети) у које су узидаване лобање поражених непријатеља. Термин кула ћемо користити искључиво због тога што нам је, због нишке Ћеле Куле, ближи, иако ће бројност узиданих лобања у многим случајевима превазилазити капацитете грађевина овог типа.

– Yıldırım.²⁶ Пре него што ће кренути да, попут легалног суверена, сређује прилике по Анадолији, Тамерлан ће од 35 000 османских глава подигнути пирамиду на овом бојишту.²⁷ Тиме што их је овако осрамотио, Тамерлан је показао Османлијама да их не сматра велесилом, већ бунтовницима које је широм Азије кажњавао на овај начин.

Битка код Ангоре није била ништа друго до обичан сукоб за статус *primus inter pares* у исламском свету. За један дан, у њој је скоро у потпуности уништена једна снажна држава која се систематски уздизала читаво једно столеће. Управо зато што је повод за ову катастрофу био бесмислене природе, Турцима ће остати у памћењу као датум после кога ће своју историју још дуго рачунати пре и после овог догађаја.²⁸

Монголске куле

Примена кула код Монгола била је много сложеније природе и то је основни разлог због кога су османске куле биле њихова копија. За разлику од Османлија, којима су куле биле само један од видова тријумфовања, за Монголе су ове грађевине имале посебан значајна јер су подизане у готово протоколарним околностима. Један од разлога за то лежи у чињеници да су Монголи само периодично приступали реду азијских велесила, те су због тога били посебно осетљиви по питању свог ауторитета. Насилан начин, којим су у 13. и 14. веку Монголи демонстрирати своју супериорност, остаће упамћен по дугом низу одмазди чији ће препознатљив знак бити куле од лобања које су остајале за њима.

Тамерлан

Тимур Хроми (1336-1405) је монголски емир који је својом челичном вољом испливао из мора ситних ауторитета анархије у коју су током 14. века запала монголска племена.²⁹ Калећи се од најранијег детињства у окрутном

²⁶ Робовање овог султана остало је запамћено по његовом стоичком држању. Све до своје смрти, Бајазит је достојанствено подносио сва понижења која му је Тамерлан приређивао. Бајазит I Муња умро је у монголском заточеништву 9.3.1403, у месту Ак Шехир.

²⁷ Рене Груссе, *Царство стена*, Издавачка књижница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1996, 467-8; Timur (Tamerlane). Raise to Power, <http://www.fsmitha.com/h3/h13tm.htm>. После ове, Тамерлан ће подићи још једну пирамиду у Турској. Реч је о пирамиди код Измира коју је подигао од глава темплара, браниоца овог града који је тада био у њиховом поседу. Тамерлан га је освојио за три недеље (2.12.1402) иако су га Османлије безуспешно опседали седам година. Сва симболика брзог освајања Измира најпре се огледала у томе што је требало да покаже колика је била војна премаћ Монгола у односу на Османлије.

²⁸ Ген. Емерхалис, *Тамерланов поход на Анадолију и битка код Анкаре* (превео пуковник Новица Б. Ракочевић), Штампарско графичко предузеће „Давидовић”, Београд, 1937, 10. Народно предање о овом боју остаће забележено не само у епским песмама Турака већ и у топонимима анкарске области; један од доказа за то је посебно занимљив за нас, реч је о имену брда Срб Гази (Српска победа) са кога су одступали људи османског вазала, деспота Стефана Лазаревића, после османског пораза.

²⁹ Ово му заправо није било име. Тимур на монголском значи гвоздени док је -лан додаток који су му Персијанци дали као надимак; у оригиналу је изговаран као -e-lang и значи шепави. Постоје две претпоставке о Тимуровој шепавости: по једној је ошепао још у детињству, приликом једне крађе оваца, док је по другој ошепао од задобијене ране у опсади града Заренђа.

друштву у коме су издаја и кодекс части ишли једно са другим, овај турански хегемон изградио се у бескомпромисног војног генија суровог карактера и још суровије нарави. У историји је остао упамћен по серији освајачких ратова којима је бацио на колена највеће силе исламског света – Османску империју, Персијско царство и Мамелучки султанат у Мисиру. Иако су му овакви подухвати ишли од руке, Тамерланове почетне позиције нису биле баш сјајне.

Као источни суседи Персије, који су поникли из пустара Трансоксијане, Монголи нису уживали нарочито поштовање народа из окружења. Због тога се Тамерлан одлучио да код својих суседа усади стереотипе који ће његовој државној творевини обезбедити веће поштовање и ауторитет. Пошто културолошке и привредне прилике код Монгола нису биле нарочито повољне, једини начин којим би Тамерлан успео у томе је војна афирмација у окружењу. Оваква политика је номадима попут Монгола у потпуности одговарала.

Тамерланове пирамиде почињу да се јављају у изворима од 1382. године. Те године је у Хоразону (источна Персија, данашњи Иран) Миран-шах, Тамерланов син, повратио побуњени град Херат који је први пут освојио 1380. године. Пошто је Херат традиционално показивао нетрпељивост према Монголима, Миран-шах га је потпуно уништио, масакрирајући целокупно становништво.³⁰ Тријумф је овековечен подизањем пирамиде од глава становника овог некада напредног и насељеног града.

У међувремену је Тамерлан водио већ шесту кампању на Систан, који му је одолевао и поред масовних масакара у регији. Отпор је успео да сломи тек када је 1383. освојио главне градове, Заренђ и Кандахар.³¹ Због увреде, које му је својим отпором нанело становништво, Тамерлан ће у оба града подићи пирамиде од њихових глава.

Следеће страстиште на коме је изникла још једна пирамида је Исфахан, велики персијски културни центар, који је Тамерлан покорио 1388. године. Становници Исфахана одмах су по доласку Монгола предали кључеве града Тамерлану и самим тим прихватили монголску власт. Међутим, убрзо су се предомислили и преко ноћи побили монголске опорезиваче, иако је целокупна војска Монгола била улогорена испред градских зидина. Превртљивост и дрскост Исфаханаца је до те мере разбеснела Тамерлана да је у овом граду, када га је опет заузео, починио најгоре злочине у својој војној каријери. Део тих злочина била је пирамида од 70 000 глава житеља Исфахана.³² Иначе, на путу за Исфахан, пролазећи кроз Фар (Шираз, централни Иран), Тамерлан је на све стране остављао пирамиде и куле за собом.³³

³⁰ Становништво овог града је и 1221. године пружало отпор Џингис кану, који га је на крају покорио.

³¹ Груссо, *Царство*, 445; Joseph von Hammer, *Historija osmansko turskog carstva*, Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979, 90. Колико је ратовање у Систану било тешко потврђује и теорија по којој је Тимур ошепавио управо од рана које је овде задобио.

³² *Timur*, <http://en.wikipedia.org/wiki/timur>.

³³ Khodadad Rezakhani, *History of Iran: The rule of Amir Timur*, <http://www.iranologie.com/history/Timur/timur1.html>.

Наредна куле које помињу извори подигнуте су 1393. у Такифлиту, у Авганистану. Становници овог града били су толико одважни у одбрани града од Монгола да су чак жене и деца узели учешћа у њој. Тамерлан је и њих казнио подизањем двеју кула, између којих је развучен натпис упозорења, исписан стиховима из Кур'ана.³⁴

Крај века је Тамерлана затекао у северној Индији, у походу на Делхи, где је на читавом путу за собом остављао куле и пирамиде од масакрираних Индуса.³⁵ Баласти од 100 000 заробљених Индуса, које је водио са собом, решио се тако што их је побио уочи опсаде Делхија. Град који је освојен децембра 1398. задесио је усуд двонедељног монголског дивљања, после кога су изникле нове куле од лобања.³⁶ Овога пута је повод била побуна Делшана који после великог откупа нису хтели да дају Монголима ни храну.

После Делхија, Тамерлан се окренуо Блиском истоку, те је 1400. године кренуо да напада мамелучке поседе у Сирији. После низа мањих победа, кренуће на Алеп, највећи мамелучки град у Сирији и центар регије.

Ратови које је Тамерлан водио на западу у много чему су били сложенији од ратова које је до тада водио на Истоку. Градови које је опседао у Персији наступали су углавном самостално, попут полиса, а разлог за то је била анархија у Персији која је њене центре разјединила. С друге стране, на западу је напад на један град покретао механизме који су константним ударима из унутрашњости могли да угрожавају Монголе, тако да је Тамерлан морао да рачуна на ратовање у правом смислу те речи.

Због тога ће Тамерлан, по освајању Алепа (30.10.1400), поновити сва зверства која је до тада чинио у Персији, како би застрашивањем осујетио офанзиву Мамелука. Пирамиде од лобања су до тада већ постале препознатљиви знак Монгола, тако да ће у Алепу Тамерлан подићи једну 10 лаката високу, 20 лаката широку, у којој ће бити 20 000 глава Алепљана.³⁷ Од даљег сукоба са Мамелуцима Тамерлана је одвратио већ помињани конфликт са османским султаном Бајазитом. Међутим, пре него што ће да се уплете у сукоб са Османлијама, Тамерлан ће бити приморан да се окрене залеђу због побуне до које је дошло у Багдаду 1401. године.

Багдад је, као центар исламског света, традиционално имао презрив став према варварима попут изворних Монгола и њиховим претензијама ка персијској територији. Због тога су монголски освајачи и пре Тамерлана имали проблема са придобијањем власти у овом граду. Међутим, Тамерлану је 1393. године пошло за руком да преузме власт у Багдаду искључиво због тираније легитимног господара, Ахмеда Целаира, који је на прву

³⁴ Josef Sadat, *Towers of Terror. Case study of civilian targeting*, <http://www.investigativeproject.org/documents/testimony/35/pdf>.

³⁵ Vinod Kumar, *Nehru and his view od Timur Lang*, Hindu Vivek Kedra (13 march 2003), <http://www.hvk.org/articles/0303/139.html>

³⁶ Грысо, *Царство*, 461.

³⁷ *The Invasion of Syria by Tamerlane (1400-1) and Ibn Taghri Birdi's description of the life of Tamerlane*, <http://www.deremilitari.org/resources/sources/taghri1.htm>

појаву Монгола побегао из њега. Вишегодишње тортуре које је локално становништво трпело под Целаиром утицале су на то да Тамерлан буде прихваћен као ослободилац. Тако је, иронијом судбине, највећи рушилац међу азијским владарима постао господар једног од највећих културних центара на свету, а да при том није померио ни један камен са његових бедема. Стање ће се драстично променити 1401. године када се Целаир буде вратио у град са својим присталицама. Преузевши контролу над градом, он ће од Багдада учинити жариште отпора Тамерлану и самим тим, жртвом његове одмазде. Несрећно становништво Багдада знало је да Тамерлан неће показати разумевање за њихову немоћ пред Целаировом рестаурацијом, те им је у очајању преостало једино да пружи потпуни отпор монголској војсци која им се убрзано приближавала.

Исход ове побуне било је поновно освајање Багдада, после врло тешке опсаде (25.3.1401) и подизање најмасивније пирамиде коју бележе извори о Тамерлану. Ибн Тагри, египатски хроничар, бележи да је побијено око 100 000 Багдађана, те је због мноштва глава, уместо пирамиде подигнуто 120 минарета.³⁸ После овог погрома, багдадска област за све време Тимурове владавине неће више показивати знаке самосталности.

У међувремену продубио се сукоб између Тамерлана и Бајазита који ће довести до слома Османлија код Анкаре. Као што смо већ напоменули, битка ће остати запамћена као један од најупечатљивијих контаката ове две исламске културе, у коме ће се Османлије упознати са чувеним монголским методом понижавања, подизањем кула од лобања.

Тамерлан је остао запамћен не само као један од највећих злочинаца у историји већ, уопште, као личност око чијег карактера се ни савремени историчари не могу сложити. Његово психолошко дефинисање отежано је због сложености његовог карактера који је често због својих излета залазио у крајњу контрадикторност.

Један од фактора који би могао да указује на његову хуманост је задојеност правоверним исламом коју је, додуше, селективно користио. То се најбоље види по томе што је без и мало срама ишао у цихаде против других муслимана иако је страствено уживао у полемици са најумнијим представницима исламске културе које је сретао на својим освајањима.³⁹ На крају ће и умрети, чврсто убеђен да је послат од Алаха да буде његов највећи газија.⁴⁰

Поред побожности, за коју је искрено мислио да га је просвећивала, Тамерлан је показивао и висок степен принципијалности. Ову његову карактеристику ће неки хроничари тумачити као правичност и часност, због чега ће у традицији неких народа, попут Монгола и Узбекистанаца, остати упамћен као хуман и правдољубив владар.⁴¹ Поред тога, Тамерлан

³⁸ исто

³⁹ *Battle of Aleppo*, <http://www.everything2.net/title/battle%2520of%2520Aleppo>; Morgan, Fury, 82. и 88.

⁴⁰ Едхем Булатовић, Турци и развјат турске државе (са уводом у културну и политичку повјест ислама), *Босанска пошта*, Сарајево, 1939, 41; Емерхалис, Ангорска битка, 98.

⁴¹ Stephen Kinzer, Tamerlane the Tender Inspires Uzbekistan, *The New York Times*, <http://www.hartford-hwp.com/archives/53/107.html>

је показивао и велику склоност ка уметности, због чега су често једини преживели сведоци његових освајања били разни уметници које је редовно слао на службу у своју престоницу, Самарканд.

Међутим, много је више присталица мишљења да је Тамерлан био обичан рачунџија који је манипулисао представом о себи. Иако има извора који тврде да је умео чак да прихвата шалу на свој рачун, много је већи број оних који тврде да је био врло озбиљан и хладан човек коме није био стран ни злочин из најнижих побуда.⁴² Интелект и солидно образовање уопште му нису били препрека да уништава све око себе, напротив, само су му обезбедили хладнокрвност и систематичност која би код правог варвара брзо спласнула. Доказ за то је његова бескрајна инвентивност, коју је показао у погромима и која се није ограничавала само на подизање кула и пирамида већ и на разна друга злодела, као што су организовани покољи, узидавања живих људи, катапултирање сечених глава и укопавања живих непријатеља.⁴³ Једина ствар која је од њих разликовала куле је то што су трајније од обичних масакара осликавале политички интерес Монгола. Због тога су у удаљеним областима, где Монголи нису обитавали (попут Сирије и Анадолије), куле подизане да би се велике и моћне државе заплашиле и понизиле. У областима које су биле на маргинама монголског конгломерата (или у његовој непосредној близини), оне су подизане да би се локално становништво отерало или истребило. У овом последњем случају, Тамерлан је показао осећај за панмонголске интересе, решавајући питање животног простора Монгола онако како је много векова после њега Адолф Хитлер решавао питање германског *lebensraum*. Свакако да Тамерлан у овоме не би успео да у својој војсци није имао хиљаде малих Тамерлана који су га слепо следили.⁴⁴ Међутим, пресудно за његово дело био је конкретан узор на који се угледао, а то је био Џингис кан. Многи монголски владари су и пре и после њега покушавати да копирају методе и етикецију овог праоца монголских освајача али, захваљујући свом генију, Тамерлан ће остати упамћен као најбољи од свих.⁴⁵

⁴² Емерхалис, *Ангорска бумка*, 98; John Henry Newman, *The Tartar and the Turk*, <http://www.newmanreader.org/works/historical/volume1/turks/lecture3.html>. Тамерлан је наводно побио 100 000 Индуса јер су се неки од њих смејали на појаву малих, кочоперних Монгола у великим оклопима. Једна од ствари због које је Тамерлан сурово кажњавао је непоштовање његове моћи и ауторитета. Управо због овакве искључивости, многи градови су били потпуно уништени, јер су показали чак и најмањи знак безвољности у прихватању његове власти. Свакако да је ова прича апокрифна али ипак показује колико је обичном народу било тешко да схвати Тамерланове разлоге за масакре које је чинио.

⁴³ S. Kinzer, *Tamerlane the Tender*; John H. Newman, *The Tartar and the Turk*.

⁴⁴ На крај крајева и један од његових синова, Мираншах је, такође, подигао кулу у Херату.

⁴⁵ David Morgan, *Fury of The Steppes* у: Joseph J. Ward, *TimeFrame AD 1300-1400*, Time-Life Books, Alexandria, Virginia, 1991, 82. Један од најочигледнијих обичаја које је Тамерлан преузео од Џингиса је тродневно мењање застава на шаторима уочи опсаде. Првог дана су заставе биле беле, што је значило да ће опсађени бити поштеђени; другог дана су биле црвене тј. погубиће само вође, а трећег дана су биле црне што је значило да неће бити преживелих.

Хулагу-кан, пирамида у Багдаду (1258)

Случај Хулагуа је још један доказ колико је утицаја имала цингисканска традиција на потоње монголске прваке. Хулагу (Халау-хан, 1216-1265) био је војсковођа чији је старији брат био врховни монголски владар, Мангу (Манг-ка, 1208-1259). Прославио се као потоњи династ најпросвећенијих монголских владара, Илканида, чије ће седиште бити у Азербејџану. Међутим, оно што је Хулагуа прославило више од оснивања Илканидског каната је освајање Багдада (10.2.1258) које је извршио по наређењу свога брата.

За освајање Багдада Хулагу је повео највећу војску коју су Монголи до тада окупили.⁴⁶ У град је ушао после краће опсаде и политички га је неутралисао тако што је убио последњег абасидског калифу који је њиме управљао. Не желећи да ризикује обнову Багдада као центра регије, Хулагу је уништио и његове културне тековине, чиме је од Багдада остало само насеље са сложенијом инфраструктуром.⁴⁷ Међутим, Хулагу се није задовољио само политичким „убијањем” Багдада већ и стављањем скоро читавог становништва под мач. Потпуну победу овековечио је пирамидом од 30 000 глава, коју је подигао испред бедема овог града који је некада био познат као Маданат Салаам - Град Мира.⁴⁸ Због незапамћеног уништења које је град претрпео, Хулагу ће у традицији муслимана бити упамћен као „бич божији”. Да је сећање на њега и дан-данас снажно види се и по изјавама тренутно најтраженијег светског терористе, Осаме бин Ладена, који у својим изјавама пореди варваризам Американаца у Багдаду са злочинима које је Хулагу починио.⁴⁹

Има пуно разлога због којих је Хулагу могао да почини оваква злодела у Багдаду. Политички гледано, Багдад је одбијао преко 10 година да прихвати монголску доминацију што је, само по себи, био довољан разлог за одмазду. Поред тога, Хулагу је био велики поштовалац персијске културе, због чега су многи његови саветници и били Персијанци. Увучен преко њих у сукоб ши'ита и сунитског калифата, Хулагу је лако могао да буде изманипулисан, што је директно могло да доведе до пада Багдада. Још један доказ да је био окренут против сунита у Багдаду је и то што је на молбу своје жене, Докуз-кадуне, несторијанке, поштедео све хришћане које је затекао у граду.⁵⁰ Као доказ да њему лично није сметао сунитски режим у Багдаду је и чињеница да је у време освајања Багдада био, по личном убеђењу, будиста, што значи да није био лично мотивисан да се уплиће у међумуслиманске сукобе.

⁴⁶ Hulagu Khan. *Battle of Bagdad*, <http://www.answers.com/hulagu%20>. Иако нема прецизног показатеља, сматра се да је сваки десети становник империје кренуо на Багдад.

⁴⁷ Hulagu Khan. *Sack of Bagdad*, <http://www.answers.com/hulagu%20>. Наводно се Тигрис црнио од мастила из књига које су Монголи бацали у реку.

⁴⁸ Груссо, *Царство*, 376.

⁴⁹ Ian Frazier, *Invaders destroying Bagdad*, http://www.newyorker.com/archive/2005/04/25/050425fa_fact4; Hulagu Khan. *Sack of Bagdad*. Процене историчара о броју жртава багдадске опсаде из 1258. године варирају од 90 000 до 1 000 000 људи.

⁵⁰ Груссо, *Царство*, 376.

Међутим, оно што је било пресудно за Хулагуово понашање, приликом опсаде Багдада, је изричита наредба његовог брата да се на овом походу води обичајима и законима Џингис кана.⁵¹ Ауторитет који је због своје части и храбрости Мангка уживао, утицао је на то да стекне репутацију правог Џингисовог наследника, што је и разлог због кога је Хулагу, као и већина Монгола, био под његовим снажним утицајем.

На крају, суровост Монгола је обојици била добро позната, јер су били синови најмлађег и најомиљенијег Џингисовог сина, Тулуја, који се у кампањама свог оца није много разликовао од прослављеног освајача. Године њихових рођења, такође, доказују да су, иако млади, непосредно могли да буду сведоци онога што је њихов чувени деда починио.

Џингис кан/ Темиџин Борџигин

Темиџин (1155-1227), зачетник средњовековне државности код Монгола, захваљујући којој ће се изродити читав низ монголских каната широм Азије. Живот који је живео подсећао је на типичну драмску судбину препуну обрта, успона и падова. Доживео је да га сопствено племе одбаци после смрти оца који је био племенски поглавар. Натеран да одрасте пре времена, овај Борџигин ће прву половину живота провести у повезивању са племенским поглаварима и уклањању оних који су му оспоравали политичку самосталност. Његово мудро левитирање ће уродити плодом, што ће панмонголска скупштина, курилтај, легализовати 1206. године, признавши га за врховног монголског владара - џингис кана (Господара Неба).⁵²

Његова интересовања за освајања почињу после курилтаја 1206. године, те ће до краја живота у 2 наврата покретати по 2 похода преко источних и западних граница своје земље. На истоку су то били ратови против империја Жи-Жиу и Чинг, док је на западу неутралисао руске кнежевине, чиме је осигурао своја освајања све до Каспијског језера. То је постигао тиме што је му је пошло за руком да обузда армију дивљих Монгола, који до тада нису имали излете ових размера. Непоуздане и сурове, какви су били, Темиџин ће ове степске номаде непрестано упошљавати новим освајачким подухватима, чиме ће створити империју невиђених размера.⁵³

⁵¹ исто, 379.

⁵² Као што видимо, џингис кан није било Темиџиново име, већ титула. Многи извори га тако бележе јер је ово звање било синоним за овог монголског владара. Такав је случај и са нашим Карађорђем Петровићем који је у многим изворима остао забележен само као Вожд.

⁵³ Многи историчари сматрају да разлог за толико брза освајања Монгола лежи у чињеници да Џингис кан није смео да их држи непошљене. Еуфорија која их је обузела после првих постигнутих успеха могла је лако да се заврши и убиством Џингис кана, уколико би његови полудивљи војници стекли утисак да им ускраћује и осујећује даље пљачке и освајања. Џингис је добро познавао менталитет свог народа, те је због тога само преусмеравао његове мегаломанске пориве.

Што се тиче Џингис кана, остаће упамћен као непревазиђени монголски војсковођа и највећи крвник кога је Азија дала. Оно што ће бити особено за његове подухвате су систематски масакри које је чинио где год да је ишао. До њих је долазило јер је геноцидност била карактеристика монголског друштва тог доба, те је, као појединцу, и Џингису био прихватљив овакав начин опхођења у рату. Као наочигледнији разлог за то наводи се чињеница да Монголи, као номади, нису познавали ефикасније начине да се реше покороног седелачког становништва, због чега ће за 5 година ратовања широм Оријента, Џингис погубити преко 15 милиона људи.⁵⁴ Колико су масакри били прихватљиви чак и за жене у монголском друштву, видеће се по случају једине документоване пирамиде од лобања, која је подигнута у време Темицинових похода.

Овај случај пада у 1221. годину, за време рата против Хорезмијског султаната, у северној Персији и, такође, указује на суровост личности које су чиниле најужу Џингисову породицу. Приликом опсаде града Нишампура у источној Персији, од поготка стрелом у грло, погинуће омиљени Џингис канов зет, Токвачар. Због тога је Џингис послао свог сина, Тулуја, да ванредно казни овај град. На то се одлучио када је видео колико је погибија мужа тешко пала његовој кћери. Тулуј је послушао оца и извршио масакр у Нишампуру (10.4.1221), не штедећи при том ни псе ни мачке у њему. Да би се уверио да су сви грађани мртви, на наговор своје уцељене сестре, он одсеца главе побијених житеља и гомила их испред градских зидина.⁵⁵ Тако је дошло до настанка прве документоване пирамиде од лобања.

Писани извори из Џингисовог времена, сем ове пирамиде, не бележе постојања других пирамида. Па ипак, постоји један извор који говори у прилог томе да су куле Џингисов изум и да их пре њега Монголи нису подизали. Реч је о хроници једног од Тамерланових унука, Шарафа Ал'Дин Јаздија. У својој хроници, написаној свега пар деценија после смрти Тамерлана, Ал'Дин Јазди је записао да су за његовог славног претка „куле“⁵⁶ биле само нужно зло, тотема којима су непријатељи Монгола упозоравани да залазе у њихове земље. Као такве, њих је први применио Џингис кан, док је Тамерлан, као наследник доследан традицији, њихову употребу само наставио.⁵⁷

Здравих основа заиста има за претпоставку да је још Џингис почео да користи овакве куле као граничнике. До његовог времена, Монголи нису имали излете ван територија које су им традиционално припадале, те отуда

⁵⁴ *Twentieth Century Atlas-History of body count. Selected Death Tolls for Wars, Massacres and Atrocities Before the 20th Century*, <http://users.erols.com/mwhite28/warstat0.htm>. У овом чланку се помињу релативно поуздани извори и пописи појединачних области које су у првој половини 13. века подчињене Монголима. Аутор, такође, наводи радове других истраживача код којих се број свих Џингисових жртава пење и до 39 милиона људи. Да би се избегле могуће спекулације око коначног броја, кад се говори о Џингисовим масакрима, најчешће се само наводи да је тек почетком 19. века надокнађен губитак људства у Азији, који је Џингис кан проузроковао.

⁵⁵ Josh Clark, *Did Genghis Khan really kill 1,748,000 people in one hour?* <http://history.howstuffworks.com/asian-history/genghis-khan-murder.htm>

⁵⁶ У извору се не користи израз куле, већ пирамиде.

⁵⁷ Morgan, *Fury*, 82.

идеја да нове земље до којих су дошли омеђе и назначе. Зашто су онда за ту сврху подизали ова импровизована здања? Одговор лежи у територијалној организацији коју су Монголи имали у својим степским пребивалиштима. У степама је, због природе равничарског терена, било отежано ограничити територију једног клана јер је било недовољно природних оријентира за то. Због тога су припадници једног клана користили разне могилице, камене хумке или стубине којима би разграничили своју територију од територија племена која су их окруживала. Оваква пракса се сретала и код других степских народа, попут преријских Индијанаца у Северној Америци или код Угра, за време досељавања у Панонској низију, у X веку.⁵⁸

Међутим, куле и пирамиде нису имале само функцију једноставних територијалних одредница, већ су, уопште, коришћене као јасан симбол монголске власти на једној територији. Зато је велики број њих настао и у околностима у којима је монголска власт требало да се нагласи. У пракси је до тога долазило после опсада градова који нису желели да признају или прихвате власт нових господара. Подизањем кула од непријатељских лобања, Монголи су, симболично, у бунтовничким срединама легализовали своју власт и присуство. Тако је дошло до настанка читаве мреже кула и пирамида широм целе монголске империје.

Све што смо овде навели само објашњава како је долазило до подизања кула, међутим, остало је неодговорено питање због чега су ови монголски међаши морали да буду тако сурови да су људске главе узидаване у њих?

Већ смо напоменули да за Монголе ове куле нису имале само функционалну, већ и политичку вредност и то је први и најбитнији разлог због кога ова здања нису могла да буду обични међаши. То што су по текстури садржала делове људских тела (глава), да се објаснити тадашњим религијским убеђењима Монгола, који су били тотемисти.⁵⁹ У оваквим анималистичким религијама, сам човек се не налази у центру духовног вредновања и, спрам тога, он није створен да ужива благодети дате од многобројних богова. Штавише, његова маргинализована улога ће се сводити на слепо и ревносно извршавање свега што му преко разних показатеља његова божанства буду находила.

Због тога је и код Монгола било раширено убеђење о релативној вредности људског живота, што је довело до тога да су у својим освајањима, без и мало скрупула, истребљивали читаве нације. Ако су већ овако мало вредновали човека, сасвим је прихватљиво што су без устезања могли људске остатке да узидавају у куле. На крају крајева, то се није косило са њиховим верским убеђењима, а у исто време је застрашивало и понижавало непријатеља.

⁵⁸ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Клио, Београд, 2002, 14-15.

⁵⁹ У Тамерланово време Монголи су веровали у Тенгрију, врховног господара Неба, за кога није сигурно да је био антропоморфне природе. Ипак, кланови су имали заштитнике у виду разних животиња, што је било типично за свако друштво на њиховом нивоу развоја.

То што је избор пао на главе, има смисла, јер је њихова примена, као фетиша, имала дугу традицију не само код Монгола, већ и код других туранских народа. Као доказ за то, навешћемо случај из историје једног другог туранског народа, који нам је много ближи од Монгола. Реч је о изворним Бугарима, Протобугарима и њиховој експанзији на Балкану. Почетком IX века, када је овај народа још увек могао да се сматра туранским дериватом, византијска власт је пробала да спречи његово ширење на Балканском полуострву. Византинци су то чинили тиме што су покренули серију кампања којима су Протобугаре потискивали ка Дунаву. Међутим, оваква стратегија ће 811. године доживети крах јер ће тадашњи византијски василевс пасти као жртва заседе бугарског кана Крума (803-814). Овај бугарски тријумф над Византијом остаће упамћен по томе што је Крум по старом хунском обичају, наредио да се лобања цара Никифора I (802-811) издуби, како би могао да је користи као пехар за испијање вина.⁶⁰ Временска дистанца између Крума и Џингиса (од готово пола миленијума) даје довољно простора да симболика људске главе у култури монголских народа природно и спонтано еволуира. Због тога ће овај фетиш наћи своје место и код Монгола, одакле ће преко разних варијација и измена доћи и до наших простора.

*

Овим се завршава праћење развоја ћеле кула кроз епохе. После задирања у све аспекте који су доводили до њеног настанка, значај овог феномена нећемо, на крају, посматрати само кроз то што ће, попут огледала, осликавати најмрачније пориве у људској души, већ и кроз то што ће створити једну неприродну, морбидну везу између победника, који ју је подигао, и побеђеног који ју је поднео. Ова здања ће остати особена по томе што ни једно од њих није подигнуто после лаке победе, и што је сваки победник на другачији начин тражио сатисфакцију у њој. Оног тренутка када будемо схватили зашто је за једну страну ћеле кула била исход Пирове победе, а за другу исход Косовског боја, разумећемо како је обичан номадски међаш могао да прерасте у нешто што ће на другом крају света снажно утицати на духовни развој једног народа. Стицајем историјских околности, тај народ смо били ми, Срби.

⁶⁰ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Просвета, Београд, 1996, 200; Българска Академия на Науките. Институт за Българска история, *История на България I*, Државно издателство „Наука и изкуство“, София, 1954, 76.

SCULL TOWERS IN THE MILITARY TRADITION OF TURANIAN NATIONS

S u m m a r y

Despite their periodical occurrence, scull towers shall remain a “foreign” element in the military ceremonials of the Turks. Their symbolism, in the symbiosis with the spirit of the time, as well as the historical moment giving rise to their emergence, makes them evade classification as typical for any specific national tradition. This was mainly a consequence of their development, starting with Jingis Khan’s Mongols to the Vizier Hursid Pasha, who was but a palette of human weaknesses, surges and impulses that actually led to their emergence.

*Ахмед Хуришид паша,
литографија 19. век
Ahmed Hursid Pasha,
19th c. lithography*

*Султан Селим I Сурови у походу на Мисир 1517.
Sultan Selim the Cruel in his raid of Egypt in 1517.*

*Обрачун између ордија Хуришид-паше и одметнутог Али-паше Јањинског 1822.
A clash between Hursid Pasha's soldiers and Ali Pasha of Ioannina who turned apostate, 1822.*

Илустрација Беле Куле у Нишу
An illullration of the Scull Tower in Niš

Везир лала Мустафа Соколовић
гости јаничаре у Измиру, 1578.
Vizier Lala Mustafa Sokolović
hosting Janissaries in Izmir, 1578

Тамерланов споменик подигну
у центру Ташкента, Узбекистан
The Monument of Tamerlan in the
center of Tashkent, Uzbekistan

Данашњи остаци Баволове тврђаве код Карса
Present-day remnants of the Devil's Castle near Kars

ОФИЦИРИ ИЗ НИША ПАЛИ У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918.

Истиче полако 90. годишњица пробоја Солунског фронта септембра 1918. године, вероватно, највеличанственије победе коју је икада извојевала српска војска. Овом победом урушен је фронт Централних сила и створени су услови да, свега два месеца касније, силе Антанте успешно и победоносно приведу крају Први светски рат, највећи дотадашњи ратни сукоб у историји човечанства.

За Србију је тај догађај имао и посебно значење, омогућивши ослобођење окупираних држава и истовремено означивши крај непрекидном шестогодишњем ратовању. Тај ратни период српске историје започео је 1912. године ратом са Турском, настављен 1913. године ратом са Бугарском, да би у периоду 1914-1918. године Србија ратовала у Првом светском рату. У овим ратовима Србија је претрпела страховите људске и материјалне губитке. Изгубила је близу 1 300 000 становника, односно, близу 30% укупног становништва. Чисто војни губици били су изузетно велики. Од укупно мобилисаних војника изгинуло је или помрло од рањавања у борби око 26% војника. Била је то права демографска катастрофа, чије се последице осећају до данашњих дана. Највеће жртве биле међу млађим људима у пуном репродуктивном добу.

За тих шест година Србија је пролила цео један океан крви. Гинуло се масовно на бојном пољу, у врлетима Албаније, на поприштима широм Балкана. Српски војници су своје кости посејали од Солуна до Сегедина. Гинуло се и од репресалија бугарских и аустроугарских окупатора. Само у Топличком устанку побијено је око 20.000 људи, жена и деце. Косиле су и разне болести. Само од тифуса, у Србији умрло је 150.000 људи. Од тифуса, у српској војсци, за шест месеци – од децембра 1914. до маја 1915. године је оболело 49.000 војника. На Солунском фронту од маларије било је оболело око 50.000 српских војника. Умирања, у Србији, у периоду 1912-1918. године, била су жалосна и страшна свакодневница.

Урођеном и беспримерном аљкавошћу Срби никад нису пописали своје жртве у овим ратовима. Сада, када су гробови палих јунака одавно зарасли у траву и коров, када вео заборава и проток времена неумитно брише сећање на њих, овај рад представља покушај да се за потомство сачувају барем имена и подвизи изгинулих официра из Ниша и његове ближе околине. Опште је позната чињеница да је Ниш, у наведеним ослободилачким ратовима, дао небројене жртве. Сва имена палих нису више доступна истраживачима. Међутим, имена палих официра у операцијским

дневницима српских пукова педантно су бележена, тако да се та имена брижљивим истраживањем могу открити и сачувати. А треба их сачувати, како због њихове жртве за отаџбину, тако и због њихових потомака.

Ниш је српској војсци дао велики број активних и резервних официра, од којих су се многи истакли јунаштвом, због којег су одликовани највишим српским орденима. Догурали су неки и до највиших генералских чинова и министарских положаја. Нажалост, највише их је изгинуло.

Млади су из Ниша радо одлазили у Војну академију. На тај масовни одлазак нишких гимназијалаца у Војну академију поред привлачног друштвеног статуса официрског кора у друштву тадашње Србије, значајно је утицала и чињеница да је Ниш био, после Београда, други највећи војни центар у тадашњој Србији.

У Нишу су се, до почетка ратова, налазиле бројне команде, установе и јединице српске војске. Ту је било седиште команде Моравске дивизијске области која је покривала цео југ Србије, команда места, команда нишког гарнизона и команда нишке тврђаве.

Од јединица у Нишу били су стационирани мирнодопски састави 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“, који ће се касније у ратовима прославити као најбољи пук српске војске и понети почасни назив „Гвоздени пук“. Затим, ту је било и седиште 16. пешадијског пука који је носио почасни назив руског цара Николе. Ниш је био и највећи центар српске коњице и артиљерије.

У граду су била стационирана 3 коњичка пука: 1. коњички пук „Обилић“, 3. коњички пук Коњичке дивизије и Моравски коњички пук који је улазио у састав Моравске дивизије.

Ту је био Моравски артиљеријски пољски пук, као и пук такозване „градске“ артиљерије, како се тада називало, у српској војној терминологији, најтежа артиљеријска оруђа.

Када се овим јединицама додају Коњичка подофицирска школа и Инжењеријска подофицирска школа, инжењеријски батаљон, возарски ескадрон, главна слагалишта српског санитета, интендатуре и артиљерије, као и бројна друга слагалишта, установе и радионице, онда је јасно да је тадашњи Ниш личио на један велики војни логор. Сваки од наведених пукова имао је своју војну музику. Сваког дана једна од њих дефиловала је кроз град, а сваке недеље у градском парку приређивани су концерти променадне музике за грађанство. Када би увече трубачи у свакој касарни засвирали повечерје, цео Ниш би се умирио.

Све је то утицало да је војнички позив у Нишу био веома популаран. Осим тога, као природни географски, привредни, културни и административни центар целе јужне Србије, Ниш је имао и највећи број школованих људи, тако да је у рату мобилисан и велики број резервних официра, који по својој храбрости, војничкој вештини и пожртвовању али и по губицима, нису заостајали за својим колегама из активне службе.

Зато су и жртве из Ниша биле бројне. Успели смо да идентификујемо имена укупно 105 активних и резервних официра из Ниша, који су дали своје животе у ратовима 1912-1918. године. Најмлађи међу њима је Душан Јована Цветковић, артиљеријски потпоручник, који је био смртно рањен у првој борби са Турцима 6.10.1912. године на обронцима Рујна, када је српска војска наступала према Куманову. У рат је кренуо одмах пошто је произведен у чин потпоручника. Погинуо је као командир вода, покрај топа, у 19. години живота.

Најстарији погинули нишки официр био је Ђорђе Д. Ђорђевић, пешадијски мајор, који је од последица рањавања умро у војној болници у 57. години живота.

Укупна просечна старост изгинулих нишких официра износила је нешто испод 35 година живота. Скоро сви су били одликовани медаљама за храброст - Милош Обилић и официрским орденом Белог орла. Неки су били носиоци и највећег српског ратног одликовања Карађорђевог звезде са мачевима. Они ће у списку који следи бити посебно назначени.

Нажалост, аутор је свестан чињенице да овај трагичан списак није коначан.

Списак активних и резервних официра из Ниша палих у ратовима 1912-1918:

1. **АДАМ**, нажалост, име није познато, лекар из Ниша, мобилисан за рад у војној болници. После велике српске победе на Колубари, у јесен 1914. године, велики број аустроугарских заробљеника пребачен је у Ниш. Када је међу њима избила епидемија пегавог тифуса, доктор Адам је распоређен као трупни амбулантни лекар у заробљеничком логору у Нишу. Ту се заразио пегавцем и умро 6.2.1915. године.

2. **АТАНАЦКОВИЋ В. МИЛОРАД**, пешадијски потпоручник, рођен у Нишу. У рату је био распоређен за командира вода у 4. чети 1. батаљона 15. пешадијског пука Тимочке дивизије 2. позива. На челу свог вода, за време јуриша на положај „Врлаја“, у току Колубарске битке, погинуо је у ноћној борби, између 20. и 21. новембра 1914. године.

3. **БЛАГОЈЕВИЋ К. ТАНАСИЈЕ**, резервни поручник. Рођен је у Каменици код Ниша, 6. јануара 1868. године. Учествовао је у свим ратовима од 1912. до 1918. године и имао је срећу да сачува главу у бројним биткама. После пробоја Солунског фронта, непосредно после ослобођења Скопља, његов командант је, имајући у виду његове године (имао је 50 година), одредио да остане на служби у команди Вардарске дивизијске области. Нажалост, ту му се погоршало стање од незалечених рана и исцрпљен од ратних напора, умро је 19.10.1918. године у Скопљу, само шест дана пошто је његово село, Каменица, било ослобођено од стране српске војске.

4. **БОГДАНОВИЋ И. ЈЕЛЕНКО**, активни пешадијски мајор. Рођен је у селу Копривници код Ниша 29.12.1873. године. У ратове је кренуо као капетан и за показану храброст и вештину у командовању у ратовима са

Турском и Бугарском, поред високих одликовања био је унапређен и у чин мајора. Као мајор командовао је батаљоном за време Церске битке и био тешко рањен. Од задобијених рана преминуо је у војној болници 6.9.1914. године. Његово име урезано је у споменик који је 1929. године подигнут испред Нишке Бање, лево од места где се укрштају железничка пруга и асфалтни пут за Нишку Бању.

5. ВАСКОВИЋ С. МИХАИЛО, активни пешадијски мајор, рођен у Нишу 18.10.1881. године. У ратовима из породице Васковића погинула су два брата, Михаило и Душан. Први је погинуо старији брат Михаило. Он је био прави ветеран чувеног „Гвозденог пука“. Када је завршио Војну академију, распоређен је као млади потпоручник на службу у 2. пешадијском пуку „Књаз Михаило“ у његовом родном Нишу. У том пуку ће провести целу своју краткотрајну официрску каријеру која је потрајала само 11 година. У рат са Турцима кренуо је као капетан и командир 1. чете 3. батаљона 2. пешадијског пука. За показану храброст и вештину у командовању одликован је медаљом Обилић и 6. априла 1913. године унапређен у чин мајора.

Поживео је после тога још само два и по месеца. У рату са Бугарском, у лето 1913. године, његов пук је у најкритичнијем тренутку битке на Брегалници кренуо на јуриш да би освојио кључни положај на коти 650. Пук је ту коту освојио, преломио резултат битке на Брегалници а храбри мајор Васковић је, водећи батаљон на јуриш, са исуканом сабљом у руци, био тешко рањен. То се догодило 18.6.1913. године по старом календару. Пренесен је у војну болницу у Скопљу где је издахнуо после три дана, 21.6.1913. године. Тело му је пренето у Ниш и сахрањено на Старом гробљу.

6. ВАСКОВИЋ С. ДУШАН, пешадијски поручник из Ниша. Као млади потпоручник кренуо је у ратове. Само 15 дана после смрти Михаила и Душан је тешко рањен у огорченим борбама које је његов „Гвоздени пук“ водио са Бугарима на положају „Лепи Вис“ 6. јула 1913. године. Док се Михаило борио у 3. батаљону овог пука, Душан је командовао водом у 1. чети 1. батаљона. Одбијајући један јуриш Бугара, рањен је у великој борби бајонетима. Имао је среће и рану је преболео.

За показану храброст одликован је и унапређен у чин поручника. У Колубарској бици, командовао је 1. четом 4. батаљона 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“. Предводећи чету у једном ноћном јуришу на аустријске положаје, био је тешко рањен 12.11.1914. године. Његови војници су га, под кишом метака, извукли са бојишта. После прве интервенције у пољској болници послат је на лечење у војну болницу у његовом родном Нишу. После дужег и неуспешног лечења преминуо је у Нишу 28. јануара 1915. године.

7. ВОЈИНОВИЋ Д. СВЕТИСЛАВ, резервни капетан 1. класе. Рођен је 17. јануара 1879. године. У Балканским ратовима био је командир вода а од 1914. године командовао је четом у 15. пешадијском пуку Тимочке дивизије 2. позива. У најтежем периоду рата, када су у јесен 1915. године Немачка и Аустроугарска нападе Србију са севера а Бугарска са истока, његов пук бранио је прилазе Нишу из правца бугарске границе. У тешким

одбрамбеним борбама, које је његов пук водио на положају „Градац“, Војиновић је, према званичном извештају, „нестао 7. октобра 1915. године“. Према тадашњој војној терминологији то значи да је погинуо и да његово тело нису могли да повуку са бојишта како би га сахранили, тако да никад није ни пронађено.

8. ВУЧКОВИЋ Д. СВЕТИСЛАВ, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је 13. фебруара 1876. године. За време рата био је командир чете у 3. пешадијском пуку Моравске дивизије 2. позива. Погинуо је у борбама против Бугара 19. новембра 1915. године, непосредно пред повлачење српске војске на Косово поље и одатле преко Албаније.

9. ГЕДАЉА П. МЕНАХЕМ, резервни пешадијски потпоручник. Рођен је у Нишу 6. марта 1887. године. У ратовима борио се у редовима Моравске дивизије 1. позива као командир вода. У тешким борбама на Дрини, у јесен 1914. године, непосредно пред почетак Колубарске битке, погинуо је на челу свог вода код Парашнице на обали Дрине, у Мачви. Погинуо је 14. октобра 1914. године у 27. години живота. Када је погинуо, био је водник 16. пешадијског пука. Његово име урезано је на мермерној плочи споменика изгинулим ратницима у ратовима 1912-1918. године у Нишкој Бањи.

10. ГМИЗОВИЋ С. МИХАИЛО, пешадијски капетан. Рођен је 1888. године у Нишу, од оца Светозара, официра српске војске и мајке Анке. Кренуо је очевим стопама и завршио Војну академију. Као млади потпоручник командовао водом у „Гвозденом пуку“ за време балканских ратова и за показану храброст је одликован је и унапређен у чин поручника. У истом пуку прославио се изузетном храброшћу у биткама на Церу и Колубари, због чега је одликован највећим српским ратним одликовањем Карађорђевог звездом са мачевима 4. реда. Истовремено је и ванредно унапређен у чин капетана. У Колубарској бици гине његов млађи брат, ђак-наредник Војислав Гмизовић, иначе, дипломирани правник. Убрзо после унапређења, пребачен је за командира чете у Тимочку дивизију. У јесен 1915. године, његов пук бранио је границу према Бугарској и у тешким борбама за Вршку Чуку, капетан Гмизовић тешко је рањен. Неколико дана касније, од те ране издахнуо је у болници у Зајечару. Пред сам пад Зајечара у бугарске руке, отац Светозар успео је да тело преминулог сина пребаци у Ниш и сада почива на нишком Старом гробљу.

11. ДЕНИЋ Ж. СПИРА, резервни пешадијски потпоручник из Ниша. Рођен је 27. јануара 1877. године у Нишу. Учествовао је у свим ратовима које је водила српска војска у периоду 1912-1918. године. У ратовима 1912. и 1913. године борио се као наредник из резерве а због показане храбрости унапређен је у чин резервног потпоручника. Са овим ратником се судбина сурово поиграла. За шест година ратовања преживео је све битке а кад се рат завршио, уочи демобилизације, умро је од последица ратних напора. Преминуо је у команди Моравске дивизијске области 11. јануара 1919. године.

12. ДИМИТРИЈЕВИЋ Р. ДРАГОСЛАВ, резерви артиљеријски поручник. Рођен је 10. новембра 1888. године у Нишу. У ратовима се борио

у пољском артиљеријском пуку Тимочке дивизије као командир вода. После рањавања, лечио се у Нишу где је умро, 20. октобра 1914. године. Када је преминуо, имао је непуних 26 година.

13. **ДРИНЧИЋ В. БРАНИСЛАВ**, пешадијски потпоручник из Ниша. За време ратова борио се у Тимочној дивизији 2. позива. Бранећи Ниш, у јесен 1915. године, као командир вода у 4. чети 1. батаљона 15. пука 2. позива, био је тешко рањен у борбама на прилазу Нишу, код села Црвена Река. Пренесен је у војну болницу у Нишу где је, од задобијених рана, преминуо 21. октобра 1915. године.

14. **БОРЂЕВИЋ-ВИДОЈКОВИЋ М. МИЛОРАД**, резервни пешадијски потпоручник. Рођен је у Нишу 30. јануара 1893. године. У рат је кренуо 1914. године. Завршио је школу резервних официра и био распоређен за командира вода у 16. пуку Моравске дивизије 1. позива. Као командир вода борио се на Церу, Дрини и Колубари и издржао све тегобе страшног повлачења кроз врлети Албаније. После опоравка на Крфу поново преузима свој вод у 16. пуку. Учествовао је у тешким борбама које је његов 16. пук водио са бугарским и немачким пуковима на чувеној коти 1050 када је, у јесен 1916. године, Моравска дивизија, после битке на Кајмакчалану напредовала преко Црне Реке. У тим тешким борбама, предводећи своје војнике на јуриш, смртно је погођен, северно од села Суходола у Македонији, 8. новембра 1916. године. Када је погинуо, имао је само 23 године.

15. **ЂОРЂЕВИЋ Д. ЂОРЂЕ**, пешадијски мајор из Ниша. Рођен је 15. јануара 1858. године у Нишу. Када је Ниш ослобођен од Турака имао је 20 година и убрзо ступио у војну службу, у којој је провео цео век. За време Колубарске битке, командовао је батаљоном и био рањен. У журном повлачењу, његови војници нису успели да га извуку, тако да бива заробљен од Аустроугара. После месец дана, када је између српске и аустроугарске војске била извршена размена рањених заробљеника, мајор Ђорђе је на носилима пребачен преко линије фронта. Лечен је у војној болници међутим, ране су биле исувише тешке, тако да је преминуо у Великом Градишту 15. фебруара 1915. године. Умро је у 57. години живота.

То је најстарији официр из Ниша који је изгубио живот у ратовима 1912-1918. године.

16. **БОРЂЕВИЋ Б. ДИМИТРИЈЕ**, резервни пешадијски поручник из Ниша. Рођен је у Нишу 25. јануара 1892. године. У ратовима се, као резервни официр, борио у редовима 2. пешадијског пука 1. позива „Књаз Михаило“, који у српској војсци био познатији као „Гвоздени пук“. Као командир вода у 4. чети 2. батаљона тог пука, бранећи одступницу српској војсци у Качаничкој клисури, славно је погинуо 26. октобра 1915. године.

17. **БОРЂЕВИЋ Т. МИХАИЛО**, резервни пешадијски поручник. Рођен је 11. јуна 1879. године у Нишу. Учествовао је у свим ратовима од 1912. године и био рањаван. За време повлачења преко Албаније, био је командир чете у 1. батаљону последње одбране стараца. Да не би било забуне, у тадашњој организацији српске војске под „последњом одбраном стараца“ подразумевали су се војни обвезници од 45. до 50. година живота. С обзиром да је у то време у Србији просечан људски век био знатно

краћи него данас, обвезници ове групе позивали су се под оружје само у најкритичнијим тренуцима по државу, као што је и био случај у јесен 1915. године. Исцрпљен напорима, у току повлачења кроз ледене гудуре Албаније, Михаило је за време лечења у болници у дворцу „Ахилеон“ на Крфу, преминуо 15. октобра 1917. године.

18. **БОРЂЕВИЋ М. ЦВЕТАН**, резервни пешадијски капетан из Раутова. Рођен је 2. новембра 1872. године у селу Раутову. Као отресити домаћин напредовао је од резервног наредника до резервног потпоручника а због исказане храбрости у ратовима унапређиван је до чина капетана 2. класе. Као и бројни његови саборци борио се у редовима „Гвозденог пука“. У том пуку је у јесен 1914. године био командир 3. чете 2. батаљона. На челу своје чете погинуо је на коти 881, 15. новембра 1914. године у време најжешћих борби у току Колубарске битке.

19. **БУЛИЗИБАРИЋ Т. МИХАИЛО**, резервни потпоручник, рођен 31. јула 1887. године у Нишу. Потомак старе и угледне нишке породице. Погинуо је на Солунском фронту 30. октобра 1916. године код села Тепавци као командир митраљеског вода у 16. пуку Моравске дивизије, у 29. години живота.

20. **ЖИВКОВИЋ ВАСИЛИЈЕ**, резервни пешадијски поручник. Рођен је 1. јула 1881. године у Нишу. Био је командир вода у 2. пешадијском пуку „Књаз Михаило“. Умро је од тифуса у болници у Крагујевцу 22. априла 1915. године.

21. **ЖИВКОВИЋ М. ЧЕДОМИР**, резервни коњички потпоручник. Рођен је у Нишу 20. марта 1890. године. Умро је од последица рањавања 8. јуна 1916. године у француској болници бр. 5 у Солуну, као командир вода у Моравском коњичком ескадрону. Имао је само 26 година.

22. **ЗАРИЋ П. МИЛАН**, резервни пешадијски потпоручник. Као и већина Нишлија потпоручник Зарић борио се у редовима Моравске дивизије 1. позива, као командир вода у њеном 16. пуку. Са тим пуком се борио у тешким борбама на Церу и Колубари, због чега је био одликован златном медаљом за храброст. У тешким одбрамбеним борбама, које је водила српска војска, у јесен 1915. године, против вишеструко надмоћнијих непријатеља, потпоручник Зарић погинуо је као командир вода у 16. пуку на положају „Дренова глава“ 12. октобра 1915. године.

23. **ИВИЋ И. МИЛАН**, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 12. августа 1880. године. У тешким борбама приликом одступања, у јесен 1915. године, нестао је 13. октобра 1915. године за време борбе у Качаничком кланцу.

24. **ИЛИЋ М. СТОЈАН**, резервни пешадијски поручник. Рођен је 1878. године у Нишу. За време ратова био је командир вода у 4. чети 3. батаљона 2. прекобројног пука Комбиноване дивизије. После повлачења преко Албаније, умро је у болници у Грчкој, 14. маја 1917. године.

25. **ЈАНКУЛОВИЋ К. БЛАГОЈЕ**, резервни потпоручник, рођен у Нишу. Био је командир вода у 5. прекобројном пуку и приликом повлачења српске војске, у јесен 1915. године, нестао је за време борбе код „Курвинграда“ у близини Ниша.

26. ЈОВАНОВИЋ ДАВИД, пешадијски мајор, рођен 6. децембра 1863. године. Као командант батаљона у 14. пуку 2. позива, погинуо је за време борби на реци Дрини на положају Парашница 1. септембра 1914. године, непосредно после Церске битке.

27. ЈОВАНОВИЋ М. ЈОВАН, коњички мајор. Рођен је у Нишу 1. августа 1880. године у породици угледног дворског ћурчије Николе Јовановића. Био је командир ескадрона у 3. коњичком пуку Коњичке дивизије и истакао се у Кумановској бици и на Брегалници. За време Церске битке истакао се великим јунаштвом када је његов 3. коњички пук извршио смели продор у непријатељску позадину близу села Прњавор у Мачви. За време друге аустријске офанзиве на Србију септембра 1914. године, његов 3. коњички пук био је одређен да брани одступницу, борећи се против целе једне аустријске дивизије. Пук је упорно одбијао непријатељске јурише 16. и 17. септембра а када је 18. септембра његов пук био опкољен са три стране, наређено је повлачење. Последњи командир који је код села Глушци у Мачви остао на положају био је мајор Јован Јовановић. Ту је и погинуо штитећи одступницу у 34. години живота. Сахрањен је у породичној гробници на нишком Старом гробљу, заједно са братом Богољубом, који је од пегавца умро у војној болници 1915. године.

28. ЈОВАНОВИЋ СТАНИСЛАВ, санитарски резервни потпоручник. Као студент медицине у Бечу, напустио је студије и дошао да брани отаџбину. Рођен је 1890. године у Нишу и био на служби у нишкој војној болници. Умро је од пегавог тифуса 17. марта 1915. године у 25. години живота.

29. ЈОЦИЋ МИЛУТИН, резервни потпоручник, рођен у селу Врело код Ниша. Био је командир вода у 2. чети 4. батаљона 20. пука Тимочке дивизије 1. позива. За време тешких борби у Колубарској бици, тешко је рањен на положају „Дрен“. Од задобијених рана преминуо је 12. децембра 1914. године.

30. ЈЕВРЕМОВИЋ МИЛЕНКО, резервни потпоручник из Ниша. Борио се као командир вода у 15. пуку Тимочке дивизије. Погинуо за време Првог светског рата. Име му је урезано у споменик испред Нишке Бање.

31. КАПЕТАНОВИЋ К. БОРИВОЈЕ, артиљеријски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 3. јануара. После рањавања у Брегалничкој бици, умро је у Нишу од задобијених рана, на лечењу, 19. јула 1913. године.

32. КОСТИЋ Г. ВОЈИСЛАВ, резервни инжењеријски потпоручник. Рођен је у Нишу 13. јануара 1883. године. Тешко је рањен на положају „Солдатовића глава“ као ађутант пионирског полубатаљона Дринске дивизије 1. позива. Од задобијених рана, умро је 28. октобра 1914. године.

33. КОЦИЋ ВЛАДАН, пешадијски капетан 2. класе. Рођен је у Нишу 7. децембра 1871. године. Од задобијених рана за време Брегалничке битке, умро је у болници у Велесу 27. јула 1913. године.

34. КОЦИЋ С. ДРАГОЉУБ, резервни артиљеријски капетан 2. класе. Рођен је у Нишу 9. септембра 1885. године. Погинуо је 30. августа 1914. године као командир 3. батерије Моравског пољског артиљеријског пука код села Миоковца.

35. КРСТИЋ ДРАГУТИН, артиљеријски мајор. Рођен је 7. јула 1877. године у Нишу. Био је командир 8. батерије Моравског артиљеријског пука. За време борби 1914. године истакао се неустрашивим држањем на бојном пољу, због чега је указом бр. 135893 одликован официрским орденом Карађорђевог звезда са мачевима 4. реда. После рањавања умро је у болници 27. новембра 1914. године.

36. КУШТРИМОВИЋ РАДЕНКО, капетан 1. класе. Рођен је 16.9.1874. године у Пећи. Живео је у Нишу, где је био ожењен ћерком познатог нишког свештеника Икономовића. Био је командир 1. чете 1. батаљона 2. пешадијског пука 1. позива „Књаз Михаило“. За време Церске битке, са својом четом, јуришао је на Текериш, где је и рањен 14.8.1914. године. Исцрпљен од последица рањавања и страха повлачења преко Албаније, преминуо је одмах после доласка на Крф, 5.2.1916. године.

37. ЛАЗАРЕВИЋ ДУШАН, капетан коњичке артиљерије. Име му је урезано у споменик код Нишке Бање.

38. МАКОЈЕВИЋ ВЛАДИМИР, капетан 1. класе. Рођен је 27.12.1873. године. Као командир 1. чете 1. батаљона 2. пешадијског пука 1. позива „Књаз Михаило“ погинуо је водећи чету на јуриш на чувену коту 650 за време Брегалничке битке 18. 6. 1913. године. Тело му је пренето у Ниш и сахрањено на нишком Старом гробљу.

39. МАКСИМОВИЋ БОЖИДАР, пешадијски капетан 2. класе. Рођен је 25. 12. 1874. године у Нишу. Погинуо је као командир чете 15.11.1914. године.

40. МАКСИМОВИЋ ЂОРЂЕ, пешадијски потпоручник. Погинуо је као командир вода у 15. пуку Тимочке дивизије. Име му је урезано у споменик испред Нишке Бање.

41. МАМУРОВИЋ Л. МИЛАН, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 22. априла 1879. године. Као командир чете погинуо је у борбама на планини Бабуни, за време Првог балканског рата, 22. новембра 1912. године. За собом је оставио самохрану мајку и супругу са две кћери, од којих се једна родила као посмрче.

42. МАРИНКОВИЋ Ј. НИКОДИЈЕ, пешадијски потпоручник, рођен у Нишу. Био је командир вода у 2. чети 2. батаљона 9. пука. Као рањеник, био је заробљен и интерниран у заробљенички логор у Маутхаузену у Аустрији где је умро, 9. децембра 1917. године не дочекавши ослобођење.

43. МАРЈАНОВИЋ ЛУКА, свештеник из Ниша. Као пуковски свештеник 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“, познатијег као „Гвоздени пук“, учествовао је у Балканским ратовима. Био је одликован златном медаљом за храброст Милош Обилић, зато што је са својим војницима ишао на јуриш и под кишом непријатељских метака пружао последњу утеху смртно рањеним војницима. Одмах по уласку бугарске војске у Ниш, у јесен 1915. године, био је ухапшен и са групом свештеника из Ниша и околине, на зверски начин убијен у ноћи 11-12. новембра 1915. године код Големог Камена, у атару Јанкине Падине, на путу између Беле Паланке и Пирота.

44. МАРКОВИЋ К. БОЖИДАР, резервни пешадијски потпоручник. Рођен је 1892. године у Нишу. Као рањеник био је заробљен и интерниран у заробљенички логор у Маутхаузену, где је умро 5. новембра 1917. године у 25. години живота.

45. МАРКОВИЋ Љ. МИЛУН, резервни пешадијски капетан 2. класе. Као командир чете у Дунавској дивизији погинуо је при самом крају рата у борбама за ослобођење Ниша, код села Кочана 11. октобра 1918. године. За показану храброст, одликован је највећим српским ратним одликовањем, орденом Карађорђевог звезде са мачевима 4. реда.

46. МИЛЕНКОВИЋ ДРАГУТИН, пешадијски потпоручник из села Чукљеника код Ниша. Као командир вода у 4. чети 2. батаљона 17. пука, погинуо је у борбама на Дрини непосредно после Церске битке 31. августа 1914. године.

47. МИЛОВАНОВИЋ ЈОРДАН, пешадијски мајор. Рођен је у Нишу 30. септембра 1878. године. После завршених 6 разреда Гимназије, ступио је у Војну академију 1898. године и имао успешну официрску каријеру. Био је командант батаљона чувеног „Гвозденог пука“. За време Другог балканског рата, после битке на Брегалници, погинуо је 10. јула 1913. године, предводећи свој батаљон у јуриши на чувене Грленске положаје, на којима је „Гвоздени пук“ био десеткован. Тело му је пренето у Ниш и сахрањено на Старом гробљу.

48. МИЛОЈЕВИЋ В. МИОДРАГ, резервни пешадијски потпоручник. Рођен је 30. октобра 1889. године. Рањен је на Солунском фронту и од задобијених рана је умро у 1. француској болници у Солуну 31. маја 1918. године.

49. МИЛОШЕВИЋ А. МИЛОЈЕ, коњички мајор. Рођен је у Нишу 26.10.1880. године. У ратовима био је командир вода и касније ескадрона. Преживео је све ратове и све битке али је од последица рањавања и исцрпљености преминуо у Нишу непосредно после ослобађања Ниша.

50. МИЛЧИЋ СПИРА, обвезник чиновничког реда. Тако су се у српској војној терминологији називали резервни официри који нису били распоређени директно у борилачким јединицама. Рођен је у Нишу. После повлачења преко Албаније послат је на лечење у француску болницу у Африци. Умро је у месту Сук Арас 16. августа 1917. године.

51. МИЉКОВИЋ СВЕТОЗАР – ТОЗА, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 4. септембра 1882. године. Као капетан, био је командир граничних јединица на турској граници код Врања. Био је међу првим палим српским официрама у рату са Турцима 1912. године. Погинуо је освајајући, заједно са својим граничарима, турску пограничну караулу код св. Јована Честилинског, отварајући пут српској војсци за наступање према Куманову. Погинуо је 6. октобра 1912. године. Тело му је пренето у Ниш и сахрањено на нишком Старом гробљу. Био је први нишки официр који је пао у ратовима 1912-1918. године.

52. МИНИЋ А. СТОЈАН, пешадијски потпоручник, рођен у Суповцу код Ниша. Био је командир вода у 2. пешадијском пуку 1. позива „Књаз Михаило“. Тешко је рањен у борбама на Дрини и од задобијених

рана је умро за време лечења у нишкој војној болници 28. новембра 1914. године.

53. МИТИЋ КОСТА, капетан 1. класе из Ниша. Војну академију завршио је 1905. године и у Првом балаканском рату био је командир чете као поручник да би због показане храбрости ванредно био унапређен у чин капетана 2. класе. У Другом балканском рату 1913. године командовао је четом у бици на Брегалници. Његова судбина и судбина његове породице на неки начин одликава трагедију ратовања српске војске 1912-1918. године У паузи између ратова, у лето 1913. године, оженио се Костадинком, ћерком Петра Печића из Катићеве улице у Нишу. Млади пар је одмах отишао у Ђаковицу где је Коста од 1913. године био командир граничне јединице на немирној и опасној албанској граници. Тамо им је рођена прва кћи, Радмила, одмах по избијању Првог светског рата.

У току 1914. године, као командир чете, ратовао у 4. кадровском пуку на обалама Лима и Дрине а у јесен 1915. године водио је борбе са Бугарима у околини Врања, где је погинуо 13.10.1915. године на положају „Боровик“ као командир 3. чете 3. батаљона 4. кадровског пука.

О суровој судбини палих српских официра најбоље сведочи писмо Костиног команданта батаљона, мајора Бацевића, којим је он на Крфу обавестио Костиног брата Благоја о околностима погибије храброг капетана. Сматрамо да ово писмо заслужује да буде објављено:

Господине поручниче,

Ваши брат, капетан Коста Митић погинуо је 13.10.1915. година на „Боровику“, положај код села Јелашинице у Врањском округу. Сахрањен је у гробљу војничком код Владичиног Хана.

Волео сам Косту као брата рођеног, то је био херој над херојима. Примите моје искрено саучешиће.

Према наређењу команданта пука ствари његове су продате официрима, јер као што Вам је познато комора је пропала и пролазило се кроз криш.

Знам да је шињел продат за 150 динара, ћебе једно од камиље длаке за 20 динара. Веш је дат војницима за џабе. Новац је депонован код благајника пука а предаће се госпођи када се буде свршио овај рат.

Овим не могу потврдити, причало се да је имао пара у ногавици од чакшира и да је тако са парама сахрањен покојник – Бог да му душу прости.

*Поздрављам Вас,
Мајор Бацевић*

Из сачуване документације се види да Костина супруга никада није добила новац који је остао од њеног супруга, као ни два коња која је Коста имао а која мајор Бацевић не помиње. Његова супруга је остала да са скромном инвалиднином подиже двоје деце, злопатећи се у немаштини и сиротињи. За сваки Божић, официри пука, у којем је службовао капетан Коста, слали су његовој деци по 200 динара.

Његова супруга Костадинка је од стране официра била редовно позивана на прославу пуковске славе, међутим, скромна и поносна жена није се одазивала позивима јер није имала пара за одговарајућу гардеробу. Командант пука јој је писао да ... *тоалете за Вас неби требало да играју никакву улогу... Чак и у најобичнијој порхетној хаљини ми би Вас примили гледајући у Вама жену јунака и мајку двоје деце...* Узалуд је писао пуковник. Поносна Костадинка је чувала своје достојанство и сиротињу.

На примеру капетана Косте Митића желели смо да прикажемо трагичну судбину српских официра и њихових породица који су страдали у ратним вихорима.

54. МИТИЋ П. МИЛУТИН-ЛЕНЧЕ, мајор. Рођен је 1882. године. Био је командант батаљона у 1. пуку Моравске дивизије. Приликом формирања Добровољачке дивизије у Русији, као елитни официр послат је за команданта батаљона у тој дивизији. На челу свог батаљона погинуо је у Добруци код места Кокарца 6. септембра 1916. За показану храброст у ратовима одликован је Карађорђевог звездом са мечевима 4. реда.

55. НАЈДАНОВИЋ ЉУБОМИР, капетан 1. класе из Ниша. Од првих дана мобилизације па до погибије борио се у редовима чувеног „Гвозденог пука“. Погинуо је за време Колубарске битке 27.11.1914. године, као командант батаљона. Његови верни војници нису хтели да дозволе да буде сахрањен у необележеном гробу, па су увили тело у шаторско крило и са дозволом команданта дивизије однели га за Ниш да га предају мајци јер је капетан Љубомир био неожењен. Када су закуцали на врата и рекли његовој мајци шта јој доноси, несрећна жена је од страшног бола пресвисла. Сутрадан су на нишком гробљу сахрањени заједно мајка и син.

56. НЕСТОРОВИЋ ГОЈИМИР, резервни капетан 1. класе. Немамо ближих података о њему. Име му је урезано у споменик испред Нишке Бање.

57. НИКОЛИЋ С. МИЛАН, поручник. Име му је урезано у споменик погинулим ратницима у селу Сићеву, који је подигла родбина погинулих. Међу онима који су подигли споменик налази се и име Милановог брата Александра С. Николића-Гаџе, молера из Ниша.

58. НИКОЛИЋ Т. КОНСТАНТИН, резервни потпоручник, рођен 20. маја 1893. године у Г. Матејевцу. Био је син познатог нишког политичара и народног посланика Тешмана Николића. Као свршени матурант нишке Гимназије кренуо је у рат у редовима чувеног „Гвозденог пука“. Прешао је преко Албаније и као командир вода погинуо 30. августа 1916. године код села Горничева, као прва официрска жртва овог пука на Солунском фронту.

59. НИКОЛИЋ Р. ПЕТАР, резервни капетан 1. класе, родом из Ниша. Као командир 2. чете 2. батаљона 1. пешадијског пука погинуо је 8. 11. 1916. године на Солунском фронту и сахрањен код села Орехова.

60. ОБРАДОВИЋ БОЖИДАР, пешадијски капетан 2. класе. Рођен је 11. новембра 1883. године у Нишу. За време рата био је командир 4. чете 2. батаљона 11. пешадијског пука. За време Колубарске битке, бранећи са својом четом положај код села Степојеваца, јуначки је погинуо 15. новембра

1914. године. За исказано јунаштво одликован је официрским орденом Карађорђевог звезда са мачевима 4. реда.

61. ПАВЛОВИЋ ЈЕВРЕМ, пешадијски капетан 1. класе из Ниша. За време велике епидемије пегавог тифуса умро је 15. априла 1915. године у војној болници у Нишу.

62. ПЕЈКОВИЋ НИКОЛА, артиљеријски поручник, рођен у Нишу. Био је командир вода у батерији тешких мерзера. На тој дужности погинуо је за време одбране Шапца 21. октобра 1914. године.

63. ПЕЈОВИЋ П. ИВАН, артиљеријски пуковник. Рођен је у Нишу 18. децембра 1878. године. Био је један од најистакнутијих српских артиљераца. Погинуо је јуначком смрћу на Солунском фронту за време битке на Горничеву као командант дивизиона 11. августа 1916. године. Био је двоструки носилац Карађорђевог звезда са мачевима. Указима бр. 9780 и 31226 одликован је орденима Карађорђевог звезда са мачевима 3. и 4. реда.

64. ПЕТКОВИЋ СТАНИМИР, пешадијски мајор. Рођен је 1. децембра 1880. године у Нишу. За време повлачења преко Албаније био је командант батаљона у 5. кадровском пуку. Исцрпљен напорима, умро је за време преласка реке Војуше у Албанији 30. јануара 1916. године.

65. ПЕТКОВИЋ А. ДИМИТРИЈЕ, резервни пешадијски потпоручник. Рођен је 4. септембра 1892. године у Нишу. Погинуо је на Солунском фронту као командир вода у 16. пуку Моравске дивизије северно од села Велесела 16. октобра 1916. године у 24. години живота.

66. ПЕТРОВИЋ М. МИЛАН, пешадијски пуковник. Рођен је 3. септембра 1878. године у Нишу. Учествовао је у свим ратовима 1912-1918. године. Исцрпљен ратним напорима, умро је непосредно после ослобођења у Београду као помоћник команданта 3. жандармеријске бригаде.

67. ПЕТРОВИЋ Ж. НИКОЛА, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 13. октобра 1879. године. Био је командир чете у дивизији која је почетком 1913. године послата у помоћ црногорској војсци за опсаду Скадра. У јуришу на турско утврђење Брдица код Скадра, погинуо је 27. 1. 1913. године.

68. ПЕШИЋ ЗЛАТАН, резервни пешадијски капетан 2. класе. Рођен је 7. септембра 1864. године у Нишу. Био је командир чете у 14. пешадијском пуку 3. позива. За време повлачења преко Албаније, болестан и исцрпљен умро је у Драчу 22. јануара 1916. године.

69. ПОПОВИЋ ВЛАДИСЛАВ, резервни артиљеријски потпоручник, рођен 5. јануара 1890. године у Нишу. У тешким борбама за одбрану Србије у јесен 1915. године, погинуо је као командир вода у 5. батерији 2. дивизиона Моравског артиљеријског пука, 1. новембра.

70. ПОПОВИЋ ДИМИТРИЈЕ, резервни капетан 2. класе, рођен 11. августа 1882. године у Нишу. Погинуо је 4. октобра 1914. године код села Јевремовца као командир 4. чете 2. батаљона 13. пешадијског пука.

71. ПОПОВИЋ ДИМИТРИЈЕ, резервни пешадијски потпоручник из Ниша. Био је командир вода у 1. чети 4. батаљона 2. пешадијског пука 3. позива. Умро је у Нишу за време лечења 12. априла 1915. године.

72. ПОПОВИЋ К. ЂОРЂЕ, резервни пешадијски капетан 2. класе.

Био је учитељ и један од највећих јунака у „Гвозденом пуку“, у којем се борио у свим ратовима 1912-1918. године и од наредника догурао до капетана. После пробоја Солунског фронта, док је његов пук напредовао према Нишу, он је, оболео од последица ранијих рањавања, задржан на служби у Окружној пуковској команди у Штипу. Ту је и умро 6. октобра 1918. године. Умро је у 28. години живота, недељу дана пре ослобођења Ниша.

73. ПОПОВИЋ М. ЈЕЛЕНКО, резервни пешадијски капетан 2. класе. Рођен је 26. новембра 1879. године у Јелашници код Ниша. Учествовао је у свим ратовима 1912-1918. године. Исцрпљен ратним напорима, умро је непосредно после ослобођења у Косовској Митровици 13. новембра 1918. године.

74. ПРОТИЋ ПЕТАР, обвезник чиновничког реда. Рођен је у Нишу а на служби је био у интендантури Дунавске дивизије 1. позива. Умро је у Нишу за време епидемије пегавог тифуса 14. марта 1915. године.

75. РАДОЈКОВИЋ А. МИЛУТИН, резервни пешадијски потпоручник из Ниша. Био је командир вода у чувеном „Гвозденом пуку“, у 3. чети 2. батаљона. На тој дужности погинуо је за време Колубарске битке 15. новембра 1914. године на коти 881 код Доброг поља.

76. РАДОЊИЋ Н. ИГЊАТ, резервни пешадијски капетан 2. класе. Рођен је 15. новембра 1856. године у селу Каменица код Ниша. За време ратова био је командир 2. чете 4. батаљона 2. пешадијског пука 2. позива. За време лечења после рањавања, умро је 2. септембра 1914. године.

77. РАДОСАВЉЕВИЋ Љ. ЧЕДОМИР, резервни пешадијски поручник. Рођен је 9. априла 1889. године у Нишу. Преживео је сва искушења ратова 1912-1918, међутим, исцрпљен од ратних напора, умро је у Нишу непосредно после ослобођења 23. фебруара 1919. године.

78. РИСТИЋ Т. МИЛИВОЈЕ, резервни пешадијски потпоручник. Рођен је у Нишу 7. децембра 1891. године. После повлачења преко Албаније, послат је на лечење у Француску. Умро је у Ници у ноћи 19-20. јула 1918. године.

79. СТАМЕНКОВИЋ Ђ. МИЛАН, резервни пешадијски капетан. Рођен је 14. октобра 1876. године. Погинуо је за време Колубарске битке 23. новембра 1914. године, као командир коморе 1. прекобројног пешадијског пука Комбиноване дивизије.

80. СТАМЕНКОВИЋ Д. МИЛОРАД, артиљеријски мајор, рођен у Нишу 6. августа 1876. године. За време битке код Горничева на Солунском фронту херојски је погинуо поред својих топова као командир 3. батерије 1. дивизиона Вардарског артиљеријског пука, 11. августа 1916. године. Као изразито храбар и способан артиљерац два пута је одликован орденом Карађорђеве звезде са мачевима указима бр. 31 222 и 35 892.

81. СТАНКОВИЋ Ј. ДИМИТРИЈЕ, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 23. октобра 1878. године. Од последица рањавања у Другом балканском рату умро је у Нишу 25. децембра 1913. године.

82. СТАНКОВИЋ П. ДРАГУТИН, резервни пешадијски капетан, 2. класе, рођен у Раутову код Ниша. Нема података о времену и месту погибије.

83. СТАНКОВИЋ Н. МИХАИЛО-МИЛЕ, пешадијски поручник. Рођен је у Нишу 3. септембра 1882. године. Био је командир чете у 3. пешадијском пуку. После битке код Куманова, приликом размештања чете на преноћиште у једном арнаутском селу, мучки је убијен из заседе 24. октобра 1912. године.

84. СТАНОЈЕВИЋ ВЛАДИМИР, артиљеријски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 23. априла 1866. године. После рањавања на Солунском фронту, упућен је на лечење у Тунис. Умро је у болници у Сиди Абдалаху 7. јануара 1917. године.

85. СТЕВАНОВИЋ З. ЛУКА, резервни пешадијски потпоручник из околине Ниша. Од последица рањавања у Церској бици умро је 30. августа 1914. године.

86. СТЕВАНОВИЋ С. ТОДОР, резервни пешадијски поручник. Рођен је 1880. године у Кнез селу код Ниша. Био је командир чете у Комбинованој дивизији. После повлачења преко Албаније послат је на лечење у Француску где је умро у болници 10. октобра 1916. године.

87. СТОЈАНОВИЋ П. КОСТА, резервни пешадијски капетан 2. класе. Рођен је 8. маја 1877. године. Погинуо је на Солунском фронту у току борби за ослобођење Битоља. Као командир чете у 9. пешадијском пуку Дунавске дивизије, пао је 25. октобра 1916. године предводећи чету на јуриш ка бугарском утврђеном положају „Чуке“.

88. СТОЈКОВИЋ БЛАГОЈЕ, резервни коњички поручник из Ниша. Умро је 26. априла 1915. године у Нишу као командир санитетске колоне Дринске дивизије.

89. СТОЈКОВИЋ ДИМИТРИЈЕ, пешадијски потпоручник из Ниша. Умро је 4. маја 1915. године од пегавог тифуса у војној болници у Нишу као командир 2. чете 4. батаљона 1. пеш. пука Нишких резервних трупа.

90. СТОЈКОВИЋ С. НИКОЛА, резервни пешадијски потпоручник, рођен 5. маја 1886. године у Каменици код Ниша. Као командир вода у 16. пуку Моравске дивизије, погинуо је 15. октобра 1916. године на Солунском фронту североисточно од села Велесела.

91. ТАЛИЋ К. АЛЕКСАНДАР, артиљеријски капетан 1. класе, рођен у Нишу 13. децембра 1881. године. Издржао је сва искушења шестогодишњег ратовања 1912-1918. и на самом крају рата, испред Београда, бива тешко рањен. Издахнуо је 7. новембра 1918. године у Првом завојишту Шумадијске дивизије у којој је био ађутант брдског артиљеријског пука.

92. ТАСИЋ ЉУБОМИР, резервни пешадијски поручник. Рођен је у Нишу 18. маја 1887. године. За време Колубарске битке погинуо је 22. новембра 1914. године на положају „Врлаја“ као командир чете у 16. пуку Моравске дивизије.

93. ТАСИЋ Д. ТОДОР, коњички мајор. Рођен је у Нишу 4. фебруара 1885. године. Преживео је све ратове и умро је после завршетка Првог светског рата у Печују у Мађарској 22. марта 1920. године на дужности командира ескадрона у југословенским окупационим трупама.

94. ТАСИЋ АНДОН, пешадијски поручник из Ниша. Погинуо је 1915. године. Место и околности погибије нису познати, као ни јединица у којој се борио.

95. ТИКИЋ Н. АНДОН, пешадијски поручник. Рођен је 1880. године у Нишу. Погинуо је као командир чете у борбама приликом повлачења српске војске 1915. године.

96. ТОДОРОВИЋ М. ВЛАДИМИР, пешадијски потпуковник. Место и време погибије нису познати. Име му је урезано у споменик испред Нишке Бање.

97. ТОДОРОВИЋ Т. ВОЈИСЛАВ, пешадијски потпоручник из Ниша. Погинуо је у току борби на Дрини 6. септембра 1914. године на положају Гола Глава. Био је командир вода у 1. пешадијском пуку Моравске дивизије.

98. ТОДОРОВИЋ ЛУКА, пешадијски капетан 2. класе из Ниша. После повлачења преко Албаније тешко је оболео од туберкулозе и послат је на лечење у Швајцарску. Умро је у санаторијуму у Давосу 4. октобра 1919. године. Дочекао је ослобођење Србије али није дочекао да се у њу врати.

99. УЗУНОВИЋ Т. ЉУБОМИР, резервни пешадијски потпоручник из Ниша, рођен 1885. године. Био је син познатог нишког националног радника Таска Узуновића. Погинуо је на Брегалници 1913. године као командир вода.

100. УЗУНОВИЋ Т. САВА, резервни пешадијски капетан 2. класе. Други син Таска Узуновића, рођен је 9. јануара 1877. године. Умро је од последица рањавања у болници у Солуну 19. јула 1916. године.

101. ФИЛИПОВИЋ НИКОЛА, пешадијски потпоручник. Рођен је у Нишу 12.4.1881. године. Био је командир вода у 2. пешадијском пуку 1. позива „Књаз Михаило“. Погинуо је у Кумановској бици за време борбе код железничке станице Табановци 11. 10. 1912. године.

102. ЦВЕТКОВИЋ Ј. ДУШАН, артиљеријски потпоручник из Ниша. Само неколико дана после завршене Војне академије, кренуо је у Први балкански рат. Јуначки је погинуо у првом окршају на планини Рујан 6. октобра 1912. године на сам дан објаве рата Турцима. Био је командир вода у 3. батерији Моравског артиљеријског пука. Сахрањен је у породичној гробници у Нишу. Погинуо је у 19. години живота.

103. ЦВЕТКОВИЋ МИОДРАГ, пешадијски капетан 1. класе. Рођен је у Нишу 24. марта 1884. године. Погинуо је 4. априла 1915. године у одбрани Београда као командир 1. чете 2. батаљона 19. пешадијског пука 1. позива. Сахрањен је у Нишу.

104. ЦВЕТКОВИЋ ФИЛИП, резервни пешадијски капетан 2. класе, рођен у Просеку 14. јула 1862. године. Био је командир 1. чете 4. батаљона 2. пешадијског пука 3. позива. Умро је 22. јануара 1915. године у резервној војној болници у Пироту.

105. ЦЕКИЋ-ПРАМЕТОРАЦ, резервни санитетски капетан 2. класе, рођен у Нишу 1876. године. Медицину је завршио у Бечу а умро у ноћи 9-10. фебруара 1915. године од пегавог тифуса. Лечећи оболеле војнике и сам се заразио и подлегао опакој болести. Пре ратова био је лекар опште праксе у Нишу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

- *Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књиге I-XXXI, Београд, 1924-1937. године
- *Службени војни лист*, Београд 1913-1919. године
- *Споменица 32. класе Војне академије*, Београд, 1936.
- *Споменица 46. класе Војне академије*, Београд, 1938.
- *Споменица погинулих и умрлих официра у рату 1912-1918. године*, Београд, 1932.

Необјављени извори:

Архив Војноисторијског института у Београду: *Операцјски дневник 2. пешадијског пука*, *Похвалне наредбе команданта Моравске дивизије*, *Листа губитака Моравске дивизије*

- Историјски архив Ниш, збирка VARIA

Литература:

- *Ратник*, Београд, комплети 1919-1936. године
- *Балкански рат у слици и речи*, Београд 1913. година
- Ђурић С. И Стевановић В: *Голгота и васкрс Србије 1914-1918*, Београд, 19186.

Radoje Kostić

ARMY OFFICERS FROM NIŠ IN THE SERBIAN LIBERATION WARS 1912-1918

S u m m a r y

In the wars waged continuously over the period of six years from 1912, when the first war with the Turks took place, including the war with Bulgaria in 1913 and the First World War 1914-1918, Serbia suffered catastrophic material and human losses. The losses of human lives were particularly heavy because Serbia, having lost almost 30% of population in the mentioned wars, suffered a serious demographic catastrophe with consequences felt until the present day. Niš, as the second largest center of Serbia, suffered extremely big human losses in the above wars. Unfortunately, a detailed list of people from Niš killed in the above period has never been made. Today, after 90 years, it is impossible to come up with all the specific names of the persons killed in the said period. However, after a detailed research of the preserved archival materials on the Serbian Army and other sources, it is at least possible to identify, with reasonable accuracy, the career and reserve army officers from Niš who had been killed or had died from injuries in the above period. This paper aims to preserve the names of more than one hundred dead heroes from oblivion. Also, this paper should provide incentives for the researchers to continue their research in order to be able to preserve each and every name from oblivion.

Капетан Владимир Макојевић
Captain Vladimir Makojević

Капетан Михаило Гмизовић
Captain Mihailo Gmizović

Браћа Узуновићи пред полазак у рат 1912. год. Први са леве стране потпоручник Љубомир, погинуо 1913. на Брегалници. Четврти са леве стране капетан Сава Узуновић, умро од последица рањавања у Солуну 1916. (фот. из приватне збирке госпође Мариоле Узуновић из Ниша)

Brothers Uzunović before setting off for the war of 1912. First left: Second lieutenant Ljubomir, killed in action in 1913 on Bregalnica; fourth left: Captain Sava Uzunović, died from injuries in Thessaloniki in 1916 (from the private picture collection of Mrs. Mariola Uzunović, Niš)

*Пешијадски потпоручник Никола Филиповић из Ниша, погинуо у Кумановској бици 1912.
Nikola Filipović, Niš, second lieutenant (infantry), killed in action in the Battle of Kumanovo in 1912.*

*Капетан Коста Митић са супругом Костадинком. (снимљено 1913. год. у атељеу Недељковић у Нишу. Фотографију је Историјском архиву у Нишу поклонио Вукадин Димитријевић из Ниша.)
Captain Kosta Mitić with his wife Kostadinka (picture taken in 1913 in Studio Nedeljковић in Niš. The picture was donated to the Historical Archive of Niš by Vukadin Dimitrijević, Niš)*

Мајор Михаило Васковић
Major Mihailo Vasković

Поручник Михаило-Миле Станковић
Lieutenant Mihailo-Mile Stanković

Мајор Јордан Миловановић, погинуо 23. јула 1913.
Major Jordan Milovanović, killed in action on July 23, 1913.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ САВЕЗНИЧКОГ БОМБАРДОВАЊА НИША У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У јесен 1943. године савезничка авијација отпочела је са бомбардовањем српских градова који су били важни стратешки саобраћајни и индустријски центри, са намером да онеспособе виталне саобраћајнице и индустријска постројења која су служила немачкој оружаном сили. Бомбардовани су Београд, Ниш, Лесковац и други градови који су се налазили на прузи Београд - Ниш - Скопље и Ниш - Пирот - Цариград.

Град Ниш као стратешко саобраћајно, пре свега железничко, чвориште у овом делу Балкана, од јесени 1943. године био је стална мета англоамеричке авијације.

У архиви Делиградског корпуса Југословенске војске у отаџбини сачуван је препис писма о бомбардовању Ниша 20. октобра 1943. године, које је команданту Делиградског корпуса мајору Брани Петровићу у форми извештаја упутио његов обавештајац из града а он га проследио Врховној команди, тачније генералу Дражи Михаиловићу.

Писмо у целини гласи:

Извештај о бомбардовању града Ниша 20-X-43. год.

У 13 сати тачно, дат је знак о доласку „непријатељских” авијона. Они - авијони су већ у то време били на периферији Ниша. Настала је општа трка од стране Бугара и Немаца. Наши људи су бежали из бојазни од њих - Немаца, јер су пуцали на онога који се није склањао. Први авијони су имали правац село Матеовац ка Црвеном Крсту - станица. Други су ишли низ Нишаву. Било их је до 50 на броју. Центлеменски лете лагано, као господа у фраковима, која иде да решава неко важно питање. Први пикира на железничку радионицу, код станице Црвени Крст. Пун погодак. Други за њим атерира на аеродрому и мислећи по земљи иде од авиона до авиона, који дремају на својим местима и митраљеском ватром пали их. На броју 4, транспортна. Изгорели све до кукастог крста на репу. Реп стоји пред пепелом свога трупа. Један потпуно изгорео, али му стоји гвоздени скелет који је држао крила. Један од њих баца бомбе на аеродром, која пада између аеродрома и железничке пруге и не експлодира. Није велика до 250 кгр. Други пикирају на железничку радионицу и извршавају задатак пуним погодцима. Трећи пикирају на главну железничку станицу - на шине, на зграду. Погођене пуним погодцима, шине лете на све четири стране и падају на трамвајску пругу и друга места. Оближње куће старе и слабог

материјала се руше од потреса. Инжињериске касарне, где су били Бугари, претварају се у материјал. Немачка болница од потреса остаје без прозора и пуца. Авиони примећују да беже Бугари и Немци са станице из заклона улицама. Нишанција из авиона отвара митраљеску ватру на непријатеља, враћа му што гађа наше који са прозора куће гледа авионе и ако сваког часа може погинути од парчета неке рушевине. Нисам имао при руци летак у коме опомињу радништво и грађанство на поновно бомбардовање, али су ми рекли поуздани људи којима морамо веровати.

Све се ово одиграло муњевитом брзином од свега пет минута, на главној станици гори композиција цистерна, пуне бензином. Дим над градом за један сат као да ће пасти обилна киша из неког великог и тешког облака. Пре него што се дим растурио, силазе из небеске висине три ловца, бела као порцулан, снимају погођене објекте и враћају се са истим правцем ка Богу. Нико од грађана није могао приметити у ком су правцу отишли, јер су се само у небеске висине изгубили. Одбране града нису биле у опште. Могли су сви авиони да атерирају на аеродрому, да наруче кафу, да је испију и да оду својим путем неометано као и што су дошли.

У 13 сати и пет минута већ није било авиона над градом. У 4 сата по подне долазе четири Немачка ловца, јуре над градом силе се, пењу се високо, пикирају, силазе до самих кровова, али "после кише гуњу на грм" каже наши народ. Њихова појава био је општи смех у граду и ако смо изгубили преко пет стотина жртава по погођеним фабрикама, и ко зна колико рањених теже и лакше.

О другим појединоцима и ситницама чућете кад се будемо састали. Мој одлазак ди Ниша није био узалудан. Једна десетина Срба ме тамо звала и зове у помоћ. Помогao сам им и ако сам се излагао и сада излажем смртној опасности јер сматрам да и они вреде колико и сви ми, посебице. Удружени, пак, знамо шта вредимо.

24-Х- одлазим за Ниш и надам се да ће и они тада бити пуштени кућама својим и наши састанак ће после тога следовати неминовно, где ће мо се лично упознати и подробније о свему разговарати. Све ово је учињено по споразуму са доносиоцем овога извештаја.

Поздрављам Вас као и сву браћу са

ЖИВЕО КРАЉ ПЕТАР II

Милутин с. р.

Да је препис веран оригиналу, оверава;

КОМАНДАНТ мајор
Брана Петровић¹

¹ Архив Војноисторијског института Београд, Фонд, Делиградски корпус ЈВуО, К-125, Документ бр. 1/6.

Савезничка бомбардовања настављена су у наредној години са још већим интензитетом. Али у тим бомбардовањима поред погођених циљева, који су служили непријатељу, страдало је доста грађана и порушено је много кућа тако да је велики број грађана остао без крова над главом и без икаквих средстава за живот. Пострадалом становништву почела је да пристиже помоћ из разних крајева окупиране Србије а пре свега из суседних срезова. У прикупљању помоћи за пострадало становништво укључили су се и грађани Алексинца. О тој акцији сазнајемо на основу чланака у дневном листу „Ново време” које је послао дописник овог листа из Алексинца новинар Славко Грујић.

*Акција за помоћ пострадалима од ваздушних напада
Алексинац 15 маја 1944.*

Осећајући дубок бол који је недавно задесио многе грађане Београда и Ниша, а да се тим грађанима који су остали без крова над главом укаже помоћ, покренута је у Алексинцу акција у том циљу. Састављен је одбор ради прикупљања прилога.

У одбор су ушли: Слободан Матић, председник Окружног суда, Живота Пешић, председник општине, Здравко Ђуровић, срески начелник, Димитрије Петровић, председник трговачког удружења, Добривоје Јанковић, председник Занатског удружења, Стојан Петковић, директор Учитељске школе, Владета Ђорђевић, директор гимназије, Живојин Стефановић, кафеџија, Душан Николић, пиљар, Радивоје Ивановић, адвокат, Славко Грујић, новинар, Бранислав Петровић, трговац, Богољуб Милић, старешина Среског суда, Славко Стојановић, порезник, др. Миодраг Ивковић, лекар, Зарија Бојковић, свештеник, Радомир Марковић, столар, др. Александар Стокић, лекар, Тихомир Васиљевић, трговац, Радивоје Илић, школски надзорник, Душан Станковић, трговац, Димитрије Костић, земљоделац, Милорад Веселиновић, обућар, Милун Јевтић, трговац, Стојадин Недељковић, кројач и Младен Кочић, трговац.²

*АЛЕКСИНАЦ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ БЕОГРАДА И НИША
Алексинац, 14 јуна 1944.*

Алексинац је до сада примио велики број избеглица из бомбардованог Ниша и Београда. За сада се са сигурношћу може рећи да је у Алексинцу смештено преко 600 избеглица. Један мали број дошао је са средствима која омогућавају живот неко време без туђе помоћи.

Алексинац се лепо одазвао својој избегличкој браћи. Алексиначка општина, са нарочито формираним одбором, у томе предњачи. На сваки начин настоји се помоћи избеглицама који су остали без игде ичега. Скупљају се прилози. До сада је скупљено преко 120.000 динара. Ова сума поделиће

² Дневни лист *Ново време*, уторак 16. мај 1944. год

се само оним породицама чији су станови бомбардовањем уништени.

Алексиначка општина донела је одлуку о реквизицији станова за смештај оних породица које ће даље долазити. Додељују се имања која ће они сами обрађивати. У првом реду ту долазе у обзир сиромашне породице, чије су куће порушене приликом бомбардовања, а затим сви они који су напустили своје домове.

Ова одлука је, како сам председник општине Живота Пешић каже, дефинитивна и већ се остварује. Ова помоћ добро ће доћи нарочито сиротињи која је страдала.

Алексиначка општина заслужује признања на старању за избеглице.³

*

За пострадале у Нишу и Београду многи грађани су приложили знатне суме новца: Братислав Петровић, трговац, Павле Дидић, трговац, Добривоје Јанковић, кројач, Сава Ранђеловић, воскар, Душан Здравковић, воскар, Алекса Петровић, воскар, Младен Кочић, трговац, Живојин Стефановић, кафеџија, Милорад Веселиновић, обућар, Ђорђе Стефановић, трговац, Васа Вулетић, кафеџија, Хранислав Станковић, трговац, Боривоје Динић, трговац, Василије Остојић, трговац, Димитрије Петровић, рентијер, Боривоје Коџић, сарач, Велимир Николић, кафеџија, Властимир Јанковић, кафеџија, др Василије Крстић, лекар, Радивоје Ивановић, адвокат, др Александар Стокић, лекар, Владимир Спасић, опанчар, Миливојевић и Јовановић, трговци, Мицко Даниловић, бозација, Светозар Стојановић, референт за цене и наднице, Василије Вељковић, трговац, Стева Костић, апотекар, Светислав Марковић - Макић, кафеџија, Светомир Видановић, књијар, Душан Николић, пиљар и Живота Пешић, председник општине.⁴

ПОМОЋ ПОСТРАДАЛИМ НИШЛИЈАМА У АЛЕКСИНЦУ

Алексинац, 9. августа 1944.

Српски црвени крст почео је да указује помоћ нишлијама који су настрадали од бомбардовања, а који се сада налазе у Алексинцу. Тако је ових дана почело са издавањем намирница на основу направљених спискова оверених од Општине алексиначке. Помоћ је дељена како одраслим особама тако и деци.⁵

³ исто, Четвртак 15. јун 1944. год.

⁴ исто, Уторак 20. јун 1944. год.

⁵ исто, Четвртак 10. август 1944. год.

Zoran Stevanović

**A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ALLIED BOMBARDMENT
OF NIŠ IN THE 2nd WORLD WAR**

S u m m a r y

The Allied Aviation commenced the bombardment of the important strategic traffic and industrial centers in Serbia in order to disable all vital traffic routs and industrial plants serving the needs of the German military forces. The bombardment affected Belgrade, Niš, Leskovac and other towns on the railway routes Belgrade–Niš–Skopje and Niš–Piot–Caribrod. Niš, as a strategic traffic, and particularly railway junction in this part of the Balkans, had been a permanent target of the Anglo-American aviation since the fall of 1943. The archives of the Deligrad Corpus of the Yugoslav Army in the homeland contains a copy of the letter on the bombardment of Niš on October 20, 1943 sent to Major Brana Petrović, the commander of Deligrad Corpus, by his intelligence officer from the town in the form of a report, which the major forwarded to the Supreme Command, or more precisely to General Draža Mihailović.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

ART HISTORY

ПЕХАР МОНАХА САВЕ ХИЛАНДАРЦА

Манастир Хиландар основан је 1198. године на Светој Гори на остацима старог грчког манастира. Основали су га и подигли Симеон и Сава као монаси. Пре тога су већ на Светој Гори постојали манастири негрчких народа. Обилазећи Свету Гору запазили су рушевине грчког манастира Хиландара. На том месту су основали: „... прибежиште за људе из Србије који би се на Атону посветили монашком животу”¹ Од свог постанка манастир је био центар српске духовности, учитељ бројних верских старешина и архиепископа Српске православне цркве. У Хиландару основана је и прва болница са странопријемницама ван територије Србије. Хиландар ће посетити цар Душан са женом Јеленом и сином Урошем где ће боравити од краја 1347. године до јесени 1348. године.² Том приликом цар Душан је даривао многе манастире широм Свете Горе. Постојећим манастирима потврдио је старе привилегије и дао нове, те их богато даривао новим имањима, поклонима и новцем из државне благајне. Испосницу Светог Саве у Кареји је царица Јелена нашла оронулу и запустелу. Својим је средствима дала да се обнови.

Кнез Лазар Хребељановић, такође, дарује Хиландар прелепим даром. Припрата пред Саборном црквом у Хиландару остаће за вечни помен српској средњовековној уметности. Није заборављена ни манастирска болница која добија стална средства од дажбина прикупљених са метоха Косова и Метохије.

Света Гора и Хиландар су потпали под власт Отоманске империје крајем 15. века. Од тада па надаље настаје тежак период за манастире и православне монахе на Светој Гори. Намећу се огромни порези крајем 16. века од стране Селима II како би се напуниле касе и испражњени фондови Отоманске империје. По одузимању манастирских имања Порта даје Светогорским манастирима право првенства откупа тих истих имања.³ Последице таквог потеза Порте биле су катастрофалне по манастире. Од осамдесет манастира који су постојали на Светој Гори, после откупа

1 Мирјана Живојиновић, Стефан Немања као монах Симеон, Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви, *Историја и предање, Међународни научни скуп*, САНУ, књ. 26, Београд, 2000, 110.

2 Ђорђе Трифуновић, Цар Душан о свом боравку на Хиландару, *Источник* 31 – 32, Београд 1999, 18, Mirjana Živojinović, De nouveau sur le séjour de L'Empereur Dušan a L' Athos, *Зборник радова Византолошког института* 21, 1982, 119-126.

3 Александар Фотић, Откуп имања Светогорских манастира у време Селима II, *Казивања о Светој Гори*, Београд 1995, 171.

имања остало је само двадесет активних. Мањи манастири и скитови у немогућности да откупе своје некадашње некретине запустели су и временом пропали. Прилози православног живља са Балкана, донације влашких владара и поклони руских Бољара нису могли да спасу све манастире на Светој Гори. Многи монаси су се разбежали или допали у ропство без наде на спас и ослобођење⁴. Света Гора је, ипак, наставила да живи, без бројних монаха, осрамоћена и осиромашена, са много запустелих манастира и манастирских келија. Од 17. века почиње велико интересовање за путовање и описивање Свете Горе, како на западу, тако и на истоку. Један од првих путописаца који долази на Свету Гору је кијевски монах Василије Григорович Барски.⁵

Он редом описује манастире на Атосу, такође, даје и опис манастира Хиландара. Тако сазнајемо да су тада у манастиру била само два српска монаха. Хиландар је, према његовом опису, оронuo и склон паду, сасвим је сиромашан и нема ничег од некадашњег сјаја. Временом ће Хиландар све више заузимати бугарски монаси. У 19. веку већину у Хиландару чине калуђери пореклом из Бугарске. У Хиландару су нашли уточиште грчки и српски монаси, понеки Рус и монах из Молдавије, па и они пореклом из Чешке и Јерменије.⁶

Почетком седамдесетих година прошлог века Хиландарски одбор САНУ организује систематско истраживање материјалне културе манастира Хиландара. Стручна екипа која је добила задатак да изврши овај културни подухват била је састављена од етнологa музеалаца Мирослава Драшкића и Ранка Баришића.⁷

Пре него што смо кренули на пут у Свету Гору знали смо да се у Хиландару налази тзв. Душанов пехар. Уствари, био је то пехар за који се претпостављало да је припадао цару Душану. Више аутора и стручњака у својим радовима упозоравао је да то није предмет из Душановог доба.⁸ Легенда је ипак учинила своје и најпознатији предмет, који је тражен од стране бројних посетилаца, ходочасника, па и једног броја научника, био је Душанов пехар. Такође, пре првог путовања били смо упознати и са постојањем и радом монаха Саве Хиландарца. О њему је са доста пијетета говорила Гордана Бабић, тадашњи секретар Хиландарског одбора Српске академије наука и уметности. Био је то необични монах пореклом из Чешке.

⁴ исто, 171.

⁵ Оливер Томић, Василиј Григорович Барски на Светој Гори 1744. године, *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000, 253.

⁶ Радмила Радић, Повратак српских монаха у манастир Хиландар 1896-1900 године, *Трећа Казивања о Светој Гори*, Београд 2000, 109.

⁷ Мирослав Драшкић и Ранко Баришић, Постанак Хиландара, порекло његовог имена са новим етнолошким белешкама, *Гласник етнографског института САНУ XXX*, Београд 1981, 137.

⁸ Светозар Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Византолошки институт 3, Београд 1955, 184, Димитрије Аврамовић, *Описаније древности Свете Горе Атонске*, Београд 1847, Табла II, III

О Сави Хиландарцу се тада није много знало. Оскудни подаци о њему говорили су нам да је дошао у Хиландар крајем 19. века и да је преминуо почетком 20. века. Монах Сава је објавио две књиге у Србији, а у архиву САНУ чувао се још један рукопис припремљен за штампу. У својим делима објављеним у Србији Сава Хиландарац бавио се описом Хиландара и предметима тамо сачуваним. До његових дела се тешко долазило пошто су штампана још у 19. веку.

Дошавши у Хиландар, као прави музеалци потражили смо предмете остале иза Саве Хиландарца. Одговор на питање шта је остало од тих предмета нико од монаха са сигурношћу није могао да нам каже. Оно што је једино било сигурно јесте да је преминуо почетком друге деценије двадесетог века, негде пред Први светски рат и да је сахрањен на братском гробљу код Хиландара.⁹ Келија му је била, можда у Јужној мали. Кренули смо у потрагу од келије до келије, од подрума до подрума, улазили смо и у таване и параклисе. Као прави истраживачи када се сусретну са непознатим и тапкају у мраку тражећи пут до научне истине, често врло удаљене, са далеким циљем и неизвесним завршетком. Неке су келије биле празне, а неке настањене монасима.

Приликом тражења предмета долазило је донесугласица монасима. У жељи да се сакупи што брже и што већи број предмета улазили смо у све келије редом и узимали предмете. Монаси су живели са оним што су имали у својим келијама, у великој скромности и одрицању од овоземаљског света, у монашком тиховању. За музеалце пак, био је то прави изазов и пребогата ризница раритета који би, сви одмах могли у музеј. Било је потребно доста дипломатије, стрпљења и много труда да убедимо монахе да се ти предмети морају сачувати и оставити покољењима, наравно, уз обострану добру вољу. Било је неопходно потребно све те предмете пронаћи, одабрати, узети све релевантне податке, инвентарисати их и најзад фотографисати.

Већ 1973. године, прве године истраживања сакупљен је већи број предмета. Од тога је одабрано око три стотине који су ушли у први попис. Од монаха сам добио занимљив податак да је можда једна чаша припадала Сави Хиландарцу. Она је инвентарисана и добила је инвентарни број Хиландарског одбора САНУ. Радило се заправо о *красовуљи*. Облик красовуље је јединствен. Направљена је од бакра и споља и изнутра калајисана. Димензије отвора и дна приближно су јој исте док је по средини проширена, стручно речено, задебљана. Красовуља је украшена по ободу урезаним паралелним линијама, у три реда, при отвору, по средини и при дну. Дакле, скромно и једноставно као и живот монашки. Има дршку са стране која спаја обод красовуље са дном. Оно што је одмах привукло моју пажњу била је година са натписом, урезана у тело красовуље. Година је била 1872, а натпис С. Хиландарац. Био је то доказ да је нађена красовуља

9 Бранко Цисарж, Сава Хиландарац чешки калуђер и писац, *Изворник* 21, Београд 1997, 57

монаха Саве Хиландарца. На трагу сам монаха Саве Хиландарца, бар сам ја тако мислио. За музеалца прави погодак. Био сам пресрећан. Одмах на почетку значајан проналазак. Такав налаз даје снаге и то је подстицај да наставим даље са неизвесним трагањем. У то време Јужна мала била је напуштена. У њој нико од монаха није становао, односно, није имао келију. Јужна мала је била хладна, ветровита. Кроз напукле столетне зидове дувао је хладан ветар. Даске су под ногама шкрипале и сваки час су могле да пукну и да се ненадано обрушим кроз пукотину пода у мрачни подрум. Споља је владала тишина. Могло се чути њихање чемпреса и осетити мирис борова. Требало је ходати врло опрезно, корак по корак, да би се заобишле све „Сциле и Харибде” на овом непознатом и неизвесном путу тражења новог и непознатог кроз ходнике Јужне мале. Врата напуштених келија су несносно шкрипала, прозора већ одавно није било. Када је падала киша вода је лила са свих страна. Све је одавало помало тајанствен призив. На сваком кораку осећао се дах прохујалих времена. И монаси су избегавали да пролазе тим делом манастира. Имао сам утисак да је овде време потпуно стало. Понекад је у Јужну малу долазио отац Михајло. Његово тадашње послушаније било је пекар. Послушаније ни тешко ни лако, али врло одговорно. Сваких петнаест дана, а некада већ за седам дана, отац Михајло би заложии пекарску пећ и пекао хлеб. Хлеб оца Михајла био је трајнији од овог нашег индустријског. Отац Михајло је пекао хлебове тешке око 300 gr. у једној, а када је било више гостију у две пећи. Хлеб је пекао за све у манастиру и монахе и аргате и путнике намернике, али и научнике и истраживаче који би се затекли на конаку.

У напуштеним келијама Јужне мале чекао нас је врло велики број предмета. Све је одисало невероватном старошћу, прекривено столетном прашином. Од металних предмета многи су кородирали. Неки се нису могли одмах препознати, али такав је посао истраживача, стрпљив, мукотрпан, јако спор, понекад пипав са много недоумица и странпутица и питања без одговора. Дужност истраживача кустоса је да препозна предмете и изнесе их на видело дана и упозна јавност са резултатима свог рада и истраживања.

Неколико дана пре одласка из Хиландара проналазим још једна посуду. Вадим је из прашине и разазнајем нечитак натпис на туђем језику. Писмо је старо, слично готици што упућује на претпоставку да је пореклом из Немачке.

У Београду, после оформљења документације и анализе првих документационих картона и фотографија Гордана Бабић ме разуверава. Красовуља није припадала монаху Сави Хиландарцу пореклом Чеху, већ неком другом монаху, а који је највероватније живео у исто време и носио исто име као и Чех Славибор Брајер. Касније сам сазнао да је некако у исто време када и Сава Хиландарац на Хиландару живео и монах Сава презименом Грбовић.¹⁰ Утолико пре што је на красовуљи била урезана

10 Ђоко Слијепчевић, *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн, 1979, 50.

1872. година. У то време тј. 1872. године монах Сава Грбовић је био у Хиландару, а Сава Хиландарац Чех је боравио на свом имању у Чешкој са својим штићеницима и ученицима и вероватно тек почео да размишља о примању православља и монашењу у неком православном манастиру.

У Хиландару је био обичај да онај искушеник који се замонаши добије своје место за трпезаријским столом и своју красовуљу, тј. своју чашу из које само он сме пити вино или воду.

Када је Гордана Бабић видела порцелански пехар и натпис на њему предпостављено је да би то могло припадати Сави Хиландарцу пореклом Чеху. Временом сам утврдио да се ради о натпису на чешком језику у два реда, а написано Беневентана писмом.¹¹ Текст у слободнијем преводу гласи:

*ШТО ГОД ПОПИЛИ НА ЗДРАВЉЕ ДА ВАМ СЛУЖИ.*¹²

Значи да је то винска здравица.

Натпис је, наравно, као на свакој винској чаши посвећен вину и радости које алкохол пружа винопијама и љубитељима добре капљице. Таквих, наравно у Хиландару нема, а нема их ни на Светој Гори. Откуд онда такав пехар у Хиландару? С обзиром на то да је Сава Хиландарац био изузетно вредан и приљезжан монах, он сигурно није био од оних који се редовно друже са капљицом. Таквог га сигурно не би дуго трпели у Хиландару, али ни на Светој Гори. Утолико пре што Саву Хиландарца Чеха нису много волели у Хиландару. Он је био велики радник који је много добра учинио Хиландару, што је наилазило на неразумевање и велики отпор бугарофилски настројених монаха у Манастиру. Између осталог радио је и као столар и млинар. Неколико година био је на арсени, средιο је библиотеку и архив манастира, посебно је радио на укоричавању књига.¹³ Једном речју био је изузетно вредан и радан монах златних руку па пијење вина или ракије или каквог другог алкохолног пића њему је било потпуно страно.

Какав је то заправо пехар? Направљен од порцулана равних зидова, бело глеђосан, сјајне површине. Има широку дршку са стране која спаја дно и обод чаше. Обод је задебљан, а испод њега има читав низ мањих отвора. Дакле, када зажелите да пијете из тог пехара пуног вина и када га нагнете ка уснама, садржина ће се просути по вама, а ви ћете остати жедни. То је уствари варалица. Варалица је чест реквизит употребљаван на свадбама за увесељавање гостију и младенаца, али и при другим весељима или пијанкама.

¹¹ Виктор Новак, *Латинска Палеографија*, Београд, 1952, 141-157.

¹² Превела са чешког језика мр Ивана Кочевски, асистент одсека за Бохемистику Филолошког факултета у Београду, на чему јој се најсрдачније захваљујем.

¹³ Дејан Медаковић, Два писма Саве Хиландарца Стеви Димитријевићу, *Изабране српске теме*, књ. 3, Београд, 2002, 192.

У збирци порцуланских предмета у Хиландару овакав предмет је јединствен. Све то говори да је то порцулански пехар који тражим и да је највероватније баш он припадао Сави Хиландарцу - Чеху. То нам говори да је Сава Хиландарац био човек веселе нарави, радо виђен у друштву пријатеља Хиландара и ходочасника, вероватно врло духовит, да је волео да се шали и да није све примао к срцу. Можда је овај пехар понео са собом у свом скромном пртљагу при доласку у Хиландар. Можда му је неко од његових пријатеља Чеха, који су га често посећивали, донео на поклон да би га подсећао на његову родну Чешку.

Иза Саве Хиландарца остало је неколико књига и већи број чланака који су објављени у часописима у Чешкој, Немачкој, Бугарској и Србији. Подсетимо се само наслова које је објавио у Србији. Прву књигу је објавио 1894. године у Београду под насловом: *Историја и опис манастира Хиландара*. Први део те књиге представља историју манастира Хиландара, а други део је опис знаменитости Хиландара. Друга књига је *Историја манастира Хиландара*, успомена на седамстогодишњицу оснивања. Овај рукопис се чувао дуго година у архиву САНУ, да би изашао из штампе тек 1987. године пред прославу осамстогодишњице манастира Хиландара. Постоји још једно његово дело *Света Гора* издата у Београду 1898. године, а коју је са чешког превео Ђура Димић, тада професор прве Београдске гимназије. Ова књига се може сматрати његовим најпотпунијим делом о Светој Гори, а посебно о манастиру Хиландару.¹⁴

Књига Саве Хиландарца *Историја и опис манастира Хиландара*, одавно се није могла наћи по библиотекама. Редакција *Источника* прештампала је ово дело пред прославу осамстогодишњице манастира Хиландара.

Подсетимо се биографских података Саве Хиландарца, најзначајнијег хроничара Хиландара на преласку из 19. у 20. век. Било је то преломно доба у историји манастира када се одлучивало о његовој судбини.

Сава Хиландарац, мирски Славибор Брајер, родио се 8. јула 1837. године у Кутној Гори, месту недалеко од Прага. Школовао се углавном на немачком језику. Касније прелази у Галицију код стрица где је на пољопривредном имању савладао пољски и руски језик. По завршеном школовању ради на сређивању архиве родног места. Већ као зрео човек, после неуспелог оснивања школе за ђаке без родитеља, са своја три штићеника прелази у Костолац, а потом у околину Лесковца. Ту се упознаје са православљем где и прелази у православну веру. У Хиландар долази 1881. године. Замонашиће се на Цвети 1883. године. Узима монашко име Сава по Светом Сави. У Хиландару ће обављати, како сам већ поменуо, многе различите послове преко потребне манастиру. Његово претходно знање и образовање много ће му значити. Тек 1894. године постаје библиотекар манастира. Од тада почињу његови писани радови о Хиландару. До данас су неки прештампавани, а неки још чекају да буду објављени. Долазак краља

14 Сава Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, Београд 1997, 237.

Александра Обреновића у Хиландар означио је почетак бројних промена у манастиру. Између осталог, одликован је орденом Светог Саве. Сава Хиландарац преминуо је 13. фебруара 1911. године и сахрањен на братском гробљу Хиландара.¹⁵

Савин најзначајнији подухват је сређивање библиотеке и архива манастира Хиландара. Знамо из бројних путописа да је библиотека била у врло лошем стању са много књига и хрисовуља и разним другим документима изузетно значајним за историју српског народа. Неке од тих књига биле су знатно оштећене од влаге и црвотичине, а ни њихов попис није био познат. Све је то Сава Хиландарац уредио. Једно од послушанија Саве Хиландарца што је већ поменуто, било је укоричавање књига. Тај задатак био је од изузетног значаја за манастир, а што је скромни монах Сава обавио уз несебично залагање и труд.

Када на Светој Гори неки монах умре његова келија остаје празна за њим. Оно мало имовине се пописује, а једно време келија остаје празна. Попуњава је нови монах искушеник када дође у Хиландар. Тако то траје вековима на Светој Гори. Некад је било много монаха. Данас Хиландар има око четрдест монаха, много мање него што је имао на почетку 20. века. Многе су келије испражњене и чекају свог наследника искушеника и новог монаха који ће попунити место у перивоју Пресвете Богородице у монашком тиховању, свакодневном послушању и усрдној молитви слугу божијих.

Прошло је више од деведесет година од смрти Саве Хиландарца. Једног хладног новембра 1973. године нађен је пехар Саве Хиландарца у столетној прашини заборављене и напуштене келије Јужне мале. После више од једног века Савин пехар поново је обасјала светлост дана. Сава Хиландарац задужио је културу, историју и етнологију Србије. Његова дела су инспирација за генерације научника који долазе у Хиландар, а његове књиге незаобилазно штиво за сваког истраживача Свете Горе. Ово је још једно указивање на живот и рад Саве Хиландарца - Славибора Брајера. Његов пехар временом ће можда постати исто тако познат као и „пехар” његовог великог претходника цара Душана, који је ходио Светом Гором пре више од седамсто педесет година.

Опис пехара монаха Саве Хиландарца:
Инв. бр. 314 Хиландарског одбора САНУ.

Пехар је од порцелана, равног дна, ваљкаст, са пет отвора на ободу. Обод је заобљен и валовит. Испод обода у два реда је већи број отвора различитих величина. Пехар је беле боје и глеђосан са дршком која спаја обод са дном. Отвори на пехару украшени су златном бојом. Друга половина 19. века.

¹⁵ Бранко Цисарж, *н.д.*, 57.

На предњој страни је натпис у два реда на чешком језику писано Беневентана писмом. Натпис је уоквирен овалном картушом од лишћа.

Висина: 20 cm

Пречник дна: 12 cm

Натпис са пехара: **KAZDE NAPITI AT SLOUZI KU ZDRAVI**

Закључак

Манастир Хиландар пребогат је предметима који су донесени са разних страна. Многи монаси донели су предмете са собом или су их добијали на поклон. Алати су набављени из околних грчких места. Временом је Хиландар постао права ризница предмета који су сви могли одмах да уђу у музеј као драгоцени раритети.

Два етнолога Мирослав Драшкић и Ранко Баришић 1973. године преко Хиландарског одбора су сакупили велики број предмета. Обишли су манастирска имања, радионице, келије, таване, подруме, параклисе у потрази за музеалијама. На почетку истраживања дошло је до неспоразума између монаха и етнолога. У жељи да све предмете изнесу из монашких келија и однесу у музеј. Ипак се тај неспоразум изгладио тако да предмети који су били потребни монасима управа манастира замени новим, а стари предмети иду у музеј. Међу бројним предметима трагало се за онима који су остали иза Саве Хиландарца Славибора Брајера. Сава Хиландарац био је необичан монах пореклом из Чешке. У манастир Хиландар је дошао 1881. године а замонашио се 1883. године. Десетак година доцније постаје библиотекар и све до краја 19. века објавио је више књига и чланака о манастиру Хиландара. До данас су одштампане три његове књиге а у Бугарској, Немачкој, Аустрији и Чешкој има неколико објављених чланака. У своје доба он се дописивао са најобразованијим људима тог времена. Говорио је чешки, немачки, руски, а радио је не само као библиотекар, већ и као столар и књиговезац, покушао је да унапреди имање Хиландара. Долазак краља Александра Обреновића у Хиландар означио је бројне промене монаха према Сави Хиландарцу.

Једног хладног новембарског дана пронађен је пехар од порцелана, који је припадао Сави Хиландарацу. На предњој страни у овалној картуши флорално орнаментисана, написана је винска здравица Беневентана писмом на чешком језику. Када га нагнете да из њега пијете из малих отвора крене течност која вас попрска. Тај пехар је уствари варалица, чест реквизит на разним весељима. То нам говори да је Сава Хиландарац био човек веселе нарави и да није све примао к срцу.

Овај пехар је изузетно занимљив јер нам показује део инвентара монашке келије Саве Хиландарца, најзначајнијег хроничара Хиландара на преласку из 19. у 20. век.

УПОТРЕБЉЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Димитрије Аврамовић, *Описаније древности Свете Горе Атонске*, Београд, 1847.
2. Виктор Новак, *Латинска палеографија*, Београд, 1952.
3. Светозар Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Византолошки институт 3, Београд, 1955.
4. Ђоко Слијепчевић, *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн, 1979.
5. Мирослав Драшкић и Ранко Баришић, *Постанак Хиландара, порекло његовог имена са новим етнолошким белешкама*, *Гласник Етнографског института САНУ* XXX, Београд, 1981.
6. Mirjana Živojinović, *De nouveau sur le séjour de L'empereur Dušan a L'Athos*, *Зборник радова Византолошког института САНУ* 21, Београд, 1982.
7. Александар Фотић, *Откуп имања Светогорских манастира у време Селима II, Казивања о Светој Гори*, Београд, 1995.
8. Сава Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, Београд, 1997.
9. Бранко Цисарж, Сава Хиландарац чешки калуђер и писац, *Источник* 21, Београд, 1997.
10. Ђорђе Трифуновић, Цар Душан о свом боравку на Хиландару, *Источник* 31-32, Београд, 1999.
11. Оливер Томић, Василиј Григорович Барски на Светој Гори 1744. године, *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд, 2000.
12. Радмила Радић, *Повратак српских монаха у манастир Хиландар 1896-1900. године, Трећа казивања о Светој Гори*, Београд, 2000.
13. Дејан Медаковић, Два писма Саве Хиландарца Стеви Димитријевићу, *Изабране српске теме*, књ. трећа, Београд, 2002.
14. Мирјана Живојиновић, Стефан Немања као монах Симеон, Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви, *Историја и предање, Међународни научни скуп, САНУ*, књ. 26, Београд, 2000.

Ranko Barišić

THE GOBLET OF MONK SAVA HILANDARAC

S u m m a r y

At the beginning of the 1970s, the Hilandar Council of the Serbian Academy of Sciences and Arts organized a research of the material culture of the Hilandar Monastery. The expert team in charge of this huge cultural task was made up of ethnologists –museologists Miroslav Drašković and Ranko Barišić. Before setting off, we had certain knowledge about the so-called Dušan's goblet. Although several authors were sending warnings that it was not an item from Dušan's era, a legend worked its way, turning it into an item attracting the highest interest of numerous visitors, pilgrims, and even scientists. Before our trip, Gordana Babić, then the secretary of the Hilandar Council of the Serbian Academy of Sciences and Arts, made sure that we got familiar with the work of monk Sava Hilandarac - Slavibor Brajer.

Not much was known about Sava Hilandarac at that point. The scarce data on him indicated that he came to Hilandar at the end of the 19th century and that he died at the beginning of the 20th century. Monk Sava Hilandarac published two books in Serbia. One of his manuscripts was prepared for printing on the occasion of 700th anniversary of the Hilandar Monastery. Even then - in the 1970s - his works were hard to find.

Upon arrival to Hilandar, we asked to see the items belonging to Sava Hilandarac. We managed to collect a considerable number of items during the very first year of research, namely in 1973. Among other things, we came across a porcelain goblet. It was actually a kind of a puzzle jug owned by Sava Hilandarac, used to make fun when drinking wine and give joy to the devotees of good wine.

Hamnuc ca nexapa
Inscription on the goblet

Пexaп
Goblet

МУЗЕОЛОГИЈА

MUSEOLOGY

ЧУВАЊЕ И ДЕПОНОВАЊЕ ПРЕДМЕТА У НИШКОМ МУЗЕЈУ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА МЕТАЛНЕ ПРЕДМЕТЕ

Народни музеј у Нишу је првобитно основан као Историјско-етнографски музеј комплексног типа од стране музејског друштва Ниша 1933. године, да би одмах после Другог светског рата, Народни одбор општине Ниш основао Народни музеј у Нишу. У првој години постојања Музеј је имао преко 20 000 предмета, док данас броји преко 40 000 предмета из области археологије, нумизматике и епиграфике, историје и историје уметности.

Ниш се налази на 43°20' северне географске ширине и 21°54' источне географске дужине.¹ Просечна надморска висина му је око двестотине метара. Народни музеј у Нишу, односно, објекти у којима се чувају депоновани предмети налазе се на Црвеном крсту у северној индустријској зони града.

Музеј на Црвеном крсту је Меморијални музеј. Налази се у аутентичним објектима немачког логора за ратне заробљенике и цивилна лица који је функционисао од 1941. год. до ослобођења Ниша 1944. год.² Поменути логор, односно, главна логорска зграда је била касарна коњичког пука „Обилић” изграђена у првој половини двадесетог века. Немачка логорска управа је за потребе смештаја логорског особља изградила помоћне приземне зграде од тврдог материјала, али без темеља. После Другог светског рата долази до отварања меморијалног музеја у главној логорској згради, а у помоћним објектима формирани су депои за одлагање и чување предмета из следећих музејских збирки: етнографске, праисторијске, средњовековне, епиграфске и историје уметности.

Циљ рада је да се истражи степен негативног утицаја непрописних грађевинских објеката у којима су смештени депои Народног музеја у Нишу, на квалитет депоновања и чувања експоната. Поред тога, истраживање обухвата и утицај животне средине са својим физичким (климатолошким) карактеристикама као и комбинацију истих са хемијским условима (концентрација прашине и штетних гасова), који су у животној средини као и у просторијама Музеја, тако да заједно убрзавају процесе оштећивања и пропадања експоната.

¹ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 2.

² Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, Београд, 1994, 60.

На крају, наглашавам, истраживање ће, поред указивања на све негативне утицаје на вредност експоната, предложити и решавање проблема, који је предмет овог рада.

Класификација предмета по врсти материјала и форми

Збирке чине аутентична језгра сваког музејског фонда. Такве збирке могу и морају бити врло живи организми кроз чије ће се попуњавање пројектовати политика развоја читавог Музеја. Музејске збирке су део живог музејског организма, уклопљена у политику програмираних сакупљања, попуњавања, чувања и излагања. Оне нису или бар не би требало да буду мртви запечаћени фондови, већ појединачни покретачи рада целе музејске куће.³ Музеј мора бити у могућности да обезбеди адекватно депоновање и чување предмета. Исто тако, мора да у својим лабораторијама (радионицама) омогући конзервацију и рестаурацију предмета из музејских збирки без обзира на врсту материјала.

У збиркама су присутни предмети од различитог материјала:⁴

- **предмети од дрвета** (стари намештај, различите алатке, предмети покућства);
- **предмети од метала** (накит, различите алатке, оруђа, справе, предмети покућства, стари новац);
- **предмети од стакла** (различите форме римског стакла, предмети покућства, украсни предмети);
- **предмети од керамике** (ћупови, чиније, различите зделе);
- **предмети од коже** (појасеви, елементи одеће, одевни предмети, обућа, итд.);
- **предмети од папира** (фотографије, документи, писма, личне белешке, дневници);
- **предмети од текстила** (ношње, колекција либада, јелеци, појасеви, ћилими, итд.);
- **предмети од комбинованог материјала** (текстил и срма, текстил и кожа, текстил и метални украси);
- **предмети од камена** (епиграфски споменици, скулптуре).

Предмети, поред тога што се разликују по материјалу, разликују се и по величини (велики, средњи и мали). У велике (габаритне) предмете спадају: пољопривредне алатке (рало, грабуље), намештај, ћилими, велики бојајски ћупови, епиграфски споменици, оружје и др. Ситни предмети обухватају у великом броју случајева експонате који припадају збиркама накита и нумизматичком фонду. Предмети средње величине су сви предмети различитих музејских збирки који нису обухваћени претходним класификацијама.

³ Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, Београд, 1994, 33.

⁴ Лична сазнања увидом у збирке Музеја.

Праисторијска збирка

Ова збирка садржи преко 5000 предмета. Од укупног броја предмета око 20% су од различитих врста метала и легура. Остали предмети су од керамике, камена и кремена (оруђе и оружје). Предмети од метала углавном су од бакра, гвожђа и сребра, а као легура појављује се бронза. Предмети од бакра и гвожђа представљају оруђа и оружја, као и накит (фибула, дугмад и др.). Предмети од бронзе и сребра искључиво се односе на накит (фибуле, торквес). Збирка је приликом бомбардовања 1999. године страдала. Након тога депо је грађевински саниран, а у самом депоу створени су делимично бољи услови.

Збирка нумизматике и епиграфике

Највећи број музејских предмета у Збирци чине римски камени споменици. То су надгробни споменици, жртвеници, вотивне плоче, делови архитектонске пластике и друго. Споменици су обично од мермера, кречњака или пешчаника.

Део предмета из збирке епиграфике налази се у депоу у Логору на Црвеном крсту. Смештени су на отвореном простору, под ведрим небом, у неодговарајућим условима. На овај начин изложени су директном утицају хемијских загађења животне средине и метеоролошким факторима, а самим тим и бржем пропадању. Предмети из нумизматичке збирке смештени су у каси канцеларије кустоса, безбедно, али и неадекватно.

Годинама смештајни простор (депои Музеја) представљају велики проблем. Неопходно је да се за камене споменике направи надстрешница (лака кровна конструкција), испод које би били смештени и заштићени од физичких и хемијских утицаја животне средине.

Средњовековна збирка

Збирка садржи различите предмете, од чега су најзаступљенији предмети од метала, затим долазе предмети од керамике (керамички судови, лонци, зделе, поклопци и друго) и мањи број предмета од камена (привесци). Међу предметима од метала је око 40% предмета од гвожђа (оружја-копља, стрелице, бодежи, топузи; оруђа-мотике, крампови, косири, рала и друго). Предмети од бронзе, као и мањи број сребрних предмета чине 40% од укупног броја металних предмета. Овде се углавном ради о накиту (прстење, наушнице, наруквице) ливеном у металу, мада има изванредан број предмета ове врсте израђених и од стаклене пасте (наруквице и перле).

Премештањем у депо у Логорској згради, предмети нису разврстани по врсти материјала, односно, на овај начин они нису адекватно музејски збринути.

Етнографско одељење

Етнографско одељење, једно је од највећих по броју предмета и разноврсности материјала. Садржи преко 5 000 предмета разврстаних у 14 збирки:

1. Збирка текстилног покућства
2. Збирка ношње
3. Збирка обуће
4. Збирка алата народне радиности
5. Збирка накита
6. Збирка пољопривредних алатки
7. Збирка заната
8. Збирка дрвеног и металног покућства
9. Збирка керамике
10. Збирка музичких инструмената
11. Збирка предмета култног и магијског карактера
12. Збирка справа за лов и риболов
13. Збирка фотографија
14. Збирка старог Ниша

Предмети су депоновани у зградама у Логору, одговарајуће су смештени, али због неодговарајућег простора онемогућен је бољи размештај предмета према врсти материјала.⁵

Депо у просторијама Водовода опремљен је по важећим стандардима, па се предмети и адекватно чувају.

Збирка историје уметности

Збирка историје уметности садржи 837 предмета. Део збирке је до рата 1999. год. био смештен у просторији површине 36 m². У просторији су биле смештене слике и скулптуре. Већи део слика био је физички добро складиштен на жичаним носачима са клизачима на раздаљини од 60 cm, што је било у складу са музејским стандардима. Скулптуре су биле неадекватно смештене на металну полицу и на под депоа. Преко полице и депоа од бетона провизорно су, местимично постављени комади лесонита.

Године 2003. збирка слика је премештена у адекватан простор депоа у згради Водовода, где су добро ускладиштене. Графике су смештене у канцеларији кустоса, док су скулптуре остале у главној згради Логора у скученом и крајње неадекватном простору.

⁵ Верослава Хаџи Ристић, *Заштита текстилних предмета у музејима*, Музејски документациони центар, 1974, 10.

Историјска збирка

Предмети из ове збирке нису никада били у посебном депоу, већ у згради где су се, иначе, налазили депои осталих збирки. И данас за ову збирку није пронађен адекватан простор, већ се предмети налазе у депоу, односно, једној просторији на првом спрату затворске зграде од 30 m². Услови су неодговарајући, нема сталажа, постоје само два метална ормана. Предмети су неадекватно послогани, што није у складу са музејским стандардима. Збирка садржи следећи материјал: документа, исправе, писма, личне предмете и фотографије логораша. Већина предмета налази се на сталној изложбеној поставци у самој згради Логора у приземљу и на првом спрату.

Према структури предмети у Збирци су од папира, различитих метала, дрвета и текстила (одећа логораша, јеврејска кошуља, вунене рукавице, ћебад).

Чување и депоновање металних предмета

Како је Народни музеј у Нишу комплексног типа, сви предмети, а самим тим и метални предмети, издвојени су по одељењима и збиркама.⁶ До сада, због непостојања наменске грађене зграде Музеја, није могло да дође до систематског класификационог приступа металних предмета по музеолошким принципима. Класификације и подкласификације металних предмета треба извршити на основу следећих критеријума разврставања:

- на основу припадности матичној збирци;
- на основу врсте метала и легура (бакар, гвозђе, сребро, злато, олово, бронза, месинг, итд.);
- на основу припадности налазишту (место налаза);
- на основу припадности локалитету;
- на основу хронологије налажења;
- на основу величине предмета;
- на основу технике израде;
- на основу врсте комбинованих материјала са металом.

Квалитетно чување и депоновање предмета из свих збирки у депоима Народног музеја у Нишу, као и предмета на изложбеним поставкама онемогућено је због непостојања наменске зграде Музеја, у којој би постојали депои са музејским прописаним условима. Без обзира на дугогодишње упозоравање кустоса на проблеме и континуирану критику таквог стања, до данас се на том плану скоро ништа није урадило, изузев малих грађевинских интервенција. Музејски депои за чување и депоновање металних експоната треба да задовољавају грађевинске стандарде за објекте

⁶ Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, Београд, 1994, 33.

такве намене, а у њих спадају одговарајући намештај и инвентар; прописане вредности физичких параметара за микроклиматске услове; хигијенско-технички захтеви, као и обезбеђење од крађа и пожара.

Положај и објекат Музеја изабран је тако да се није водило рачуна о следећим факторима: карактеру предмета које поседује, намени објекта (за чување и депоновање предмета, за променљиве и сталне музејске поставке), величине зграде, приближног (очекиваног) броја посетилаца и урбаноархитектонске концепције објекта.⁷ За депое металних предмета Народног музеја у Нишу мора се обезбедити простор у коме се може организовати чување, депоновање и излагање металних предмета по музејским стандардима, што у овом тренутку није случај.

Депои морају бити опремљени одговарајућим намештајем и инвентаром за правилно чување и депоновање металних предмета, по наведеним систематизацијама и класификацијама. Треба строго водити рачуна о врсти метала или легура од којег је предмет израђен, да би био одложен у намештај (дрвене сталаже и витрине, дрвени и метални ормани и др.), како не би дошло до физичко-хемијског оштећења предмета. Тако, на пример, предмети од олова или легуре са оловом морају се чувати и депоновати у искључиво металним елементима намештаја. Величина предмета пуно утиче на избор врсте намештаја у који се чува. За металне предмете највише одговарају услови чувања који се налазе у затвореним полицама или кутијама, јер је на тај начин најбоље спречен контакт штетне прашине са металним предметом. Штетна прашина у комбинацијама са недозвољеном влагом (преко 55%) као и са кисеоником из ваздуха доводи до корозије метала (гвоздени експонати или легуре од гвожђа). Како у окружењу Музеја, односно, атмосфери у животној средини, концентрације штетних хемијских агенаса прелазе дозвољене границе, долази до инфилтрације истих у депое Музеја. Квалитетним смештајем металних експоната у одговарајуће елементе намештаја постиже се, између осталог и спречавање њихових механичких оштећења.

Од хемијског загађења животне средине најопасније супстанце су сумпордиоксид, који са влагом из ваздуха гради аеросол сумпорне киселине, као водоник сулфид, који исто тако има штетно дејство на сребрне експонате.⁸ На њиховој површини формира сиво-црну патину. Повећању концентрација наведених сумпорних једињења у спољашној атмосфери зграде Музеја посебно доприноси њихово испаравање из шљаке (нус производ сепарације Алексиначких рудника), који је на површини од око једног хектара и на дубини од 50-60 cm разасута око Музеја. Напомињем да је шљака разасута ради постизања аутентичности околине Музеја, не водећи рачуна о негативном хемијском утицају на квалитет експоната у депоима.

⁷ проф Гроздан Кнежевић, Иво Кордиш, *Стамбене јавне зграде*, Техничка књига, 1972, 91.

⁸ Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, Београд, 1994, 107.

Оптималне вредности физичких величина које обезбеђују прописане услове за чување и депоновање металних предмета, као и излагање истих, дате су у грађевинским стандардима за музејске објекте. У депоима за чување и депоновање металних предмета обавезна је централна климатизација. Уколико у просторији где се чувају метални предмети, услови нису константни, долази до физичко-хемијских оштећења предмета. Температура у депоу треба да се константно креће само од 16 до 18°C. Напомињем да стандардни услови никако не дозвољавају пад температуре испод 8°C. Релативна влажност може да се креће само у дозвољеним границама од 45 до 55°C. Светлост у депоима мора бити вештачка и то таква врста светлости која у свом спектру не сме да има ултравиолетни интервал. Депои треба да буду полумрачни, а да се светлост користи само кратко, када се предмети издвајају за обраду, излагање, процену, конзервацију, рестаурацију, итд. Природна или директна, синтеза природне и вештачке светлости може на предмете да има врло негативан утицај, јер ултравиолетни зраци оштећују физичку структуру материјала и мењају његов хемијски састав. Сви ови наведени услови у депоима са металним предметима нису обезбеђени.

У погледу хигијенско-техничке заштите, као важан фактор у заштити металних предмета од пропадања, представља хигијена просторија као и хигијенско-техничка заштита металних предмета, који обухвата обавезну периодичну дезинфекцију, дератизацију и дезинсекцију.

Обезбеђење металних предмета од крађа врши се физичким и електронским обезбеђењем (са алармном централом, односно, одређеним бројем сигурносних јављача). Осигурање металних предмета трезорима и челичним „панцир-орманима” не постоји као и грађевинско појачање које доводи до квалитетног обезбеђења предмета. Са овим се постиже уједно и оптималана заштита од пожара и експлозија.

Услови животне средине (окружење музеја)

Климатолошке карактеристике Ниша

С обзиром на географске факторе, Ниш има и одговарајуће климатске карактеристике, које носе у себи обележје умерено-континенталне климе. Климатолошка грађа коришћена у овом раду обухвата период од 45 година, тј. период 1953 - 1997. год. Овај период је узет због хомогености података, јер је метеоролошка станица на садашњој локацији од лета 1950. год. Нису обухваћене године 1951. и 1952. јер током тих година нису вршена осматрања свих метеоролошких елемената и појава које се овде третирају.⁹ Значи низ 1953-1997. представља хомогени низ за све елементе третиране у овом раду.

⁹ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 4.

Притисак

У табели 1. приказане су средње вредности притисака (мб) за Ниш (средња дневна вредност, средња вредност притиска у 7, 14 и 21 час).

	јун	феб	мар	апр	мај	јун	јул	авг	сеп	окт	нов	дец	
год. дне.	995.9	993.9	992.8	989.7	990.9	991.0	991.4	991.7	994.2	995.9	995.4	995.1	993.2
07ч	996.1	994.3	993.5	990.5	991.1	991.8	992.3	992.5	994.9	996.5	995.7	995.3	993.8
14ч	995.4	993.4	992.2	989.0	990.1	990.4	990.7	990.9	993.5	995.1	994.7	994.5	992.5
21ч	996.3	994.1	992.9	989.7	990.8	990.9	991.2	991.5	994.1	996.1	995.6	995.4	993.2

Табела 1. Приказ средњих вредности притиска (мб) за Ниш (средња дневна вредност, средња вредност притиска у 07, 14, 21 час)¹⁰

Table 1: A review of average air pressure values (mb) for Niš (average daily readings, average air pressure readings at 7, 14, 21 o'clock)

Као што се из ове табеле види, средња годишња вредност притиска (993.2 мб) условљена је претежно самом надморском висином станице (201 m) у односу на стандардни притисак на морском нивоу за ову географску ширину. Минимум у априлу (989.7 мб) и ниске вредности у мају и јуну (990.9 мб и 991.0 мб) указују на већу учесталост утицаја поља ниског притиска у тим месецима, док максимум у октобру (995.9 мб) указује на стабилизацију времена и чест утицај антициклоналног поља почетком јесени (михољско лето). Други максимум у јануару (такође 995.9 мб) указује на често зимско антициклонално поље изазвано присуством приземног слоја хладног ваздуха. Из средњих вредности притиска у 07, 14, 21 час у току године и по појединим месецима лепо се исказује дневни ход притиска од јутра ка средини дана и поновни пораст ка вечерњим часовима и ноћи.

Температура и ваздух

У табели 2. приказане су температуре у Нишу за период 1953-1997.

	јан	феб	мар	апр	мај	јун	јул	авг	сеп	окт	нов	дец	год
дневна	0.0	2.2	6.4	11.6	16.6	19.9	21.6	21.4	17.3	12.0	6.4	2.1	11.5
07ч	1.9	0.4	2.8	8.3	13.7	17.3	18.4	17.5	73.1	8.0	4.0	0.4	8.5
14ч	2.6	5.5	10.6	16.1	21.3	24.8	27.0	27.4	23.5	17.6	10.3	4.6	16.0
21ч	0.4	1.8	6.1	11.0	15.5	18.7	20.5	20.3	16.3	11.1	5.7	1.6	10.7
сред.макс.	3.9	6.9	12.0	17.5	22.7	26.2	28.4	28.7	24.8	18.8	11.5	5.8	17.3
сред.мин	3.3	4.7	1.6	5.9	10.4	13.6	14.8	14.7	11.1	6.7	2.6	1.1	6.3
амплитуда	7.2	8.6	10.4	11.6	12.3	12.6	13.5	14.0	13.6	12.1	8.9	7.0	11.0
мин.(5цм)	4.9	3.7	0.9	2.9	7.7	11.3	12.4	12.1	8.5	3.7	0.3	2.8	3.9

Табела 2. Средње температуре у Нишу за период 1953-1997.¹¹

Table 2: Average temperatures in Niš for the period 1953-1997

¹⁰ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 5.

¹¹ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 6.

Као што се види, најтоплији месеци у Нишу су јул и август (средње дневне температуре 21.6 и 21.4°C) с тим што је средина дана (14 часова) у августу топлија (27.4) него у јулу (27.0), али су ноћи свежије (температура у 07 и 21 час). Такође, август има и највећи средњи максимум температуре (28.7). Најхладнији је месец јануар са средњом температуром од 0.0°C. У јануару су најнижи и средњи дневни максимуми и минимуми (3.9 у 3.3°C). Месец са највећом средњом дневном амплитудом температуре је август (14.0), док децембар (7.0) и јануар (7.2) имају у просеку најмања дневна температурна колебања (амплитуде). Средње минималне температуре на 5 cm изнад тла су најниже у јануару (-4.9°C), а негативне су још у фебруару, марту и децембру. Као што се види на основу средњих дневних температура по месецима, а и на основу осталих наведених температурних показатеља у Нишу јасно су изражена сва четири годишња доба.

У просеку последњи дан са појавом мраза у првој половини године је 08. април док је први дан са појавом мраза у другој половини године просечно 29. октобар. Што се појаве приземног мраза тиче, у просеку последњи дан појављивања приземног мраза у првој половини године је 01. мај, док је просечно први дан у другој половини године 10. октобар.

Влажност ваздуха

Што се релативне влажности тиче, јули и август имају најмању просечну вредност (по 63%), с тим што август има нешто већу јутарњу, али мању дневну релативну влажност него јули, што је везано за температурне услове који су напред уписани (свежије ноћи и јутра, а топлија средина дана у августу него у јулу).

	јан	феб	мар	апр	мај	јун	јул	авг	сеп	окт	нов	дец	год.
дневна	80	75	68	64	66	66	63	63	68	72	78	81	70
07 ч	86	84	81	77	78	77	76	78	85	87	87	87	82
14 ч	71	63	53	48	50	49	46	43	46	53	64	73	55
21 ч	83	78	69	66	71	73	68	67	73	77	82	84	74

Табела 3. Средња релативна влажност (%) у Нишу за период 1953-1997.¹²

Table 3: Average relative humidity (%) for the period 1953-1997.

Секундарни минимум средње дневне релативне влажности је у априлу (64%), када је и забележен апсолутни минимум средње релативне влажности (27%) за период 1953-1997. Овај секундарни минимум у априлу није последица мање количине падавина и стабилнијег времена за тај месец, јер је утицај поља ниског притиска у априлу врло изражен и да април не оскудева у падавинама, већ је овај секундарни минимум последица наглог скока средње дневне температуре у односу на претходни период (6.4% у марту на 11.6% у априлу). Највећу средњу дневну релативну влажност имају

¹⁰ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 7.

децембар (81%) и јануар (80%). Генерално гледано годишњи ход средње дневне релативне влажности по месецима (обрнута сразмера средње дневне температуре и средње дневне релативне влажности) осим поремећаја тј. скока влажности у мају и јуну на 66% који је последица великог повећања апсолутне влажности, јер та два месеца имају просечно највеће месечне суме падавина, што ће се видети у даљем излагању.

Облачност и сијање сунца

На основу средње дневне облачности у климатолошким терминима може се закључити да је август месец са најмањом просечном облачношћу (3.6/10), а за њим јули (3.9/10). Децембар има највећу просечну облачност (7.3/10), а после њега јануар (7.1/10). Такође, на основу терминских средњих облачности у току године и по месецима види се да за све месеце важи да је средња у 21 час увек мања од средње облачности у 07 и 14 часова за одговарајући месец. Међутим, дневни ход облачности по месецима указује на следеће: у хладном делу године (период октобар-март) дневни ход је такав да је највећа облачност у 07 часова, нешто мања у 14 часова, а најмања у 21 час. Ово је последица тога што у хладном делу године доминира нижа слојаста облачност која се углавном формира у другом делу ноћи, а током дана се разбија. Дневни ход облачности у току топлог дела године (период април-септембар) даје другачију слику. У току ових месеци облачност од јутра (07 часова) расте као средина дана (14 часова), а затим опада ка вечери када има најмању вредност.

	јан	феб	мар	апр	мај	јун	јул	авг	сеп	окт	нов	дец	год.
дневна	7.1	6.8	6.3	6.2	5.9	5.2	3.9	3.6	4.1	5.1	6.7	7.3	5.7
07 ч	7.5	7.5	6.8	6.4	5.9	5.1	3.9	3.7	4.4	5.7	7.4	7.6	6.0
14 ч	7.2	6.8	6.6	6.7	6.4	5.6	4.4	4.1	4.5	5.3	6.8	7.5	6.0
21 ч	6.5	6.1	5.5	5.4	5.3	4.9	3.5	3.1	3.4	4.2	6.0	6.8	5.1

Табела 4. Просечна облачност у Нишу у периоду 1953-1997.¹³

Table 4: Mean cloudiness in Niš for the period 1953-1997.

Падавине

Као што се види просечна годишња сума падавина у Нишу је 586.4 mm, док је највећа годишња сума падавина у периоду 1953-1997. (791.8 mm), а најмања годишња сума је била 1990. (411.5 mm). По месецима, у просеку, највећу количину падавина имају мај (65.6 mm) и јун (62.5 mm). У јуну је забележен и апсолутни максимум (206.1 mm године 1969.). Секундарни максимум просечне месечне суме падавина је у новембру (56.9 mm).

¹³ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 8.

	јан	феб	мар	апр	мај	јун	јул	авг	сеп	окт	нов	дец	год.
прос.	39.1	39.7	41.7	52.3	65.6	62.5	45.8	43.8	45.8	39.4	56.9	53.9	586.4
макс	95.1	92.6	102.9	104.9	141.9	206.1	142.5	116.7	201.1	117.6	179.1	112.2	791.8
год	1987	1969	1988	1962	1957	1969	1986	1979	1996	1957	1985	1969	1955

Табела 5. Просечне и максималне годишње и месечне суме падавина (у mm) за Нишу за период 1953-1997.¹⁴

Table 5: Mean and maximum annual and monthly precipitation sums (in mm) for Niš for the period 1953-1997.

Просечно, најсувљи месеци су јануар (39.1mm), октобар (39.4mm) и фебруар (39.7mm). Фебруар и јануар имају и најмње апсолутне максимуме у односу на остале месеце. Из просечног броја дана са одређеним количинама падавина види се да у Нишу има просечно 135.3 дана годишње када је количина падавина мерљива (≥ 0.1 mm), а само 17.6 дана када је количина ≥ 10.0 mm, односно, само 4.2 дана када је количина ≥ 20.0 mm. Дан са количином падавина ≥ 50.0 mm јавља се у просеку једном у 10 година. Види се да су само јул, август, септембар и октобар месеци који имају у просеку мање од 10 дана са мерљивом количином падавина.

Месеци који имају просечно највећи број дана са великом количином падавина (≥ 10.0 mm) су мај (2.1), јуни (1.9) и новембар (1.9). У мају и јуну то је везано за плусковити карактер падавина. Мај и јун, такође, имају просечно највећи број дана са количином падавина ≥ 20.0 mm.

Ветар

Приземни ветар је метеоролошки елеменат који највише зависи од доминирајућег поља притиска и од орографије (макро и микрорељефи) али и од других фактора (температурни услови, наилазак фронта, смицање ветра са висином и вертикални пренос количина кретања, присуство јаке конвективне облачности у маси итд).

Тишине се у току године јављају у 340%, што значи да се ветар у току године бележи у 660% случајева. Најмање тишина има у марту (274%) и априлу (269%) што значи да су ови месеци и најветровитији. Највише тишина има у децембру (396%), септембру (386%) и октобру (383%). Што се честине по смеровима тиче, види се да је у току године најчешћи смер из NW (138%) затим из E (89%) и ENE (66%).

¹³ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 8.

смер	јан	феб	мар	апр	мај	јун	јул	авг	сеп	окт	нов	дец	год
N	14	13	17	18	25	26	32	26	14	12	14	10	18
NNE	11	12	12	11	16	9	11	12	9	11	7	6	11
NE	20	36	41	42	36	25	25	32	34	35	20	18	30
ENE	52	77	106	72	53	48	45	59	64	83	74	60	66
E	88	93	119	99	82	72	60	83	81	98	109	85	89
ESE	51	61	49	49	50	45	35	37	52	54	53	44	48
SE	21	23	19	22	22	23	17	21	17	13	21	20	20
SSE	11	14	16	18	11	14	10	7	10	14	16	14	13
S	18	33	36	44	37	23	23	17	26	32	28	24	28
SSW	9	17	25	34	16	18	12	11	11	16	17	12	16
SW	16	21	29	28	32	27	19	20	25	25	18	18	23
WSW	22	18	21	19	20	21	16	16	18	15	16	20	19
W	39	32	24	33	35	38	39	45	36	29	39	36	36
.WNW	70	55	49	54	53	52	59	45	36	40	51	55	52
NW	154	143	139	136	130	155	183	152	126	99	115	130	138
NNW	45	53	50	51	57	60	71	54	54	40	48	52	53
TIHO	361	299	247	269	326	342	346	363	386	383	355	396	340

Табела 6. Ружа ветрова по честини (‰) за 16 смерова за Ниш (у току године и по месецима)¹⁵
Table 6: Wind rose for 16 directions for Niš (during the year and per months).

Ови ветрови су најчешћи и када се гледа појединачно по месецима. Смер NW је најчешћи у току свих месеци у односу на остале смерове. То је последица тог што су продори ваздушних маса са северозапада најчешћи у нашим крајевима, али је последица каналисања, тј. отворености Нишке котлине ка северозападу долином Јужне Мораве. Смерови E и ENE су уз северозападни смер најчешћи у току године, али гледано и појединачно по месецима. Последице су врло често ситуације када се над источном половином Балкана успостави поље повишеног притиска, а западној половини Балкана се приближава или на њу утиче поље ниског притиска. Овакав распоред поља притиска у комбинацији са карактеристичним рељефом Нишке котлине (источни део котлине прелази у дубоку кањонску долину Нишаве, Сићевачку клисуру), узрокује каналисање ветра долином Нишаве из смера E и ENE. Смер ENE је уз поменуто каналисање везан и за кошавске ситуације, када кошава дува преко превоја између Сврљишких планина и масива Калафата. Ова два смера (E и ENE) су најчешћи су марту, октобру и новембру.

Остали смерови дувања ветра ређи су што због тога јер су продори ваздушних маса из тих смерова ређи, што због тога јер је Нишка котлина заклоњена планинама из тих смерова.

¹⁵ Васиљевић М, *Клима Ниша*, симпозијум „Метеоролошки подаци“, Врњачка бања, 1999, 9.

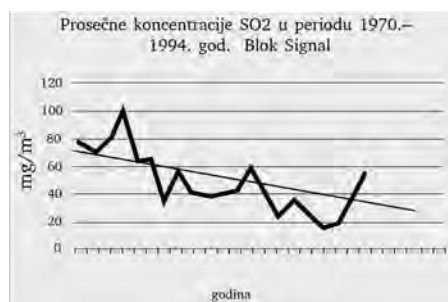
Концентрација аерозагађења

Контрола квалитета ваздуха на територији Ниша врши се у циљу праћења концентрација аерозагађења, предлагања одговарајућих мера ради смањења истих и сагледавања последица по здравље изложеног становништва, вегетацију и материјална добра.

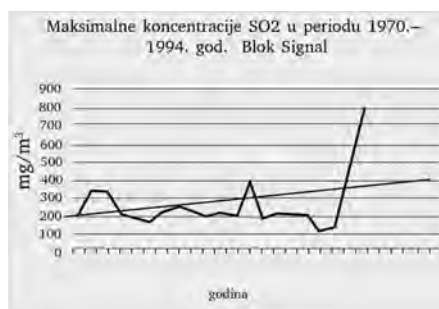
Из програма праћења квалитета ваздуха на територији Ниша, Завода за заштиту здравља Ниша, узео сам податке о нивоу концентрација са три мерна места (Блок-сигнал, аутобуска станица и Дуванска индустрија Ниш) која су најближа локацији Музеја на Црвеном крсту. У раду је извршена анализа хемијског утицаја аерозагађења (сумпордиоксид, чађ, аероседименти и издувни гасови моторних возила), у периоду од 1970-1996. год. на структуру материјала од чега су музејски предмети.¹⁶

Сумпордиоксид

Концентрације сумпордиоксида праћене су на мерном месту „Блок-сигнал” које се налази на раздаљини 100 метара од музеја у северној индустријској зони Ниша. На ниво концентрација сумпордиоксида утичу извори овог аерозагађења из индустрије, као и од ложења. На овом мерном месту уочава се разлика између просечних концентрација у зимском ($83\mu\text{g}/\text{m}^3/24\text{h}$) и летњем ($36\mu\text{g}/\text{m}^3/24\text{h}$) периоду. Од почетка мерења 1973. год. на овом мерном месту концентрације сумпордиоксида примећује се пад просечних годишњих вредности и благ пораст максималних вредности, као што се види из графика са сл. 1 и сл. 2.¹⁷

Слика 1

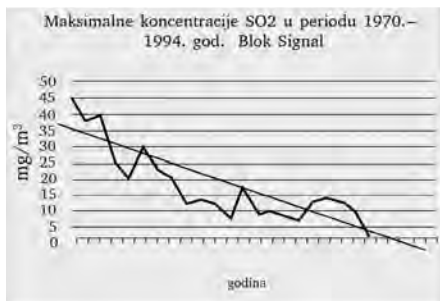
Слика 2

¹⁶ Програм праћења квалитета ваздуха Ниша и Нишке Бање, Завод за заштиту здравља, Ниш, 1997, 6.

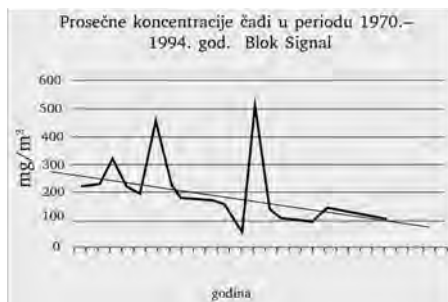
¹⁷ исто

Чађ

Загађујућа супстанца, чађ на мерном месту „Блок-сигнал” у периоду од 1970-1994. год. показује нагли пад како просечних тако и максималних концентracија, што се види из графика са сл.3 и сл.4.¹⁸

Слика 3

Слика 4

Аероседименти

Аероседименти обухватају тешке метале: олово (Pb), кадмијум (Cd), никал (Ni) и хром (Cr). Ниво концентracија поменутих метала праћени су на мерном месту код аутобуске станице. Просечна годишња вредност износи 463 mg/m³/24h. Нивои концентracија укупног аероседимента су преко граничних вредности имисија (GVI) утврђени у јулу, октобру и децембру. Концентracије олова и кадмијума никад нису биле преко GVI. Просечне годишње концентracије аероседимената у периоду од 1970-1996. године са малим одступањима, имају приближно константне вредности.¹⁹

Издувни гасови моторних возила

Испитивање концентracија моторних возила врши се у близини главне аутобуске станице, која је удаљена од локације музеја 350 метара. Издувни гасови моторних возила обухватају следећа аерозагађења: азотни оксиди, формалдехид и угљенмоноксид, као што се види са сл. 5, 6 и 7.²⁰

Просечне годишње концентracије појединих параметара испитиваних аерозагађења у Нишу у периоду од 1970-1996. год. најбоље се виде у табели 7.²¹

¹⁸ Програм праћења квалитета ваздуха Ниша и Нишке Бање, Завод за заштиту здравља, Ниш, 1997, 7.

¹⁹ исто

²⁰ исто

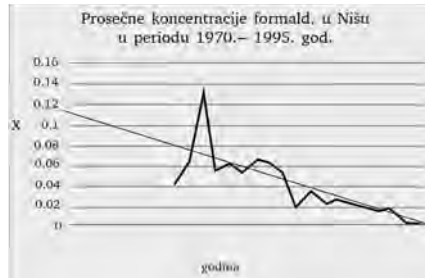
²¹ исто, 8.

Слика 5

Слика 6

Слика 7

Издувни гасови моторних возила						
година	SO ₂	чађ	аеросед.	формалд.	азот.ок.	CO
1970	74	101	313	-	-	-
1971	72	82	303	-	0.143	4.3
1972	58	74	361	-	0.039	3.2
1973	86	70	341	-	0.07	3.5
1974	99	67	379	-	-	-
1975	110	71	396	-	-	-
1976	62	40	413	-	-	-
1977	52	38	398	0.043	0.088	4.3
1978	64	27	369	0.07	0.176	15.4
1979	63	25	416	0.145	0.053	13.6
1980	88	23	419	0.062	0.046	22.4
1981	53	17	399	0.071	0.084	14
1982	70	15	338	0.062	0.079	7.7
1983	58	16	332	0.073	0.025	3.3
1984	56	14	363	0.068	0.065	3.3
1985	63	16	369	0.057	0.048	2.8
1986	55	14	294	0.023	0.07	2.2
1987	62	13	316	0.037	0.069	2.4
1988	69	12	396	0.027	0.054	2.7
1989	61	15	349	0.03	0.035	1.2
1990	52	14	272	0.026	0.032	0.77
1991	44	16	257	0.021	0.028	1.3
1992	44	10	281	0.016	0.033	1.3
1993	68	9	364	0.017	0.005	0.8
1994	85	9	365	0.003	0.012	0.9
1995	42	11	354	0.003	0.03	1.28
1996	32	5	294	0.005	0.02	0.51

Табела 7. Просечна годишња концентрација појединих параметара аерозагађења у Нишу у периоду 1970-1996. год.

Table 7: Mean annual concentration of certain air pollution parameters in Niš for the period 1970-1996.

Микроклиматски услови чувања и депоновања предмета

Физички услови

Како ни у једној музејској згради, главној и помоћној, у Логору на Црвеном крсту не постоји централно грејање и вентилација, то условљава да физички услови у депоима, где се чувају предмети, нису у оквирима стандардних вредности прописаних за музеје. То је разлог да температура у зимском периоду у депоима буде испод стандардно прописане вредности (8°C), па у неком периоду и испод нуле. Исто тако, у летњем периоду због недостатка вентилације, температуре су изнад стандардне вредности од 18°C . Поред недостатка грејања и вентилације нестандартним вредностима температуре у депоима, у летњем и зимском периоду, доприносе и неадекватна грађевинска решења како зграда тако и депоа. Обезбеђивање стандардних вредности температуре за чување и депоновање предмета могуће је само новим урбанистичким решењем зграде или стручном грађевинском адаптацијом постојећих, као и увођењем централног грејања и вентилације.

Стандардан интервал вредности за релативну влажност у депоима од 48-55% обезбеђује се, исто тако, увођењем локалне и опште вентилације.

Светлост у депоима може бити природна и вештачка. Депои треба да буду полумрачни и само по потреби да се светлост користи у кратком времену, када се издвајају предмети због обраде, излагања, процене, конзервације, рестаурације, итд. Ако се примењује дневно природно осветљење, његова јачина треба да буде од 150-300 lux. У случају вештачког осветљења у депоима у спектру светлости не сме бити ултравиолетни интервал, јер ови зраци оштећују физичку структуру предмета и мењају хемијски састав материјала од кога се састоје.²² Вештачка светлост може бити директно дифузно осветљење или индиректно осветљење. Треба избегавати директну синтезу природне и вештачке светлости, јер и то има негативан физичко- хемијски утицај на материјал од кога су предмети. Сви наведени стандардни услови у области осветљавања депоа за чување музејских предмета у нишком Народном музеју нису обезбеђени. Решење овог проблема је у набавци одговарајућег система опреме расвете за депое, изложбене павиљоне, као и зграде у целини.

Утицај аерозагађења на музејске предмете

Аерозагађења из атмосфере животне средине инфилтрацијом доспевају у унутрашњост зграда, односно, депое музеја. Одговарајућим проветравањем нивои концентрација аерозагађења у депоима музеја достижу и вредност 50% од укупног аерозагађења животне средине. У случајевима

²² Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, Београд, 1994, 117.

неадекватног проветравања долази до акумулације аерозагађења у просторијама за чување и депоновање музејских предмета. Директно дејство аерозагађења на материјална добра музеја не можемо посматрати без комбинације тог деловања са физичким факторима (влага, природно светло, температура), јер од њих умногоме зависи брзина пропадања музејских предмета.

Концентрација водене паре у атмосфери (релативна влажност) врло је значајан физички параметар, јер многа аерозагађења тек у садејству са њом реагују агресивно на материјале са којима дођу у контакт. Сунчево (природно) светло потпомаже фотохемијске реакције, које стварају производе са агресивним дејством на музејске предмете. Како температура има одлучујући утицај на брзину хемијске реакције, она директно доприноси бржем пропадању предмета.

Пропадање металних предмета огледа се у корозији. Сваки метал има научно утврђену критичну вредност за релативну влажност изнад које долази до наглог пораста брзине корозије. За већину метала то је изнад 70% атмосферске влажности. Деловање сумпордиоксида и азотних оксида директно зависе од количине влаге у депоу, јер се гасовита аерозагађења претварају у одговарајуће киселине, сумпорну и азотну, које имају изразито корозивне особине. Метални предмети су отпорни су на деловање сувог ваздуха, чак и влажног ваздуха уколико је чист. Исто тако, интерне прашине и чађ, без присуства сумпорних једињења, немају велико корозивно деловање. Само загађен ваздух у депоима убрзава корозију гвожђа и других метала. Рђање гвожђа огледа се у формирању гвожђе-сулфата, односно, гвожђе-хидроксида на површини. Корозија цинка такође је директно зависна од аерозагађења. Веће концентрације азотних оксида у атмосфери депоа изазивају корозију предмета од никла, а посебно при већој влажности ваздуха. На површини сребрних предмета формира се сиво-црни слој сребро-сулфида.

Брзина пропадања металних предмета утврђује се методом промене масе предмета у одређеном временском периоду (шест месеци или једна година). Изложени дејству загађене атмосфере већина металних предмета прво добија на маси (због оксидације), а након извесног времена маса се смањује због опадања кородираних делова метала.

На музејске предмете од глине, мермера, камена, стакла, порцелана, посебно негативно хемијски делују чађ и сумпордиоксид. Честице чађи формирају сенањиховој површини убрзавајући физичко-хемијско пропадање предмета и нарушавајући њихов естетски изглед. Сумпордиоксид у влажној атмосфери гради сумпорну киселину која разарајуће делује на музејске предмете ове групе, мењајући им физички облик и хемијски састав.

Предмети од текстила, коже и папира брже пропадају при чувању и депоновању ако су у загађеној атмосфери због хемијске реакције пуниоца (супстанце коју ти материјали имају због побољшања особина) и аерозагађња. Ситне капљице киселина, сумпорне и азотне, абсорбоване на површини текстилних предмета разарају боју текстила и структуру материјала. Слично се дешава и са предметима од папира у контакту са

сумпордиоксидом. Предметима од коже поменуте киселине угрожавају постојаност или смањују век трајања.

Грађевинске карактеристике објеката на Црвеном крсту и стандарди за чување и депоновање музејских предмета

У раду је већ наведено да се при избору локације, положаја Музеја, као и врсте објекта за смештај музејских предмета није водило рачуна о научно утврђеним критеријумима за такву врсту објеката. Наиме, Народни музеј у Нишу у Логору на Црвеном крсту не задовољава ниједан архитектонско-грађевински критеријум, као ни музеолошке захвате, а то су:

- карактер експоната;
- намена објекта (чување, депоновање, излагање);
- величина зграде;
- број и врста предмета;
- урбаноархитектонска концепција објекта.

Како се ради о Музеју комплексног типа, односно, о врло разнородним предметима које поседује, он уопште не задовољава предвиђене услове, јер нема посебне депое за сваку збирку предмета. Поменута зграда Музеја по својим грађевинским карактеристикама не обезбеђује остварење функције објекта за коју је намењен.

Исто тако, урбаноархитектонска концепција зграде је крајње је незадовољавајућа. Зграда мора бити добро заштићена од свих негативних утицајних ефеката. Локација Музеја је у близини саобраћајница и није технички добро затворена. Музеј није лоциран у близини објекта за културу и уметност (Библиотеке, Позоришта, Симфонијског оркестра, Историјског архива), мада је у близини неких високошколских институција. Лошем положају и локацији Народног музеја на Црвеном крсту посебно доприноси његова близина северној индустријској зони града, војним објектима, железничким чвором, енергетским резервоарима, као главним саобраћајницама за град Ниш.

Предмет рада су просторије за складиштење, односно, депои.

Од Другог светског рата није изграђена нова зграда Музеја, нити постојећа адаптацијом доведена до архитектонско-грађевинског решења на потребном нивоу за музејску делатност, тако да су предмети свих збирки остали у неусловним депоима у логору на Црвеном крсту.

Када су формиран депои у помоћним зградама, нису били задовољени ни елементарни законом прописани услови за чување и заштиту предмета, тако да су они фактички у самом старту били изложени пропадању. Једино у просторији депоа Историје уметности створени су техничким и грађевинским интервенцијама релативно задовољавајући услови за чување слика и скулптура. У суштини, задовољен је само услов правилног распореда слика у депоу, док остали услови нису регулисани. Приликом формирања депоа у помоћној музејској згради, намера је била да

она буде привремено решење, док се изградњом Музеја не обезбеде законом прописани услови.

Експонати Музеја били су пре бомбардовања НАТО, 1999. године, распоређени по депоима и збиркама на следећи начин: депо са средњовековном збирком величине (4m x 5m), депо са праисторијском збирком (8m x 5m), етнографска збирка је била у следећим депоима: депо за дрво (2,5m x 6m), депо за текстил (7,15m x 6m), депо за метал и дрво (3,7m x 6m) и депо за збирку историје уметности (6m x 6m).

С обзиром да се зграда Логора налази у комплексу војних објеката у северној индустријској зони града, приликом бомбардовања, марта 1999, директним ракетирањем уништено је неколико војних објеката и нанета велика штета логорском комплексу, који није био изложен директном нападу. Због снажне и блиске експлозије, приземне зграде депоа су знатно оштећене. Пробијени су кровови, уништен цреп, тако да су предмети, који већ раније нису били дислоцирани у друге просторе, били директно изложени падавинама (киша, снег), а тиме и могућности великих оштећења. Након престанка бомбардовања константована су оштећења и извршена санација и поправка зграде депоа. Том приликом изнети су предмети из влажних депоа и пренети у главну логорску зграду чије су просторије биле у бољем стању, мада и оне нису адекватне.

Мора се констатовати да се после престанка бомбардовања приступило елементарној заштити предмета, њиховим премештањем у Логорску зграду. Међутим, и у тој згради предмети нису сходно утврђеним правилима музејског рада разврстани и распоређени. Садашњи простори у згради Логора за депо и сталну изложбену поставку не задовољавају елементарне услове који се односе на температуру, влажност, осветљење, прашину, утицају штетних гасова који могу у њих да продру. Многа градска испарења, издувни гасови мотора, гасови из димњака зграда, део су оних агенаса који се сами или у додиру са материјалима претварају у опасне и разорне супстанце (киселине). Те просторије би морале бити простране, суве, промајне и релативно светле.²³ Депои морају бити опремљени апаратима за мерење температуре и влажности (хигрометри и термометри). Толерантне вредности влажности и температуре у депоима смеле би се кретати у релативној вредности између 45-55%, а за температуру од 16°C до 18°C. У депоима треба обезбедити и хигијенске услове чувања и депоновања предмета. Обезбеђење потребних хигијенских услова постиже се и коришћењем и присуством антисептичких средстава, а по потреби коришћењем и хемијских средстава. Брига да предмети у депоима не дођу у додир са прашином упућује на њихово затварање у специјално припремљене делове намештаја, у полице, кутије у којима не може продрети прашина, што није учињено.

²² Миодраг Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, Београд, 1994, 117.

У закључна разматрања, односно, дискусији, даћу предлог мера за решење проблема који је предмет рада. Како се при избору локације, положаја музеја као и врсте објекта за смештај музејских предмета није водило рачуна, то зграда Народног музеја у Нишу, у Логору на Црвеном крсту, не задовољава ни један архитектонско-грађевински критеријум, као и музеолошке захтеве.

Неоспорно је да је организовање депоа 2003. године у згради Водовода учињен напор да се, поштујући стандарде за депоновање предмета у музејима, поправи укупно лоше стање. Упркос одређеним недостацима (величина простора, климатизовање, итд.) значајно су поправљени услови чувања у овом простору.

Трајно решење је изградња нове зграде Народног музеја у Нишу.

Mile Simić

**SAFEKEEPING AND DEPOSITING OF EXHIBITS IN THE
IN THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ
WITH SPECIAL REFERENCE TO METAL ITEMS**

S u m m a r y

The paper focuses on numerous inadequacies that the Museum faces in its everyday attempt to draw the public attention to the fundamental issues of safekeeping the cultural-historical treasure it maintains. The paper reveals the conditions, ways and places where the exhibits belonging to different collections are stored. The largest number of exhibits is located in the authentic building of the Memorial Museum in the northern industrial zone in Niš. Physical accommodation is satisfactory as far as the basic means (shelves, closets) are concerned. The space is inadequate, and different types of materials are located in very limited space. But for the efforts to provide for satisfactory conditions in the depot in the Waterworks building, which were successful to a certain degree, most of the problems concerning exhibits storing still remain unresolved.

ИЗБОР ОДГОВАРАЈУЋИХ ТРЕТМАНА ПРИ КОНЗЕРВАЦИЈИ ПРЕДМЕТА ОД БРОНЗЕ НА ПРЕДМЕТИМА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У НИШУ

Бакар је метал који је човеку познат из праисторијских времена а неке од његових легура биле су познате већ у древној прошлости. Најстарији бакарни предмети израђени су пре око 6000 година. Примену овог метала за израду примитивног оруђа и оружја карактеришу читаву једну епоху-бакарно доба. Меки метал је пре око 3000 година уступио место тврђој легури, бронзи, која је имала још већу примену.¹

Као и други метали и легуре, бакар и бронза су, такође, изложени утицају корозије.

Она има двојаку улогу, како добру, тако и лошу. Добро се огледа у томе што код неких предмета она представља природну заштиту од даље корозије, а и даје му уметничку и историјску вредност. Са друге стране она оштећује музејске предмете, чиме смањује њихову лепоту и вредност. Зато је наша дужност да предмете штитимо од корозије. Она обухвата све поступке чувања, као и примену различитих метода и средстава заштите.

Корозија и врста корозије

Под корозијом подразумева се пропадање различитих материјала, а у првом реду метала, под утицајем различитих физичких и хемијских фактора. Код метала она је углавном последица појаве макро- или микро-галванских спојева.

Основна карактеристика корозије метала је да почиње на површини метала, одакле се брже или спорије шири у дубину метала при чему долази до промене састава метала и његових својстава.

Према механизму развијања корозије метала дели се на:²

Хемијску корозију метала која настаје према законима хемијске кинетике хетерогених реакција и

Електрохемијску корозију метала која се дешава по законима електрохемијске кинетике уз стварање електричне струје.

У зависности од средине у којој се одиграва, разликује се више врста електрохемијске корозије метала:

¹ *Техничка енциклопедија* књ.1, Загреб, MCMLXIII, 651.

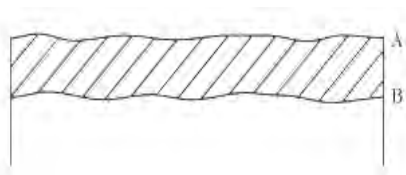
² С. Младеновић, М. Петровић, Г. Риковски, *Корозија и заштита материјала*, Београд, 1985, 2.

- корозија у електролитима;
- подземна корозија;
- атмосферска корозија;
- електрокорозија;
- контактна корозија;
- биокорозија.

Према карактеру разарања метала и легура, корозија метала дели се на:³

1. равномерну;
2. локалну;
3. селективну;
4. међукристалну;

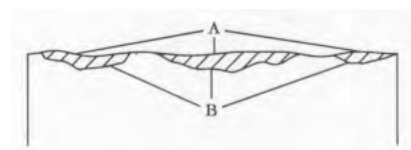
1. При *равномерној корозији* продукти корозије су равномерно распоређени по целој површини.⁴

Равномерна корозија
Evenly spread corrosion

А-површина метала пре корозије
Б-површина метала после корозије

2. Продукти корозије у случају *локалне корозије* настају само на појединим местима или су неравномерно распоређени на површини метала.⁵

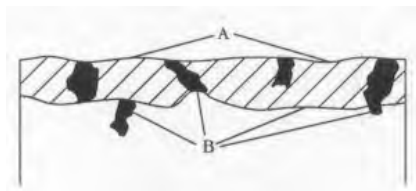
Локална корозија
Local corrosion

³ *Техничка енциклопедија* књ.7, Загреб, MCMLXXX, 280.

⁴ *исто*

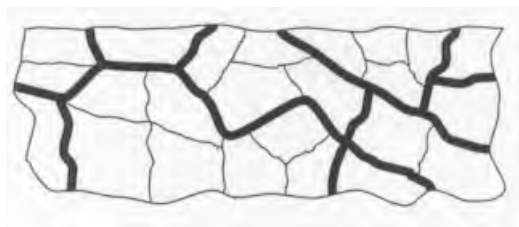
⁵ *исто*, 281.

3. *Селективна корозија* настаје у случају растварања једне компоненте легуре, при чему се површина легуре обогаћује другим компонентама.⁶

Селективна корозија
Selective corrosion

4. *Међукристална корозија* јавља се на граници кристала метала, при чему долази до слабљења везе између кристала, а у вези с тим и слабљења механичких својстава метала и легура.⁷

Међукристална корозија
Inter-crystal corrosion

Фактори који утичу на процес корозије

На овај процес утиче велики број фактора и само њиховим познавањем метал се може адекватно заштити. Главни фактори који условљавају појаву корозије су:

- Природа метала.

Сваки метал поседује различиту отпорност према дејству корозионих агенаса. Осим тога, корозија делује на исти метал различито у зависности од степена хомеогености и чистоће његовог састава, од величине његових кристалних зрна, а зависи и од тога да ли у самом металу владају унутршњи напони или не.

⁶ Техничка енциклопедија књ.7, Загреб, MCMLXXX, 281.

⁷ исто

- Карактеристике предмета.

У ову групу фактора може се сврстати велики број утицаја који могу изазвати корозију. Нпр. квалитет обрађене површине, облик предмета, механичка обрада, итд.

- Околна средина:

Влажна средина. Многе хемијске супстанце или раствори у течном стању „нападају” метал непосредно, образујући хемијска једињења која изазивају корозију. Интензитет корозије коју изазивају течности зависи од низа фактора: концентрација раствора, различите расподеле кисеоника у раствору, температуре, притиска...

Сува средина. У овој средини нпр. у додиру са атмосферским ваздухом, долази до оксидације метала, тј. нападају га O_2 , CO_2 , SO_2 или једињења Cl_2 . Ова појава нарочито је изражена на повишеним температурама. Загађени ваздух (индустријским процесима) подстиче корозију још више, јер су у њему присутна нека једињења (нпр. SO_2 , оксиди азота...) који не само да поспешују корозију, већ и реагују, дајући још кородивније агенсе (H_2SO_4 , HNO_3 ...)

Корозија бакра и његових легура

У природи се бакар ретко налази у елементарном стању, најчешће у облику минерала, који представљају корозивне продукте бакра и његових легура. Најважнији минерали су: куприт (купрооксид), халкоцит (купросулфид), халкопирит (бакарно гвоздени сулфид) и базични карбонати као што су малахит и азурит.⁸

1. Малахит ($CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$), обично формира гладак, црно-зелени компактни слој на површини бронзе, тако да утиче да предмет од бакра или бронзе, изгледа интересантан и драгоцен.

2. Азурит ($2CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$), мада је сличан по свом саставу малхиту, његова боја се креће од светло до тамно плаве.

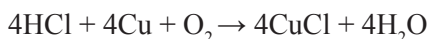
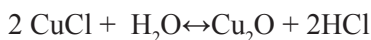
3. Куприт (Cu_2O), је најраспрострањенија промена на бакру и његовим легурама. Овај оксид је црвене боје. Његов највећи део је сакривен испод зелених базичних соли бакра.

Ако је предмет од бакра или бронзе изложен у дужем временском периоду утицају атмосфере, превлачи се лепом зеленом превлаком базног карбоната, тзв. *племенитом патином*. Она обично формира зелену површину, тако да се код предмета лако уочавају рељефне површине. Њу треба сачувати, јер је природна заштита од корозије, а пре свега због музејске вредности самог предмета.

На појединим предметима од бронзе уочава се промена у облику тврде танке превлаке, затим присуство кратера који је испуњен прашкастом

⁸ H. J. Plenderleith, A. E. A. Werner, *Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina - Kovine*, Zagreb, 1974, 34.

патином, која се у том облику може налазити и на самој површини предмета. Један од главних узрока због којих долази до ове промене (корозије метала), тј. до појаве познате као „*болест бронзе*” је управо присуство хлорида. Наиме, кородирана бронза састоји се из више слојева: металног језгра, дуплог слоја купрооксида и спољашњег танког слоја базног карбоната. Присуство јона хлорида доста олакшава процес корозије бакра и његових легура. Они продиру кроз слој купрооксида, стимулишући корозију и формирајући слој купрохлорида, (CuCl, нантокит). Временом купрохлорид реагује са водом дајући купрооксид. Долази до следеће реакције:

Настаје куприт који се брзо спере. Настала хлороводонична киселина реагује са бакром и ствара се поново купрохлорид, тј. нантокит. Где је ова врста корозије брза, овај слој је доста порозан, тако да олакшава улазак кисеоника и воде, који продиру до самог метала и реагују са купрохлоридом формирајући паратакамит тј. базични купрохлорид (CuCl₂, Cu(OH)₂). Пошто је реакција доста брза, уместо формирања компактних танких кристала, долази до формирања зелене патине прашкастог облика.⁹

Ако је у предмету присутно више елемената, као нпр. код бронзе, састав и структура слоја који је кородирао још су сложенији, па је због тога присуство различитих соли веће.

Методe конзервације предмета од бакра и његових легура

Из горе наведеног може се закључити да је један од основних задатака конзервације предмета уклањање соли из истих па се на тај начин спречава поступак пропадања.

Пре него што се одлучи која метода ће се применити, предмет се мора детаљно прегледати помоћу микроскопа или лупе. Приближно се одређује површина и дебљина захваћеног минералног слоја, чврстоћа метала, присуство орнамената и кратера. Требало би урадити и рендгенски снимак, да би се добили детаљнији подаци о стабилности металног језгра.

Ако предмет има стабилно метално језгро користе се следеће редукцијеске методе:

1. Електрохемијска редукција
2. Електролитичка редукција

Код многих предмета патину можемо очувати на тај начин што ће се кородирани предмет обрадити, а затим применом одговарајућих метода

⁹ J. M. Cronyn, *The Elements of archaeological conservation*, New York, 1990, 218.

доћи до купрохлорида, кога треба уклонити. То су следеће методе:¹⁰

1. употреба натријумбикарбоната;
2. употреба сребрног оксида;
3. употреба бензотриазола.

Практични део

Моје широко интересовање из области конзервације сведено је у овом раду на истраживање заштите предмета од бронзе. Изабрала сам следећа три предмета са циљем да директним деловањем на одабране предмете конзерваторским методама спречим даље пропадање (разградњу) предмета:

1. бронзана игла;
2. фрагмент бронзане апликације и;
3. бронзана кука.

Конзерваторско-археолошка истраживања

1. БРОНЗАНА ИГЛА

Инв. бр. 5032

Доба: праисторија - средње бронзано

Димензије: дужина - 17.1 cm, пречник главе - 1.2 cm

Опис предмета

Бронзана игла са биконичном главом и тордираним делом испод главе.

Макроскопски преглед

Игла је делимично покривена патином зелене боје. Површина биконичне главе, тордираног дела и доњи део игле покривен је патином светлије боје, док је средишњи део игле покривен патином тамније боје.

Микроскопски преглед

На средњем и доњем делу игле уочавају се трагови карбоната. На биконичној глави установљено је присуство кратера. На тој површини и у доњем делу игле уочавају се трагови црвено смеђе боје. Све то указује да патина није стабилна.

Рендгенски снимак

Моја запажања на основу макроскопских и микроскопских испитивања потврђује рендгенски снимак предмета. Метално језгро је очувано.

⁸ H. J. Plenderleith, A. E. A. Werner, *Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina - Kovine*, Zagreb, 1974, 38.

Бронзана игла пре конзервације
Bronze needle before conservation

2. ФРАГМЕНТ БРОНЗАНЕ АПЛИКАЦИЈЕ

Инв. бр. С850

Димензије: полупречник- 4.6 cm, дебљина - 2 mm

Опис предмета

Фрагмент кружне апликације је од дебљег бронзаног лима са кружним централним делом, крстастим језичцима, флоралним орнаментом и стрелицама у средини кружног дела. На средини кружног дела је отвор за фиксирање. По ивици су две паралелене плитке канелуре (урези), а у централном делу је једна.

Макроскопски преглед

Површина фрагмента је покривена остацима земље. На предњој страни апликације присуство земље је веће. На горњој ивици између две паралелне канелуре, у једном углу, налазе се трагови карбоната.

Микроскопски преглед

Метално језгро је очувано. Поред тога што је предмет покривен земљом, уочава се патина, која се простире по целој површини предмета, а да су при том сви рељефи видљиви. На појединим местима примећују се кратери са светлозеленом прашкастом патином.

Рендгенски снимак

Снимак показује да је метално језгро очувано и да предмет није микропорозан.

Фрагмент бронзане апликације пре конзервације
Bronze application before conservation (fragment)

3. БРОНЗАНА КУКА

Инв. бр. С894

Доба: крај IV века

Димензија: дужина - 5.7 cm

Опис предмета

Бронзана кука ваге - кантара, правоугаоног раскуцаног полукружног дела, кружним делом за вешање и очуваним делом ланца. Кука и део за вешање су спојени двоструким навојем бронзане жице.

Макроскопски преглед

Површина куке покривена је патином зелене боје. На унутрашњем полукружном делу, око двоструког навоја и на делу ланца уочава се прашкасти слој светлије боје.

Микроскопски преглед

Преглед потврђује неједнаку дебљину патине. Метално језгро је очувано, а ли је веома порозно са великим бројем кратера који су испуњени прашкастом патином тзв. „болест бронзе”. Све то указује да патина није стабилна.

Рендгенски снимак

Да је метално језгро очувано потврђује и рендгенски снимак.

Бронзана кука пре конзервације
Bronze hook before conservation

Обрада (конзервација) бронзаних предмета

На основу конзерваторских испитивања и рендгенских снимака одлучила сам се за две методе обраде кородираних предмета. То су:

1. Електролитичка редуција у 5% раствору натријумхидроксида (NaOH) Код ове методе користи се једносмерна електрична струја. Кородирани бронзани предмет служи као катода (негативна електрода), а позитивна електрода (анода) је плоча од гвожђа. При пролазу струје, на катоде настаје водоник који редукује кородирани слој и раствара соли у том слоју. Током редуције хлориди са катоде прелазе на аноду. Јачина редуције зависи од јачине струје коју употребљавамо.¹¹

2. Метода очувања патине употребом раствора натријумбикарбоната (NaHCO₃). Код ове методе настала хлороводонична киселина у реакцији купрохлорида са водом неутрализована је карбонатом.

БРОНЗАНА ИГЛА

На основу конзерваторских испитивања утврђено је да се на предмету налази велики број кратера, а посебно на биконичној глави. Поред тога, предмет је неравномерно прекривен патином различите боје. Из тих разлога сам одлучила да овај предмет третирам методом електролитичке редуције.

Обраду бронзане игле започела сам тако што сам испод микроскопа, механички, скапелом и иглама отворила све кратере на предмету. Затим сам га потопила у 5% раствор NaOH. За време електролизе ампеража се није мењала, јер су величине предмета и кородирани слој мали. Процес

⁸ H. J. Plenderleith, A. E. A. Werner, *Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina - Kovine*, Zagreb, 1974, 8.

електролизе трајао је 2 до 3 часа. Предмет сам више пута вадила из раствора и чистила меком месинганом четком испод млаза текуће воде.

Након електролизе, да би одстранила хлориде, приступила сам методи дубинског испирања у дестилованој води. Воду у почетку загревамо, јер се на тај начин капилари предмета шире, ваздух и раствор који се налазе у њима делимично напуштају метал. Затим предмет исперемо хладном дестилованом водом, тако да у капиларе долази свежа вода. Сам процес је доста дуг. Присуство хлорида се испитује стандардном методом са AgNO_3 . Пошто сам установила да хлорида више нема, предмет је сушен у сушници на температури од 55°C у трајању од 48 ч. Након сушења, предмет сам ишчеткала меком четком да би одстранили танак слој оксида који је настао.

Предмет је импрегниран у 8% раствору паралоида у ксилолу.

Бронзана игла после конзервације
Bronze needle after conservation

ФРАГМЕНТ БРОНЗАНЕ АПЛИКАЦИЈЕ

Пошто је фрагмент бронзане апликације равномерно прекривен зеленом патином, површински рељеф видљив, а метално језгро очувано, одлучила сам се за методу чувања патине.

Прво сам предмет механички скапелом очистила од земље испод микроскопа. Потопила га у 5% NaHCO_3 у чистој дестилованој води, а након тога меком четкицом или скапелом одстрањивала нечистоће. Поступак сам више пута понављала. Користећи стандардну методу са AgNO_3 вршила сам испитивање на присуство хлорида. Када је резултат био негативан, предмет сам више пута искувавала у дестилованој води.

Предмет је сушен у сушници 48 ч на температури 55°C , импрегниран у вакуму 8% раствором паралоида у ксилолу.

Фрагмент бронзане апликације после конзервације
Bronze application after conservation (fragment)

БРОНЗАНА КУКА

Конзерваторским испитивањем утврђено је да предмет има доста кратера на иначе веома микропорозној површини. Покривен је неједнаким слојем прашкасте патине светлије боје, са очуваним металним језгром. На основу изнетог одлучила сам да овај предмет третирам методом електролитичке редукције.

Бронзану куку потопила сам у раствор електролита. Предмет је више пута потапан са повременим чишћењем меком месинганом четком.

Након завршене електролизе предмет сам третирали методом одстрањивања хлорида у дестилованој води. Пошто је проба на хлориде показала одсуство истих, предмет је сушен у сушници. После сушења предмет сам чистила меком четком, да бих одстранила танак слој оксида који је настао том приликом. Предмет је затим импрегниран 8% раствором паралоида у ксилолу.

Бронзана кука после конзервације
Bronze hook after conservation

Одређивање стања предмета, идентификације и утврђивање степена и природе промена на њему и примена одговарајуће методе заштите је прва фаза у процесу конзервације. Друга фаза, не мање значајна, је чување предмета у одговарајућим условима, колико могућности у самом музеју

дозвољавају. Затим следи контрола и праћење промена на предмету. За сваког конзерватора ова фаза рада је подједнако важна као и прва, јер управо она говори о томе да ли је метода која је изабрана одговарајућа, а све то у циљу очувања постојаности предмета значајних за сваки музеј.

Dragana Išljamović

**SELECTION OF APPROPRIATE CONSERVATION TREATMENTS OF BRONZE
ELEMENTS ON THE EXHIBITS BELONGING TO THE NATIONAL MUSEUM IN NIŠ**

S u m m a r y

The National Museum in Niš maintains a considerable number of bronze items. They are affected by corrosion which is a consequence of the physical-chemical changes taking place on the exhibit itself. The paper offers a detailed description of the types of corrosion and the factors affecting it. A description of the methods, types and scope of procedures aimed to protect the exhibits from their further decay is presented on the exemplary conservation procedure applied on three archeological bronze items.

VARIA

РЕВИЗИОНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА ЛОКАЛИТЕТА БУБАЊ КОД НИША У 2008. ГОДИНИ

Локалитет Бубањ се налази на периферији Ниша, западно од центра града, на самој граници катастарских парцела Ниша и Новог Села. Својим положајем, на тераси изнад реке Нишаве, доминира околином, пружа заштиту од плављења и могућност контроле ширег подручја ушћа Нишаве у Јужну Мораву (**фото 1**). Дуготрајним становањем праисторијских заједница на природном узвишењу формиран је моћан културни слој који налазишту даје одлике насеља типа тел. Данас је очуван једино североисточни део некадашње речне терасе на којој се налази локалитет (**фото 2**). Локалитет Бубањ је издужен тел оријентације исток – запад, са стрмим падом на северу, ка Нишави, док се ка западу спушта у равницу око ушћа Нишаве у Јужну Мораву, са благим падом на југу. Најприступачније стране су биле јужна и западна падина локалитета, док се на истоку локалитет везује за високу природну терасу. Према М. Гарашанину, налазиште чине источни, централни и најмањи, западни плато. Узимајући у обзир оштећење у источном делу изградњом железничке пруге Ниш - Скопље, налазиште се простирало на површини од око 300 m, правцем исток - запад и до 140 m, правцем север – југ. Изградњом аутопута уништен је централни део налазишта, а земљаним радовима приликом изградње пута Ниш - Прокупље, уништен је његов јужни део, док је градњом железничке пруге оштећен и источни део локалитета.¹ Очувани део је димензија 70 m, правцем исток - запад и око 20 m, правцем север - југ (**план 1**). Ширина очуваног дела платоа не прелази пет метара. Тел је, у правом смислу те речи, пресечен по правцу исток - запад, тако да је добијен јужни пресек налазишта. Посебно је значајно постојање визуелне комуникације са локалитетом Велика хумска чука код села Хум, које је удаљено ваздушном линијом 4,75 km (**фото 3**).

Прва археолошка истраживања спровели су 1936. године А. Оршић - Славетић, Р. Братанић и А. Ненадовић.² Археолошка ископавања изведена су на источном платоу локалитета. А. Оршић - Славетић је на

¹ Ископана земља централног дела локалитета, приликом изградње аутопута искоришћена је за нивелисање терена на траси ауто пута ка селу Белотинцу.

² Оршић - Славетић А, Преисторијска налазишта у околини Ниша, *Старинар* X-XI, Београд, 1936, 174 - 182; Oršić - Slavetić A, Bujanj, eine Prähistorische Ansiedlung bei Niš, *Mitteilungen der prähistorische Kommission der Akademie Wissenschaften*, Wien, 1940, 1 - 42.

Положај локалитета Бубањ код Новог Села
Location of site Bujanj at Novo Selo

основу стратиграфских запажања на терену издвојио четири културне групе I - IV. Археолошка ископавања Народног музеја у Нишу у заједници са Археолошким институтом САНУ и Народним музејем у Београду, под руководством проф. др М. Гарашанина 1954-1958. године, омогућила су утврђивање стратиграфске слике Бубња и дефинисање културне групе Бубањ - Хум.³ На основу вертикалне и хоризонталне стратиграфије у сондама отвореним на источном, централном и западном платоу и анализе материјала утврђене су фазе развоја бубањско – хумске културне групе I а

³ Гарашанин М, Ископавања на Бубњу код Ниша, претходни извештај за 1954 – 1956. годину, *Старинар* н. с. VII-VIII, Београд, 1958, 269 – 274; Garašanin M, Bujanj kod Niša, naselje ranog bronzanog doba, *Arheološki pregled* 4, Београд 1959, 26 – 30; Гарашанин М, Бубањ код Ниша, *Старинар* н. с. XI, Београд, 1960, 235 – 237; Гарашанин М, *Праисторија на тлу Србије*, Београд, 1973, 175; Гарашанин М, Ђурић Н, *Бубањ и Велика хумска чука*, 8 - 9, 11 - 16.

и b, II и III, као и постојање шест слојева и пет нивоа, док је културни слој досегао дубину 3,16 m.⁴ Констатовано је да је група I, коју је дефинисао Оршић, заправо старчевачка културна група, док су групе II – IV, према Оршићу, фазе бубањско – хумске културне групе I и II. Током ових ископавања издвојена је нова културна група Бубањ – Хум III. М. Гарашанин је закључио да разликовање три степена развоја у фази II, према Оршићу (према М. Гарашанину Бубањ – Хум I) није било базирано на стратиграфским запажањима, док је издвајање фаза III – IV (према М. Гарашанину Бубањ – Хум II) извршено искључиво на недовољно јасној стратиграфији, без основа у стилско-типолошким особинама керамике и других налаза.⁵ Нова сазнања у проучавању бакарног и бронзаног доба Балкана навела су касније професора М. Гарашанина на издвајање још једне фазе на налазишту Бубањ, те је утврђено постојање хоризонта средњег енеолита (Чернавода – Рение II културна група), који претходи фази I b (баденско – косточачка културна група). Тиме је указано да развој бубањско – хумске културне групе није континуиран.⁶ Значај локалитета Бубањ и Велика хумска чука навели су и друге истраживаче на бављење проблематиком развоја бакарног и бронзаног доба у области нишке регије.⁷

Због изузетног значаја за решавање проблема развоја праисторијских заједница у области Јужног Поморавља, али и централног Балкана и југоисточне Европе у бакарно и бронзано доба, а у вези са многим, још увек незадовољавајуће решеним питањима, предузета су августа и септембра 2008. године ревизиона археолошка ископавања локалитета Бубањ.⁸ Радови у трајању од месец дана извршени су у организацији Народног музеја у Нишу и Археолошког института у Београду под руководством др А. Булатовића.⁹

У циљу добијања релевантних података као најповољнији за овогодишње истраживање одабран је западни део налазишта.¹⁰ На овом месту отворена је сонда I/08, површине 9 x 6 m, приближне оријентације

⁴ Гарашанин М, *Ископавања на Бубњу код Ниша*, претходни извештај за 1954 – 1956. годину, 271 – 272; Гарашанин М, *Праисторија на тлу Србије*, 175; Nikolova L., *The Balkans in Later Prehistory, Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age*, 1999, 81.

⁵ Гарашанин М, *Ископавања на Бубњу код Ниша*, претходни извештај за 1954 – 1956. годину, напомена 2 на страни 269.

⁶ Гарашанин М, Ђурић Н, *Бубањ и Велика хумска чука*, 9, 13.

⁷ Tasić N, Bubanj - Salkuša - Krivodol kompleks, u Benac A. (ur.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, Sarajevo 1979, 87 - 114; Tasić N, *The Eneolithic cultures of Central and West Balkans*, Belgrade, 1995; Стојић М, Јоцић М, *Ниш*, Београд - Ниш 2006; Nikolić D, *Kostolacka kultura na teritoriji Srbije*, Beograd, 2000.

⁸ Истраживања су предузета у сарадњи са Археолошким институтом и обављана су у оквиру пројекта „Метално доба у Поморављу”. Финансијска средства за овогодишњу истраживачку кампању обезбедио је град Ниш.

⁹ Чланове стручне екипе били су: др М. Стојић, Т. Трајковић – Филиповић, А. Алексић, А. Капуран, Д. Милановић, М. Свилар, Т. Јовановић, Н. Иванковић, М. Јовић.

¹⁰ Локалитет је најпре очишћен од растиња. Тада је тек уочено да се на готово читавој површини уског платоа налазе делови бетонских плоча који су укопани у слој, на неким местима и преко једног метра дубине. Плоче су овде доспеле највероватније у време изградње пута. Ових плоча није било само на западном делу налазишта те се чинило да ће културни слој у овом делу бити најмање оштећен.

исток – запад (**фото 4**). Од осе, која је геодетски одређена на целокупној дужини локалитета, одређени су квадрати димензија 1 x 1 m. Почетна тачка В налази се на крајњем западном делу локалитета и означена је са 0. Мрежа је обележена римским цифрама по правцу север (north) - југ (south), са назнаком I n, II n, III n... за део северно од осе и I s, II s, III s... за део јужно од осе, и арапским цифрама по правцу исток (east) – запад (west), са назнаком 1e, 2e, 3e... за део источно од осе и 1 w, 2 w, 3 w... за део западно од осе (*видети* ситуациони план). Ради добијања контролног профила није копан последњи низ квадрата (IVs1e – 9e правца исток – запад) у јужном делу ископа.

Овогодишњим ископавањима сонда није истражена у потпуности. На читавој површини истражен је културни слој дебљине 2 m, који је чинило 26 откопних слојева дебљине око 5 cm. Четири откопа била су веће дубине (око 20 cm), јер се у одређеним деоницама копало у рецентним слојевима, те је откопни слој био дебљи. Вертикална стратиграфија истраженог дела сонде I/08 јасна је у потпуности. Испод површинског, хумусног слоја тамнокрке земље уочава се рецентан слој мрке растресите земље, која у појединим деловима прелази у светломрку компактну земљу. Карактеристика овог слоја је присуство велике количине покретне археолошке грађе у секундарном положају. Фрагменти праисторијских, малим делом и средњовековних предмета често су веома уситњени, а јављају се заједно са рецентним налазима (фрагменти стакла, црепа, малтера, пушчана зрна...).¹¹ Тек у 15. и 16. о.с. рецентни налази се само спорадично јављају, док од 17. о.с. више нису констатовани. Дебљина рецентног слоја варирала је од 0,80 до 1,20 m у зависности од конфигурације терена. Испод тог слоја, констатован је интактан културни слој беличастосиве пепељасте земље.

Приликом ископавања евидентирано је деветнаест објеката, од чега једанаест припада праисторијском, пет каснијем, вероватно средњовековном периоду, док три, за сада, нису могла бити хронолошки опредељена. Са сигурношћу је констатовано пет гробних рака, чијим укопавањем су оштећени праисторијски објекти. Праисторијски објекти потичу из неолита, бакарног и раног бронзаног доба.

У источном делу јужног профила налазишта, који се пружа читавом дужином локалитета, приближно 40 m источно-југоисточно од сонде I/08, на релативној дубини од приближно 2,5 m уочени су остаци објекта укопаног у здравицу. Укоп је испуњен мркосивом земљом, док се у источном, дубљем делу уочава прослојак лепа дебљине 10 cm. Керамички материјал прикупљен глачањем профила опредељује објекат у старчевачку културну групу (Т. 1, сл. 1, 2).

Констатовано је укупно девет објеката који представљају остатке насеља из млађег енеолита. Четири објекта представљају делимично

¹¹ Највероватније је да је рецентан слој овде доспео активностима приликом припрема за градњу аутопута. Наводно се тада на траси локалитета налазила асфалтна база.

очувани остаци подница, од којих је у једном констатована ситуација са две суперпоноване поднице, односно, са нивоом обнове (објекат 3). Један објекат је констатован као делимично сачувана зона набијене жуто - сиве земље са ситним фрагментима црвено запечене земље и гаражи. Три објекта су уочени као мање или веће зоне неправилне кружне основе. Један објекат је констатован као зона пепељасте беличасто сиве земље са интензивном појавом веома уситњене црвенкасте земље. У следећем откопном слоју уочава се зона окер запечене и црвенкастосиве земље са гаражи. Готово сви објекти млађег енеолита дали су разноврстан покретни археолошки материјал: фрагменте керамичких посуда (објекат 3 – Т. 1, сл. 3 – 7), бројне и типолошки разноврсне алатке од окресаног камена (углавном од кремента), алатке од глачаног камена, неколико коштаних алатки и више уломака животињских костију.

Осим објеката који припадају енеолиту, приликом ископавања откривен је и један објекат из раног бронзаног доба. Објекат је уочен као концентрација уломака керамичких посуда, животињских костију и запечене земље. Земља је растресита пепељастосива, са доста уситњених покретних налаза. Веома је тешко било уочити обресе објекта због велике сличности у квалитету земље, а посебно због укопавања две гробне раке које су знатно оштетиле северни и јужни део објекта. Од налаза констатовани су бројни фрагменти керамичких посуда (Т. 1, сл. 8, 9), неколико алатки од окресаног камена, део алатке од глачаног камена и коштани пробојац.

Констатовано је пет гробних рака правоугаоних димензија. У целисти је истражен само један гроб. Некропола са гробовима оријентисаним по правцу запад - исток, са лобањом на западу и лицем ка истоку, показује одлике некропола на редове карактеристичним за хришћански обред. Досадашња истраживања нису дала податке који омогућују прецизно датовање некрополе.

Три објекта нису могла бити са сигурношћу културно и хронолошки детерминисана. Један се уочава као низ кружних укопа за стубове. Материјал није било могућно везати за овај објекат, јер је знатно оштећен каснијим укопавањем. У другом објекту, правоугаоних димензија, констатовани су атипични фрагменти праисторијске керамике и једна алатка од окресаног камена. Ситуација ће бити разјашњена наставком ископавања, а требало би нагласити да није искључена могућност да се ради о још једној гробној раци. У трећем објекту, кога чини елипсоидна јама, осим више фрагмената праисторијске керамике, нађен је и један фрагмент керамике развијеног средњег века.

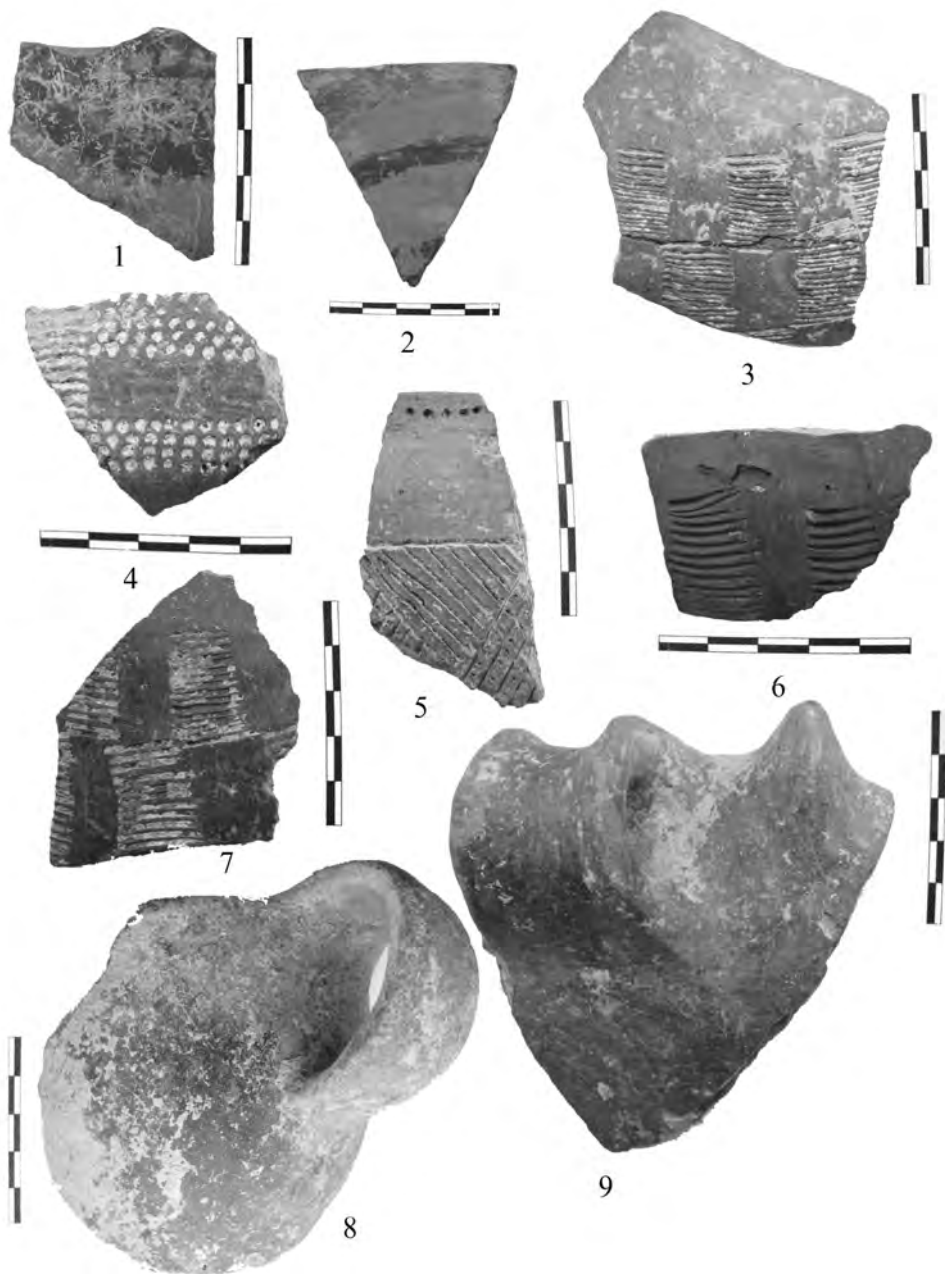
Као што је већ истакнуто сви објекти нису докопани овогодишњом кампањом, због чега смо се овом приликом ограничили на приказ уопштених података.

Досадашњим истраживањима локалитета Бубањ добијен је велики број налаза који се чувају у Народном музеју у Нишу и Народном музеју у Београду. Недостатак већег дела археолошке теренске документације са ранијих ископавања и новија сазнања о развоју бакарног и бронзаног доба у суседним областима наметнули су потребу да се изврше ревизиона ископавања тог епонимног локалитета. Наставак археолошких истраживања

омогућиће потпунији увид у развој праисторијских заједница у Јужном Поморављу и олакшаће културну атрибуцију постојеће музејске грађе.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарашанин М, Ископавања на Бубњу код Ниша, претходни извештај за 1954 – 1956. годину, *Старинар* н. с. VII – VIII (1956 – 1957), Београд, 1958, 269 – 274.
- Гараšanin М, Bubanј kod Niša, naselје ranog bronzanog doba, *Arheološki pregled* 4, Beograd, 1959, 26 – 30.
- Гарашанин, М, Бубањ код Ниша, *Старинар* н.с. XI, Београд, 1960, 235 – 237.
- Гарашанин, М. - Ајдић Р, *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Ниш, 1971.
- Гарашанин М, *Праисторија на тлу Србије*, Београд, 1973.
- Гарашанин М, Ђурић Н, *Бубањ и Велика хумска чука*, Ниш, 1983.
- Nikolić D, *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije*, Beograd, 2000.
- Nikolova L, The Balkans in Later Prehistory, Periodization, *Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age*, 1999.
- Оршић – Славетић, А, Преисторијска налазишта у околини Ниша, *Старинар* X-XI, Београд, 1936, 174 – 182.
- Oršić – Slavetić, A, *Bubanј, eine Prähistorische Ansiedlung bei Niš, Mitteilungen der prähistorische Kommission der Akademie Wissenschaften*, Wien, 1940, 1 – 42.
- Стојић М, Јоцић М, *Ниш*, Београд - Ниш, 2006.
- Tasić N, Bubanј - Salkuђа - Krivodol kompleks, u Benac A. (ur.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja* III, Sarajevo, 1979, 87 - 114.
- Tasić N, *The Eneolithic cultures of Central and West Balkans*, Belgrade, 1995.

Табла 1
Table 1

Фото 1: Локалитет Бубањ (са истока) из 1957.
 Photo 1: Bubaň site (from the east) in 1957.

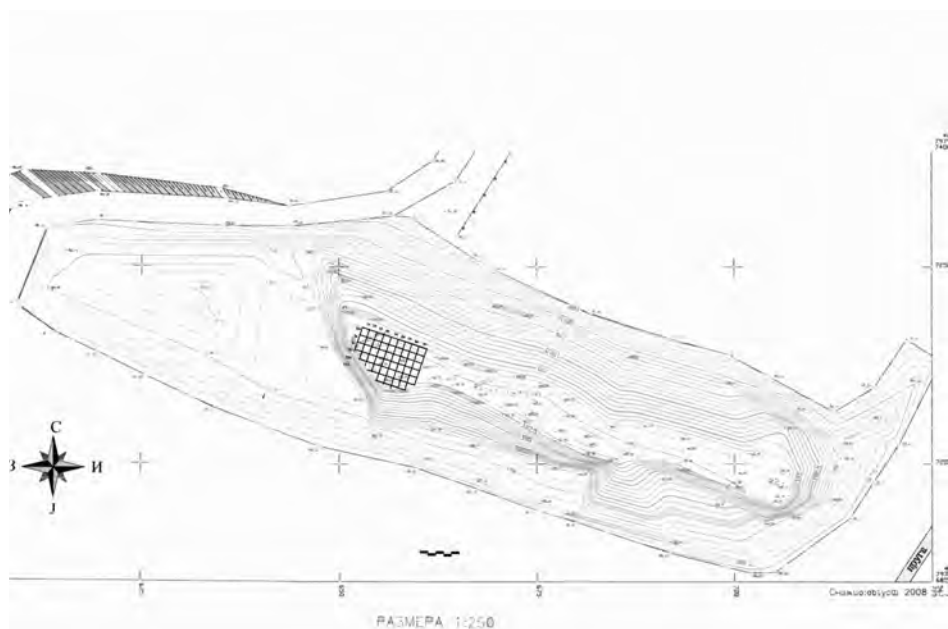
Фото 2: Локалитет Бубањ (са југа) приликом ископавања 2008.
 Photo 2: Bubaň site (from the south) - 2008. diggings.

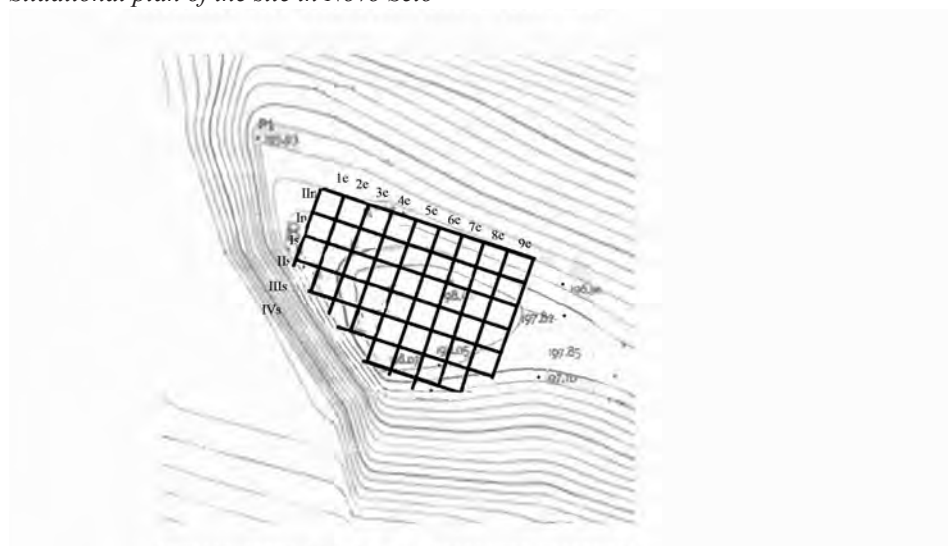
Фото 3: Поглед са локалитета Бубањ на Велику хумску чуку
Photo 3: Prospect of the site Velika humska čuka from the site Bubanj

Фото 4: Основа сонде II/08 (са истока)
Photo 4: Ground plan of the Trench I / 08 (from the east)

Ситуациони план локалитета Бубањ у Новом селу
Situational plan of the site in Novo Selo

Положај сонде 1/08 са обележеним квандрантима
Position of 1/08 probe with marked quadrants

План 1
Plan 1

ИЗВЕШТАЈ О ЗАШТИТНИМ АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ МЕДИЈАНА ЈУГ

Заштитна археолошка ископавања на локалитету Медијана југ у Нишу, на катастарској парцели 1899/1 К.О. Ниш-Пантелеј вршена су у вези са издавањем услова за пројектовање изградње бензинске станице, а на основу Решења Министарства културе бр. 633-00-561/2007-03 од 28. 08. 2007. године.

Овај потес налази се на простору који правно не чини саставни део културног добра од изузетног значаја, археолошког налазишта Медијана (граница заштите Медијане не обухвата простор јужно од аутопута Ниш-Нишка Бања), већ припада археолошком локалитету Медијана југ, који има статус претходне заштите. Од стране Завода за заштиту споменика културе у Нишу покренут је поступак проширења заштите непокретног културног добра од изузетног значаја, археолошког налазишта Медијана, којом се обухвата и наведена парцела.

Парцела је димензија 60 x 50 m и налази се у зони између аутопута Ниш-Нишка Бања и пруге Ниш-Софија, а удаљена је приближно 300 m југозападно од Виле са перистилом на Медијани. У непосредној близини ове парцеле, можда на њеном северном делу, током кампање 1975. године истражен је објект Вила са конхама.

Заштитна ископавања започета су 10.09.2007. године и вршена су, са мањим или већим прекидима, до 07. 11. исте године, када су због изузетно лоших временских услова обустављена. Радови су настављени у периоду између 25. 02. и 17. 03. наредне године, али су прекинути услед недостатка финансијских средстава.

Ископавања су обављана у оквиру квадратне мреже (квадрати 5 x 5 m), по методи шах-поља, а истражена је површина од 175 m².

Стратиграфска ситуација је у потпуности јасна. Најмлађи слој чини мркожута глиновита земља, односно, рецентни нанос најмање дебљине 0,5 m, који је дебљи на јужном делу локалитета (отворени су квадрати у крајњем југоисточном делу парцеле где је овај слој дебљине више од 1,90 m). Испод овог слоја, спорадично, и то углавном у западном делу парцеле, констатовани су рецентни слојеви шљунка или песка. Тек испод овог слоја, следи културни слој, односно, тамномрка компактна, или мрка глиновита земља, релативне дебљине 0,5 – 0,90 m, у коме су евидентирани

римски и праисторијски налази. У западном делу парцеле, здравицу чини слој интензивног шљунка, док је у источном делу то жутомрка глиновита земља.

Током досадашњих ископавања, констатована је рецентна активност која је оштетила културне слојеве и непокретне налазе. У крајњем источном делу парцеле, констатована је пластична канализациона цев укопана око 0,60 m и постављена у правцу север-југ (квадрат A5). У северном делу парцеле, постављена је већа канализациона цев правца запад – исток која је оштетила Објекат I, односно, северни зид овог објекта (квадрати H3, I3 и J3).

У северозападном делу парцеле констатовани су темељни остаци античке грађевине - објекат I. Објекат је оријентације север-југ, димензија око 20,00 x 10,00 m. Грађен је од облутака и ломљеног камена уз употребу веома мале количине везива – кречног малтера. Дебљина зидова износи око 0,70 m. У спојевима источног и западног зида са јужним зидом констатована су правилна темељна проширења/контрафори, највеће дужине 0,50 m. Темељно проширење јужног зида ка западу залази у западни профил сонде I. Северни зид објекта је уништен рецентном активношћу, односно, постављањем канализационог колектора, чиме су пресечени и западни и источни зид. На западном зиду констатован је улаз у објекат ширине око 2,40 m. У темељеној зони и испод ње констатовани су праисторијски налази (примерци оруђа од окресаног камена). Начин градње, као и место налаза повезују овај објекат са Вилом са конхама истражену 1975. године.¹

У источном делу парцеле констатован је полуукопани стамбени објекат са надземном конструкцијом изграђеном у техници плетери и лепа, а који се хронолошки може одредити у период позног бронзаног доба – објекат II.² Са јужне стране објекта констатован је део укопа који је улазио у профил, у коме су се налазили фрагменти керамике, животињске кости и оруђе од окресаног камена који припадају старчевачкој култури. Значај овог налаза је вишеструк и јасно потврђује да се насеље из позног бронзаног шири ка југу, али и да најстарији слој на Медијани припада средњем неолиту, односно, старчевачкој култури.³ Нажалост, услед недостатка средстава, овај стамбени објекат није истражен у целости.

Приближно 1 m источно од старчевачког укопа евидентиран је укуп већих димензија који је улазио у јужни профил – објекат III, у коме су констатовани налази из римског периода (фрагменти керамике и стаклених посуда, делови чешљева од кости, римске опеке, гвоздени клинови и др.).⁴

¹ Lj. Zotović, Medijana-Niš-zaštitni radovi na trasi puta, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 75.

² Детаљније о објекту II/2008 и слоју из позног бронзаног доба са овог локалитета видети у: А. Булатовић, Стамбени објекат из позног бронзаног доба са локалитета Медијана-сектор југ, прилог проучавању односа параћинске културе и брњичке културе, *Гласник Српског археолошког друштва* 24, у штампи.

³ Старчевачки налази су и раније констатовани приликом истраживања античког резервоара за воду, Castellum aque, на простору Електронске Индустије Ниш 1981. године, који се налазио приближно 150 m југозападно од објекта II/2008.

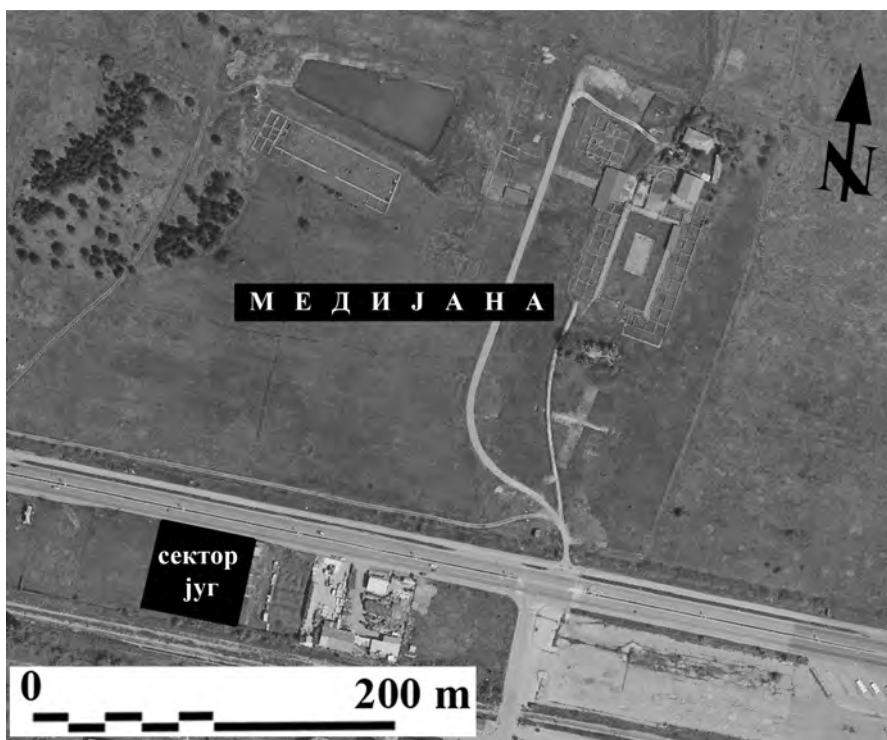
⁴ У припреми је рад који опширније говори о античким налазима са локалитета.

У средишњем делу парцеле истражена је гробна конструкција начињена од опека формата 0,60 x 0,40 m, оријентације север – југ, са инхумираним покојником. Истражени гроб стоји у вези са раније већ констатованом античком некрополом „Железничка станица Ћеле Кула”.

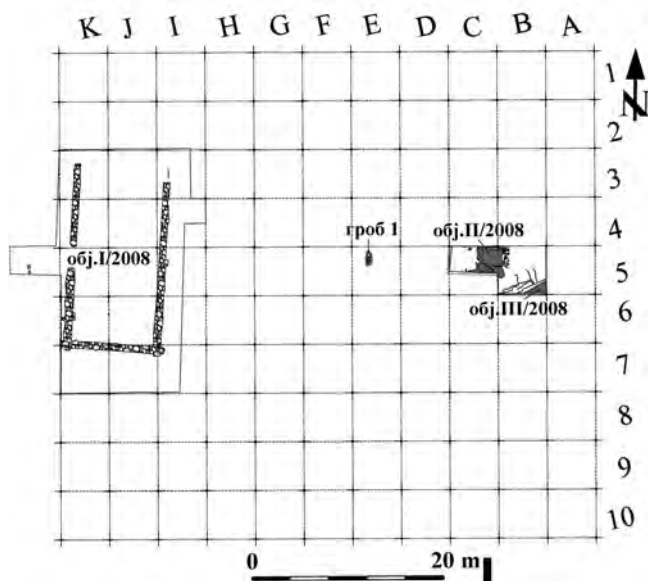
Од покретних налаза, приликом ових заштитних истраживања, констатовано је неколико примерака римског новца, фрагменти стаклених посуда и римске керамике, затим већи број налаза из позног бронзаног доба (керамика, леп, кремено оруђе, итд.), али и налази из средњег неолита, односно, старчевачке културе.

На основу досадашњих истраживања, можемо потврдити закључак да археолошка ситуација на овом потесу у потпуности одговара ситуацији на археолошком налазишту Медијана, односно, да са њом чини јединствену и недељиву целину. Античко налазиште се пружа и јужније од аутопута, као и културни слој из касног бронзаног доба (Медијана I, према М. Гарашанину). Такође је установљено да се старчевачко насеље, констатовано 1981. године на локацији ЕИ Ниш шири на север и да, можда, улази у оквир археолошког налазишта Медијана, чија се јужна граница налази око 30 м северно од објекта II/2008. Затим, још једном је потврђено да су римски објекти укупани у праисторијски слој, односно, да је реч о једном слоју у чијем горњем нивоу доминира римски, а у доњем праисторијски материјал. Такође, ваља нагласити значај налаза из периода позног бронзног доба, на основу кога се може закључити да је у XIII веку пре н. е. ова територија била подручје на коме су се прожимале брњичка културна група, са југа и параћинска културна група, са севера.

Због налаза античког и праисторијског објекта, а услед ограничених средстава, није било могуће до краја истражити не само констатоване непокретне налазе – Објекте I и II, већ и читаву јужну половину парцеле, тако да су неопходна даља истраживања овог локалитета.

Сл. 1. Медијана - авионски снимак
Picture 1 – Mediana – air shot

Сл.2. План парцеле 1899/1 са квадраном мрежом и откривеним објектима
Picture 2 – 1899/1 plot plan with square network and discovered items

Сл.3. Објекат I/08, са севера
 Picture 3 – I/08 structure (from the north)

Сл.4. Објекат II/08, са запада
 Picture 4 – II/08 structure (from the west)

Сл.5. Гроб I/08, са севера
Picture 5 – Grave I/08 (from the north)

ПРИКАЗ КЊИГЕ

МАНАСТИР СВ. БОГОРОДИЦЕ У СИЋЕВАЧКОЈ КЛИСУРИ

Миша Ракоција

(Просвета Ниш) Ниш, 2007, 131 страна, резиме на енглеском језику, 1 мапа, 6 архитектонских цртежа, 1 калк натписа, 11 цртежа са распоредом живописа, 116 црно-белих репродукција, 8 репродукција у боји, библиографија.)

Нова књига дугогодишњег истраживача и плодног аутора студија и монографија које се односе на споменичко наслеђе области Ниша, пред читаоца износи мноштво нових сазнања како о монографски обрађеној малој цркви посвећеној Богородици смештеној у Сићевачкој клисури, тако и о неким особинама културног и уметничког живота ове регије од 17. до 20. века.

Увод, 7-9, представља чињеницу да постоји велики број малих и непознатих, необрађених и веома оштећених споменика културе Ниша и околине где је сићевачка Богородица једина у потпуности сачувана архитектонска и сликарска целина. Особит значај аутор даје малим споменицима који су понекад једини податак у стварању слике о друштвеној стварности доба турске управе на Балкану. Сићевачка црква рефлектује снажење трговачке класе и деловање патријарха Пајсија. Готово у целости сачуване фреске ове цркве су представник новонасталог интернационалног сликарског стила чији се стваралачки занос већ почео умарати и схематизовати средином 17. века.

Стециште монаха 11- 15, садржи приказ географске области и осврт на овај терен од времена Рима, наглашава значај старог римског пута коришћеног током старог, средњег и новог века и наводи обавезе села да чувају пут из чега је проистицала служба која је собом носила привилегије у Турском царству. Забачени положај Сићевачке клисуре и мноштво рушевина цркава и манастира говоре о настањености и живом духовном животу. Приказујући укратко поуздане доказе о живој уметничкој делатности у рановизантијско и византијско доба Нишке области, аутор указује на осмишљено насељавање монаха у таласу који се пред Турцима крајем 14. и у 15. веку, повлачио из Бугарске, Грчке и Св. Горе. Сићевачка клисура била би још једна, од неколико Малих Светих Гора у Србији. Да Сићевачка клисура заслужује овај назив аутор показује набрајањем импозантних 9 цркава и манастира ове области које још служе и још 8 црквишта. Мада

споменици ове групе нису проучени, ни хронолошки груписани, аутор их с правом сматра документом интензивног монашког живота у Клисурси. Да је континуитет увек одликовао нишко културно подручје документује се набрајањем још 6 цркава саграђених у 19. веку, обнављаних у новије време.

У поглављу *Историја*, 17-24, аутор читаоца упознаје са веровањем становништва о постојању старијег манастира посвећеног Вавдењу Богородице који су Турци порушили, од чијег је грађевинског материјала средином 17. века, на другој страни Нишаве подигнута нова црква. У ктиторском натпису из 1644. године, када је црква осликана, сачувана је и посвета срушене цркве, Вавдење Богородице. Црква је убрзо опустошена и ненастањена до 1875. када је обновљена како црква тако и саграђен конак. Након поновљеног рушења у Првом светском рату, обновљена је већ 1921. Данас је храм посвећен Богородици. Ова црква је једна од многих непоменутих у старијој путописној литератури. Кроз монументална дела Ф. Каница и М. Милићевића позната је у историјској литератури, а историји уметности су је приближили М. Валтровић и Д. Милутиновић. Мада нема историјских извора велики број грађевина говори о могућем просперитету као и о толеранцији Турака који су чинили знатну већину у граду Нишу док су у околним селима живели искључиво православни хришћани, обједињени у, како се сликовито изразио аутор, „колективног ктитора“ чија се национална припадност везала за поглавара Српске цркве коју је од 1614. до 1647. водио патријарх Пајсије. У наставку овог поглавља анализирају се додирне тачке које се могу наћи у предању, посвети храма, сликаном натпису и археолошким испитивањем цркве која је била саграђена на већ постојећем гробљу. Из натписа, чији се калк објављује, сазнаје се да је од темеља саграђен и осликан 1644. средствима и трудом ктитора браће Веселина, Симеона и Живка у време духовника Јована из чега аутор изводи значајан закључак да је је постојала непосредна веза манастира и села којем је овај манастир служио и као сеоска црква, што посредно открива сву темељитост и енергичност обнове патријарха Пајсија. При крају анализе натписа скреће се пажња на исправку и коректно читање године из натписа која није 1647. него 1644, видљива након чишћења.

Анализи грађевине посвећено је поглавље *Архитектура*, 25-31, уз детаљан и садржајан опис и истицање особености. Аналогije су тражене на територији Понишавља и поређене са већ публикованом грађом са подручја Пећке патријаршије. Иако на први поглед ове мале грађевине имају веома сличан изглед, појединости их међусобно издвајају. Сићевачку цркву одликују веома складене пропорције при чему се указује на изузетну скученост олтарског простора чему аутор налази аналогije у источним областима Пећке патријаршије, а смисао у гробном карактеру цркве. Изузетно занимљиву појединост сићевачке цркве представљају прислоњени луци у унутрашњости наоса чиме се она, по мишљењу аутора, везује за византијске цркве овог подручја из 11. века, на првом месту Латинску цркву. Мада је у сићевачкој цркви број прислоњених лукова смањен у односу на старије споменике, идентичан је на неколицини примера које аутор налази у

близини Студенице и у Македонији. Објашњење овој појави аутор с правом налази у идеји упрошћене једнокуполне цркве, идентично истовременој и истој архитектонској појави одавно запаженој на црквама Херцеговине. Разлог овој појави налази се у потреби за чувањем старих облика, ма како они били поједностављени.

У поглављу *Зидно сликарство из XVII века*, 31-66, након уводних података о распореду сликарста из 17. и оног из 19. века, констатује се да испод новијег сликарства на фасади припрате има старијих фресака, документованих цртежом Ф. Каница пре настанка новог слоја 1875. године. Приказане су и интервенције мајстора позваних да освеже или поновно насликају оштећени живопис. Идентификују се и интервенције руског уметника Рудановског из 1921. године, значајне за потпуније познавање оригиналне иконографије одређених ликовних целина. Одељак *Распоред и иконографске* од наредне 32. стране, заузима простор до краја целог поглавља јасно показујући да у овој фази текста аутор жели да представи тематски и идејни садржај сликарства остављајући стилску анализу за касније. Прецизно и без сувишних речи описује се распоред живописа ове мале цркве при чему се скреће пажња на појаву обједињавања циклуса Великих празника, Страдања Христових и живота Богородице у зони Великих празника. Описујући литургичаре у олтару, чији су текстови на свицима прочитани и идентификовани, препознаје, по чињеници да није насликан агнец и да свети оци нису насликани у погнутом већ усправном положају, мешање старих и новијих иконографских особина композиције, поклоњење агнецу, не пропуштајући да укаже на примере сличне и истовремене појаве у сродним црквама мање и веће удаљености. У сликању светих ратника у првој зони храма запажа се, можда типично, словенска појединост да се свети ратници представљају истовремено као наоружани ратници али сви са венцима мучеништва, а св. Ђорђе и св. Димитрије држе и мученички крст. Место у првој зони добили су и свети лекари, затим св. Симеон и св. Сава Српски, цар Константин и царица Јелена уз коју је неочекивано насликана умањена фигура св. Андроника чему је посвећено цело наредно поглавље. У наставку описивања и тумачења програма полази се од друге зоне у апсиди, композиције Причешће апостола изнад које је стојећа фигура Богородице Оранте која стоји на постаменту испред престола приказујући мајстора као истинског поштоваоца старих иконографских решења. Интересантно је да су у зони медаљона светитељи приказана двојако, на западном зиду ређају се једноставна попрсја лекара и мученица, док су на осталим зидовима светитељи у медаљонима постављеним на богату орнаменталну подлогу. Веома интересантан детаљ приказује св. Катарину са пером у руци, атрибутом њене познате писмености и мудрости. Описујући композиције Великих празника, Страдања Христових и живота Богородице, аутор не пропушта прилику да, указујући на појединости, у потпуности прикаже композиције као целину, али и да препозна непосредне сликареве перцепције, као што је градња драперије тако да у потпуности одсликава анатомску грађу, појава која је, што обавештеном аутору ове монографије не промиче, изазвала бурне реакције и забране на Светој

Гори. У зони Великих празника уметнута је, неуобичајено представа Три младића у огњеној пећи. Уобичајен редослед Великих празника на западном зиду допуњују композиције Рођење Богородице и Богородица Живоносни источник фланкирајући Успење Богородице које доминира на западном зиду. Из циклуса Христовог страдања у Велике празнике уметнуте су композиције Привођење Пилату и Распеће, а пажњу привлачи и Тајна вечера смештена на неуобичајеном месту на лучном одсечку западног зида наоса, у темену лука што аутор тумачи потребом истицања ове композиције нетипичног изгледа услед пораста њене популарности у то време. У своду су медаљони са централном и највећом представом Христа Пантократора са читко исписаним текстом 102. псалма. Представу Христа окружује 10 медаљона са попрсјима анђела. Целину употпуњавају симболи јеванђелиста. Источно од централне представе Пантократора постављен је мањи медаљон са представом Старца Дана док је западно Христ Емануил. Ове три централне представе праћене су са јужне и северне стране допојасним фигурама пророка чије су сигнатуре и натписи на свицима прочитани, као и увек у поступку аутора, онолико колико је допустило стање фресака. Сликаство 17. века у цркви је заступљено на источном зиду припрате где је насликана композиција Страшног суда, док је у ниши изнад улаза у наос насликана представа Богородице са Христом. У оквиру композиције Страшног суда аутор запажа још један детаљ типичан за доба турске владавине-група убогих и сиротих која се придружује хоровима блажених.

Поглављем *Вера и нада*, 67-74, аутор нас уводи у тумачење две композиције: групу коју чине цар Константин и царице Јелена са крстом којој је придодата умањена представа св. Андроника и представу Богородица Источник живота. Насликане су једна изнад друге у првој и другој зони на северној страни западног зида наоса. Овакав иконографски поступак аутор налази у костурској цркви друге половине 10. века, Св. Бесребреника где је царском пару придодата мала фигура преминулог костурског грађанина Константина. Аутор запажа да је мученика св. Андроника особито поштовао цар Адроник II Палеолог, зет краља Милутина, у делима писаца 14. века називан „нови Константин“, повезан са идејом обнове. Уз кратак историјат представе Богородичин Источник аутор наводи најближе аналогije овој представи у сићевачкој цркви. Веза која се примећује у ове две композиције може се видети у универзалној идеји наде у обнову оних старих традиционалних вредности које су у 17. веку добила ново утемељење.

Мало поглавље *Сликаство припрате*, 75, посвећено је утврђивању чињенице да је сликарство припрате у време посете М. Валтровића и Д. Милутиновића било сачувано у фрагментима од којих је данас видљив само мали број, да је у другој половини 19. века припрата затворена, делови живописа рестаурирани, а већи делови сликани преко старијих композиција на којима се ређао циклус скраћеног Акатиста Богородице, нарочито популарног у 17. веку. Наводе се и друге доцније интервенције на живопису припрате, чији је новији слој обрађен у поглављу *Сликаство XIX века*, 77-89, описан, прочитан уз разрешења сигнатура и натписа композиција истом пажњом која је поклоњена старијем живопису и документован

цртежима целих зидних површина са фрескама. Труду млађих обновитеља цркве посвећено је поглавља *Сликарство из XX века*, 91-93, нарочито личности професора нишке гимназије, руског емигранта сликара Василија Рудановског из чије руке потиче једна композиција Акатиста и неколико стојећих фигура светитеља и распетог Христа у ниши проскомидије. За *Иконостас*, 95-96, аутор је утврдио постојање и идентификовао три иконе иконостаса који је у цркви настао у време обнове крајем 19. века. У цркви је данас иконостас из прве половине 20. века за који је иконе израдио Рудановски у стилу академског реализма.

Поглавље *Стилске одлике живописа из XVII века*, 97-103, у излагању представља хронолошки повратак у раније време што није уобичајено у савременој историскоуметничкој литератури. Има се утисак да је аутор желео да се читалац упозна са укупним садржајем уметничких дела храма и да стекне слику о континуитету и обновама у 19. и 20. веку. Тек након стварања целовите представе о овом манастиру и његовом континуитету, аутор изблиза анализира ове зидне слике и њихове ликовне особине. Полазећи од формата композиција, које су, како је уобичајено у послевизантијском периоду умањене, аутор анализира ово сликарство са становишта композиције и пропорције, цртежа, боје и светлости долазећи до закључка да је у питању сликар који добро и рутинирано савладава сликарску праксу свога доба ослањајући се на узор 14. века. Такође, аутор успева да, уз помоћ аналогја, одреди простор деловања овог сликара или радионице у простору који оцртавају остварења у Железної и Врбову у Бугарској као и Темској и Јашуњи у Србији.

Позном сликарству посвећено је поглавље *Стилске одлике сликарства XIX века*, 105-107. Кроз анализу која својом истанчаностју надмашује редове посвећене сликарству 17. века, аутор у историју уметности уводи сасвим особену личност мајстора обнове цркве са краја 19. века, академски образованог уметника приврженог традиционалном византијском сликарству, спону којом се уметност Ниша и области његовог зрачења приближила новом реформисаном православном иконопису оствареном на иконама иконостаса Саборне цркве у Нишу које је насликао Ђорђе Крстић.

Закључак, *Место Богородичине цркве у поствизантијској уметности*, 109-112, представља коначне закључке анализа и на сажет начин сумира не мала сазнања о овом споменику и уметничком стваралаштву нишке области од 17. до 20. века. Подигнута је уз активну свест о обнови и оживљавању националног бића. Њена привлачност лежи управо у потпуном окретању ка традиционалном зидању и угледању на славну и стару Латинску цркву, нарочито зато што је тај обичај угледања на славну цркву у околини заједнички целом балканском подручју. На исти начин одан је традицији и сликар чије фреске изражавају вештину технолошког поступка, компоновања целине и композиција као и познавање савремених токова сликарства половине 17. века на шта упућује циклус Акатиста Богородици и представа Богородица Источник живота, док упућеност у старију иконографију и књижевна дела 14. века показује сликање фигуре св. Андроника.

Монографска студија **Манастир Св. Богородице у Сићевачкој клисури** је у потпуности одговорила задатку. Написана је као синтеза претходних многих студија и расправа аутора посвећених овом манастиру као и другим црквама у околини Ниша. То се види из исцрпне библиографије приложене овом раду као и из сигурног излагања материје. За пручавање других споменика не само овог краја, већ и балканске уметности 17. века уопште, она ће вероватно дуги низ година бити полазиште. Чист и јасан методолошки поступак оплемењен је истинском бригом и приврженошћу споменичком наслеђу Ниша, што читање ове значајне књиге чини пријатним и занимљивим.

Сл.1 Насловна страна књиге

МЕЂУНАРОДНИ СИМПОЗИЈУМ ВИЗАНТОЛОГА НИШ И ВИЗАНТИЈА VII

„У славу светог цара Константина и царице Јелене“

Обележавајући дане св. цара Константина и царице Јелене, град Ниш је седми пут под кровом Универзитета у Нишу окупио истакнуте византологе из Европе и САД. Од ове године, захваљујући ректору др Радославу Бубњу, Универзитет је суорганизатор међународног симпозијума византолога. То је од посебног значаја када знамо да струке које овај симпозијум окупља немају своје факултете у Нишу: историја уметности, археологија, класична филологија, теологија. Тиме Универзитет открива намеру да све те прозоре једног дана отвори, како је лепо рекао нобеловац Иво Андрић, далеке 1965. године, приликом отварања Универзитета у Нишу.

За научно вредновање симпозијума иза кога сада стоји ауторитет Универзитета у Нишу, као и за све оне истакнуте научне раднике који су до сада учествовали на нишком конгресу византолога, а било их је више од 250, чији су ауторитети допринели угледу и значају симпозијума, то је највећа награда. За радну групу Научног одбора (арх. Јован Мандић, др Властимир Ђокић, др Хранислав Анђелковић, Миша Ракоција, др Франц Цурк, Милица Тодоровић, Марица Максимовић, др Горан Максимовић, др Димостенис Стратигопулос, Ирена Љубомировић, мр Момир Васов, Елена Васић Петровић, Тамара Миленковић), то је потврда доброг и квалитетног рада на организацији и осмишљавању симпозијума. Градска општина Медијана на челу са председником г. Драгославом Ђирковићем, може да буде поносна што је препознала значај симпозијума „Ниш и Византија“, чија је подршка од посебног значаја.

Сва знања углених гостију усмерена су уздицању лика и дела светог цара Константина и царице Јелене, са јасним циљем да се укаже на значај и Ниша и Византије за свеколики хришћански свет и европске народе. Морамо увек имати на уму да су, захваљујући једном Нишлији, императору Константину Великом, европски народи духовно и културно обједињени. Зато није чудно, што је, од оног тренутка када је у Нишу рођен свети цар Константин, уз име града додат, бележе стари хроничари, данас помало заборављен епитет **славни**, који му поново враћају својим присуством и сазнањима еминентни истраживачи.

На самом почетку присутне су пријатно изненадили узвишени гласови чланова хора цркве св. Николе, који су са галерије свечане сале

Универзитета премијерно извели Оду о светом цару Константину, аутора Ненада Радуловића.

Симпозијум „Ниш и Византија VII“, као и сви предходни, започео је рад са благословом Његовог Преосвештенства епископа нишког господина Иринеја. Свечаност отварања симпозијума настављена је речима добродошлице градоначелника г. Смиљка Костића. Испред Универзитета, преневши поздраве ректора, Радослава Бубња, присутнима се обратила проректор др Биљана Предић. Симпозијум је отворила проф. др Вера Битракова Грозданова (Скопље). Зборник радова *Ниш и Византија VI* и његову електронску верзију (CD) са прошлогодишњег окупљања, браним речима представио је проф. др Александар Поповић (Београд): *Усудићу се да приметим да је научни ниво скупа из године у годину све виши и да је од помало ентузијастичког почетка прерастао у озбиљан конгрес на коме би граду Нишу могли позавидети многи центри са дужом и развијенијом научном и културном традицијом. О томе сведочи и све већи број гостију из иностранства, који је надмашио број домаћих учесника. У почетку ми се чинило да је идеја о одржавању ових скупова све до 2013. године преамбициозна, па, бићу искрен, чак и занесењачка. Међутим, сада када се стигло до пола пута, не само да сам уверен да ћемо у Нишу бити и 3. јуна 2013, него ми се чини да је у круговима медиевиста већ постала ствар престижа да се на њему учествује. Желим организаторима да се 2013. године отимамо о част и привилегију да будемо позвани на конгрес „Ниш и Византија“.*

На крају рада учесници симпозијума су обишли базилику са мартирејумом, Латинску цркву у Горњем Матејевцу и цркву Св. Јована у селу Орљане. Упознавање са овим објектима који су препознатљив знак Ниша ван граница наше земље, био је добар повод да се на терену покрене расправа о развоју византијске уметности на овим просторима, али и шта учинити да локална јавност сагледа њихов значај и више се заинтересује за њих.

Према мишљењу учесника, научни ниво изложених радова на овогодишњем скупу је изузетно висок. Репрезентативни зборник у коме ће се реферати наћи, његова електронска верзија (CD), заједно са презентацијом на сајту (<http://www.nis.org.yu/byzantium/english.php>), као и сви предходни, умногоме ће допринети да славни град Ниш заузме видно место на културној мапи Европе. Симпозијум *Ниш и Византија* је угледни међународни научни скуп византолога, са којим град Ниш са поносом може да обележи годишњицу Миланског едикта 2013. године.

У сваком случају, на нама је да стечено сачувамо и омогућимо да се сваке године истакнути византолози окупе у граду Нишу, који својим знањем граде вечни храм у славу светог цара Константина и царице Јелене.

Изузетно велико интересовање за нишки симпозијум приморало је организатора да од 54 пријављена реферата позове 36 учесника. Због ограниченог буџета морали смо да се одрекнемо једнако квалитетних реферата. Научни обор се и овом приликом ауторима извињава у нади да ће нас разумети и следеће године својим присуством дати допринос значају и угледу симпозијума *Ниш и Византија*. Ове године реферате су излагали

истраживачи из Велике Британије (3), Италије (3), САД (1), Румуније (1), Грчке (6), Мађарске (1), Бугарске (4), Македоније (2) и Србије (15). То што је већи број страних учесника од оних из наше земље, најречитије указују на значај и стечени углед научног скупа *Ниш и Византија*, док речи проф. др Кериoline Снајвли (Гетисбург колеџ, САД) то и потврђују: *Ова серија научних скупова започета 2002. године, постала је позната на целом Балкану и шире. Научници из различитих делова света долазили су да лично учествују, слушају излагања о многим темама и стичу сазнања о историји и споменицима Ниша и његове околине. Уредно објављивање зборника радова са сваког симпозијума, у атрактивној књизи и у погодном електронском облику на Интернету, чини радове са симпозијума лако доступним широком аудиторiju. Спонзоришући овај годишњи симпозијум и његове публикације, град Ниш се прославио или, што би се у маниру енглеског језика рекло, истакао на мапи света.*

Своје реферате излагали су: Elizabeth Hartley, dr Paul Bidwell (York, UK), *Constantine at York*; др Ивана Кузмановић-Нововић (Београд), *Портрети цара Константина I и чланова његове породице на глиптици из Србије*; dr Vincenzo Aiello (Messina, Italia), *Costantino il Grande come modello iconografico nell'agiografia tardoantica e medievale*; др Вера Битракова Грозданова (Скопље), *Урбано језгро Лохнида у ранохришћанском раздобљу*; Efthalia Rentetzi (Venezia), *The paradigmatic value of the depiction of Constantine in the homonymous arch in the formation of the Christ In Throne's iconography*; Миша Ракоција (Ниш), *Осликана старохришћанска гробница са сидром у Нишу*; Зоран Симоновић (Ниш), *Прилог проучавању новчаних реформи Диклецијана, Константина и Анастасија*; dr Graham Jones (Oxford), *Helena and her reception in the West*; đakon Ivica Ćairović (Београд), *The Legacy of Constantine in the Anglo-saxon poem ELENĒ*; Горан Јанићијевић (Београд), *Композиција Константиновог славоука и византијски живопис*; Gkartzonika Elena (Ioannina, Greece), *The Diffusion of Christianity through the Balkan Peninsula: A historico-geographical approach*; др Александар Поповић (Београд), *Представа о Јужним Словенима у писмима Охридског архиепископа Димитрија Хоматина*; мр Душан Поповић (Београд), *Константинова визија крста и победа над Максенцијем као књижевни мотив латинске прозе до каролиншког доба*; Борис Стојковски (Нови Сад), *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*; Срђан Пириватрић (Београд), *Цар Константин Велики и византијски грађански рат 40-их година 14. века*; mr Christopher Lillington-Martin (Oxford), *Procopius and Satellite Imagery of Topography near Niš and its area*; dr Cristian Olariu (Bucharest), *Tropaeum Traiani: The Late Roman City*; Anastasios Tantsis (Thessaloniki), *Early Christian Architecture*; dr Carolyn S. Snively (Gettysburg College, USA), *The Varying Fates of Balkan Cities in Late Antiquity*; Yannis D. Varalis (Volos), *Observations on the Church Building of the Diocese of Dacia (fourth to sixth centuries)*; Flora Karagianni (Thessaloniki), *The development of the cities during the transition from late antiquity to the early christian era*; др Методи Даскалов, мр Снежана Горянова (Софија),

Раннохристиянски комплекс в София; dr Julia Valeva (Sofia), *Empresses of the Fourth and Fifth Centuries: Imperial and Religious Iconographies*; mr Zsolt Magyar (Budapest), *Late Antique Sopianae and its Connections as Mirrored in the Funerary Architecture*; др Миодраг Марковић (Београд), *Свети Сава Српски и јерусалимски патријарх Атанасије II*; dr Elizabeta Dimitrova (Skopje), *Spiritual Architects-The Construction of Architectural Backdrops in the Work of Some Painting Studios from the 14th Century*; др Драган Војводић (Београд), *Дослици владарски портрети у Грачаници*; Драгана Павловић (Београд), *Култ и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века*; dr Ralitsa Rousseva (Sofija), *Iconographic and Stylistic Characteristics of the Mural Paintings in the Region of Prespa and Korča (13th-14th Centuries)*; mr Ioannis Sisiou (Kastorija), *Независне представе прве зоне у цркви Св. Стефана у Касторији, дариване од различитих ктитора*; др Alexandra Trifonova, Katerina Kousoula (Thessaloniki), *A Paleologean Icon of Virgin „Ελπίς των Απελπισμένων“ from Thessaloniki*; др Ивана Поповић (Београд), *Инвентар гробница из Дола код Беле Паланке*; Гордана Тошић, Душан Рашковић (Крушевац), *Хришћански мотиви на археолошком материјалу Крушевачког и Алексиначког подручја*; др Весна Марјановић (Београд), *Нехришћански елементи ритуала у хришћанском празнику св. цара Константина и царице Јелене*; др Bezoari Giorgio, Cuca Branka, Monti Carlo (Milano), *New surveying techniques for cultural heritage*

Преминуо је академик Дејан Медаковић

Академик Дејан Медаковић, историчар уметности светског гласа отишао је у историју. (сл.4)

Професор Дејан Медаковић, тада председник САНУ, визионарски је сагледао значај идеје коју у себи носи симпозијум „Ниш и Византија“ и, на самом почетку, са пуним поверењем, када су многи били сумњичави, подржао концепт окупљања истакнутих византолога у Нишу. Ауторитет професора Медаковића стајао је иза Организационог одбора, док је као члан редакције зборника радова „Ниш и Византија“ био чврста гаранција високом научном нивоу зборника. Верујући у будућност научног скупа „Ниш и Византија“ отворио је прво окупљање византолога у Нишу, сада већ далеке 2002. године. Том приликом, указавши на значај историјско-уметничког наслеђа Ниша, неопходност његовог откривања и изучавања у оквиру византијског света и савременог историјског тренутка, проф. Медаковић је рекао: *А сада, дозволите ми да кажем неколико речи о вашем научном скупу „Ниш и византија“.* Ван сваке је сумње да је тематика овог скупа добро изабрана, као и намера да овакви састанци прерасту у редовне. *Тиме ће се одати признање и самој тематици која обухвата све видове политичког и духовног живота не само града Ниша, већ и читаве регије. И још нешто. Ако се овој манифестацији осигура континуирано деловање, јавља се озбиљна могућност да се бар донекле надокнаде дуге деценије дисконтинуитета, заорава, па и потпуног одбацивања свог властитог корена. Мирне савести можемо рећи да се наша археолошка наука, у односу*

на праисторију, са мањом снагом усмерила ка проучавању античког света, понашајући се као да ми нисмо његови легитимни наследници. Тек у новије време појављују се велика открића из света антике, Фелих Ромулиана, налази из Сирмијума, Костолца, Царичиног Града, Шаренграда и Медијане, а већ до сада познати резултати мењају утисак о некаквој провинцијској уметности, никлој ван токова великих збивања далеке метрополе. Справом се може очекивати да ће се у нашој свести коначно уврежити мисао да смо на нашем подручју имали два царска града, Ниш и Митровицу, а на широм подручју некадашње државе чак две царске палате: Фелих Ромулиану и Диоклецијанову палату у Сплиту. Чињеница да је цар Константин рођен у Нишу не може избећи пажњи ранохришћанских историчара, о чему сведоче и у Нишу откривене гробнице IV века, несумњиво сведочанство и о другим археолошким могућностима. Скуп који ће научно утврдити и све оне древне споне којима је овај савремени и напредан град повезан са оним из антике, може само да допринесе и унапреди општу културну слику овог града. Откривање свог корена не представља, дакле, сентиментално и носталгично бежање у прошлост. Напротив, овакви скупови и слични који могу да још следе, треба да делују подстицајно и да указују на будућност. Било би погрешно ако би неко закључио да они подстичу негативне тежње које воде у некакав локални патриотизам. Напротив! У нашу визију модерног Ниша, уграђена је и она ширина којом је у својем времену зрачио један напредан царски град. Нама тек предстоји духовни напор да га до краја откријемо и заволимо.

Излагање проф. Медаковића на отварању првог научног скупа „Ниш и Византија I“ садржи идејне смернице које су све ове године организатору послужиле као водиле при организовању симпозијума. То је свакако главни разлог што научни скуп „Ниш и Византија“ траје све ове године.

Хвала професору Медаковићу на свему, а на нама је да симпозијум „Ниш и Византија“ у чију је будућност искрено веровао, сачувамо за будућа покољења.

Нека му је вечна слава.

Сл.1 Отварање симпозијума, проф. др Вера Битракова Грозданова (Скопје)
 Picture 1 – Opening of the Symposium, Prof. Dr. Vera Bitrakova Grozdanova (Skopje)

Сл.2 Учесници симпозијума
 Picture 2 – Participants of the Symposium

Сл.3 Обилазак споменика културе, Латинска црква у Горњем Матејевцу
 Picture 3 – Sightseeing tour of cultural monuments, Latin Church in Gornji Matejevac

Сл 4 Проф. Дејан Медаковић и Епископ нишки Господин Иринеј, Отварање симпозијума „Ниш и Византија I“, Сала Универзитета у Нишу, 3. јун 2002.
 Picture 4 – Prof. Dejan Medaković and Bishop Irinej of Niš, opening of the symposium „Niš and Bizantium I“, University of Niš conference hall, June 3, 2002

Франц Цурк

КОНЗЕРВАЦИЈА АРХИЈЕРЕЈСКЕ МИТРЕ

У прошлом броју Зборника (15) у тексту аутора Франца Цурка, на страни 234 грешком, објављена је фотографија бр. 5 а треба бр. 7 са одговарајућом легендом.

У овом броју, уз извињење аутору текста и читаоцима Зборника, објављујемо исправну фотографију.

*Архијерејска митра након третмана.
The archbishop's mitre after the treatment.*

